

विषयसूचीपत्रम्

	पृष्ठ
१ भूमिका—	१-७
२ उद्धृतश्लोकादीनां सूचीपत्रम्	९-१०
३ उद्धृतग्रन्थकारादीनां सूचीपत्रम्	११-१३
४ उद्धृतग्रन्थानां सूचीपत्रम्	१४
५ विषयसूचीपत्रम्	१५
६ न्यायकौस्तुभ	१-२५६
७ शुद्धिपत्रम्	१-१६
८ INDEX	१७-२०

INTRODUCTION.

The following pages which are now for the first time presented to the scholarly world embody the first chapter of the learned and original treatise dealing with the topics of Nyāya. The book is named as Nyāya-Kaustubha. It is written on the lines of the greatest of the Navya-Nyāya works—Tattva-Cintāmaṇi of the well-known Maithilī Scholar Upādhyāya Gangeṣa or Gangeṣvara of the 13th century A. D. The book is divided into four chapters, according to the number of Pramāṇas generally accepted by the Naiyāyikas, of which the first chapter is Pratyakṣa-Kaustubha. Here too the author follows the subdivisions of the Tattvacintāmaṇi very closely. For the sake of comparison I give below the subdivisions of both the books:—

Tattvacintāmaṇi	Nyāyakaustubha
मंगलवाद्	मङ्गलवाद्
प्रामाण्यवाद्	प्रामाण्यवाद्
प्रमालक्षण	प्रमावाद्
अन्यथाख्यातिवाद्	सुवर्णहेजसतावाद्
सन्निकर्षवाद्	प्रत्यक्षकारणवाद्
समवायवाद्	मनोवाद्
अनुपलब्धप्रामाण्यवाद्	समवायवाद्
अभाववाद्	अभाववाद्
प्रत्यक्षकारणवाद्	अलोकिवसन्निकर्षवाद्
मनोऽणुत्ववाद्	निर्विकल्पकवाद्
अनुस्यूतसापवाद्	सविकल्पकवाद्
निर्विकल्पकवाद्	संशयवाद्
सविकल्पकवाद्	विषयतावाद्

Vyākaraṇa, so that even a non-Mīmāṃsā and a non-Buddhist student can very easily understand their arguments. The author has not only given the views of Nyāya and Mīmāṃsā in general but has very carefully pointed out the minute differences between the various subschools of these systems. For instance, he points out the minute differences of the नवीन School as नव्याः, नव्यतराः and अतिनवीनाः; likewise नैयायिकाः and नव्यनैयायिकाः, गुरुवः and नव्यगुरुवः, दीधितिवारः, दीधितिकारानुयायिनः, and दीधितिकारानुयायिनो नव्याः; भट्टाः, भट्टानुयायिनः and भट्टानुयायिनो नव्याः and so on. In this way, the author has given the views of the schools in detail and has shown a clear development of thought amongst the schools themselves. This shows the all-round scholarship of the author.

Regarding the author of the work I give below at present *Verbatim et litteratim*, what my teacher Pandita Gopinātha Kavirāja, M. A., the general editor of the Series in which the book is published, has said*.

*The most prominent student of Nyāya-Vaiśeṣika philosophy at Benares towards the end of the 17th century was a Deccani Brāhmana, by name Mahādeva, of the Puṇḍāmakara family.

He had been a pupil of Śrī-kaṇṭha Dīksita and on his death succeeded him as one of the leading Panditas of the city. But the chief title to his place in the history of the literature consists in his successful

* Vide Sarasvatī-Bhavana Series Vol. VII, pp. 78-81.

attempt at rescuing Bhavananda's works from the unmerited obloquy into which they had fallen, by subjecting them to a critical analysis and bringing out their real worth.

Mahadeva was the son of Mukunda, himself a learned man, being the master of the six systems of recognised orthodox philosophy, (षट्शास्त्रतत्त्वदर्शिनम्) He was a devotee of Giva and like his tutor Çrikantha, of the Goddess Siddheçvarî.

Mahadeva's time is known for certain. Among mss for his own use dates ranging from Samvat 1727=1670 A D to Samvat 1753=1696 A D have been found. On this basis Pândita Kavirîj places him in the second half of the 17th cen. A D.

His own works are

A. Commentaries on

a) Bhavananda's

i) DĪDHITIGŪDHĀRTHAPRAKĀCIKĀ which is also known as BHAVĀNANDĪPRAKĀÇA of which a reference is made in the Nyāyakaustubha, Pratyakṣa pp 243. This book was intended to defend Bhavananda Siddhantavagīça one of the ablest representatives of the Nadia School of thought from the attacks of the Bengali panditas to which he had been exposed*.

ii) DĪDHITIGŪDHĀRTHAPRAKĀCIKĀ which is otherwise known as SARVOPAHĀRINI

* अनायास्य निद्रा तजारीवापवा (?) वृथा सक्ति (?) परिहरीगौडराठी ।
 षट्शास्त्रतत्त्वदर्शिनम् तदुक्तत्वात् सतोद्योग एव ॥ Beginning of
 the Bhavanandiprakāça

"Both these are commentaries on one and the same work, one a big and the other a short one. Mahādeva himself states in the beginning of the SARVOPAKĀRIṆĪ that he wrote two distinct commentaries on the BHAVĀNANDĪ, of which one, being overlaid with technical minutæ, was intended for the critical students of philosophy, while the other was to serve for the beginner as a general introduction to the subject"*.

b) Laugāksi-Bhāskara's
Padārthaprakāṣa.

B. a) Nyāyakaustubha.

b) Içvaravāda.

c) Navyānumitiparāmṛṣyoh Kārya-Kāraṇabhāva-
vicāra.

d) Sādṛṣyavāda.

Here is the genealogical table of Mahādeva's family which has been secured through the courtesy of Paṇḍita Mukunda Čāstrin of Benares, a descendant of the author:

* a) Towards the close of the SARVOPAKĀRIṆĪ Mahādeva calls the PRAKĀṢA and the KAUSTUBHA his two sons and the SARVOPAKĀRIṆĪ his daughter, begotten by his spiritual wife BUDDHI:

प्रकाशकौमुदी पुत्रादात्मजासुप्रकारिणीम् ।
बुद्धिपत्न्यासम्यक्किरणां महादेवो ह्यभासयत् ॥

b) भगवन्दीप्रकाशस्यु विष्णुतो रश्मिो मया ।
अतः संशेयतः बुद्धे व्याख्यां सर्वोपकारिणीम् ॥

Nīlakantha Pant

↓
Bālo Pant

↓
Timāji or Tryambaka Pant

↓
Ananta Pant, author of a) Vyāgyā-
ītha-Kaumudī, com-
posed in 1646 A. D.
b) Commentary on
Rasmañjarī, compo-
sed in 1653; and
a Prose version of
Mudrārakasa

↓
Mukunda Pant, author of Satpadya-
Muktāvah.

↓
MAHĀDEVA PANT, author of Nyāya
kaustubha etc.

↓
Çambhu Pant

↓
Ganeça Pant

↓
Govinda Pant

↓
Somanatha Pant He acquired lands in 1730
Çaka=1808 A. D.

↓
Mukunda Pant

↓
Gangadhara

↓
Mahādeva

↓
Ganeça

↓
Viçvanatha

↓
Sakhārāma

Mukunda, Gangādhara, Govinda, Gopānātha, and
Damodara.

As for the present edition, I would like to add that the single Ms from which the edition is prepared does not appear to be a very old one. It belongs to the Government Sanskrit College, Library, Benares. The Ms originally belonged to one Govinda Pandita most likely a distant relation of Mahadeva himself, whose name is written on the Ms. The Ms. is almost correct.

Thinking it altogether risky to edit such a big work with the help of a single Ms, however correct it may be apparently, I was always in search of other Ms., but unfortunately, I could not get any. However, I took the responsibility upon my shoulders with the hope that the mistakes will be pointed out and corrected by the orthodox panditas while teaching the book to their pupils and the book will appear in quite correct form in its future edition. When the book was about to finish I came to know of a complete Ms. of it with Pandita Jagadisha Jha, a Naiyayika, the son of one of the greatest of the Naiyayikas of this century, Pandita Dharmadatta Jhā alias Baccā Jhā of Navari, Darbhanga. Through the usual kindness of my teacher, Dr. Ganganatha Jha, Vice-chancellor, the University of Allahabad, I could secure this Ms. Although the Ms did not help me much while editing yet I utilised it as Ms. No. ५ to certain extent. It helped me much while preparing the *सुद्धिपत्र*, which itself could not have been so thoroughly done without the help of a friend of mine Naiyayika Shashinatha Jha of Ranti, Darbhanga. I am very grateful to him also.

The University,	}	UMESHA MISRA.
Allahabad		
September, 4, 1930	}	

उद्धृतश्लोकादीनां सूचीपत्रम्

पृष्ठे

- १२ अनागतमतीतं च वर्त्तमानमतीन्द्रियम् ।
विप्रकृतं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिनः ॥ —गीता
- ७६ आत्मस्व्यातिरसत्स्यातिस्वयात्स्यातिरेव च ।
तथाऽनिर्व्वन्नस्यातिरव्यानिः स्यात्तिपञ्चमम् ॥
- १८ वाचः कारणविन्यासः प्राणस्योर्ध्वं समीरणम् ।
स्थानानामभिघातश्च न विना शब्दभावनाम् । —वाक्यपदीय
- २० पूर्वेषां प्राक्षणं यत्तदुत्तरेष्वतिदिश्यते ।
चोद्यन्ते येन वाक्येन तत्तेषां प्राक्षणस्मृतम् ॥
—शास्त्रदीपिकोद्धृता कारिका
- १३४ तायेथायुतमिती ही विघातःपी ययोर्हयोः ।
अनश्यद्रेकमपराश्रितमेवावतिष्ठते — नर्कभाषोद्धृतेषु कारिका
- १३६ दृष्टन्तापदयं घटोऽथ च पतन् दृष्टन्तथा मुदरे
दृष्टा तर्परसंहतिः परमितोऽभावो न दृष्टः परः ।
तेनाभाय इति श्रुतिः पत्र निहिता किञ्चाथ तरकारणं
स्वार्थानां कलशस्य केवलमियं दृष्टा कपालावली ॥
- १३९ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः —गीता
- २१८ न सोऽस्मिन् प्रथमो लोके यः शब्दानुगामाहूते ।
अनुविदमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन मासते ॥ —वाक्यपदीय
- ४७ पश्यतः श्वेतमारुपं हेमशब्दं च शृण्वतः ।
सुरविशेषशब्दं च श्वेतोऽश्वो घ्रायतीनिधीः—
नर्यन्त्रिणांमनिभृतेषु कारिका

पृष्ठे

२१ प्राकृतात्कर्मणो परमास्तसमानेषु कर्मसु ।

धर्मप्रवेशो येन स्वात् सोऽतिदेश इति स्मृतः-

शास्त्रदीपिकायामुद्धृतेषु कारिका

२१९ यासहास्मरणं तत्र न तद्व्यन्वयहेतुकम् ।

विण्ड पद्य द्वि द्वेषःसन् संज्ञा स्मारयितुं क्षमः-

१९३ यत्राप्यतिशयो दृष्टस्व स्वार्थान्तिलङ्घनात्

दूरस्वस्मादिदृष्टौ स्वान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिना ॥ —श्लोकवार्तिक

२० यद्यपि द्यद्विधिभिर्हविषां न विधेयता ।

तथाप्यस्तेषु सम्यन्धस्तस्मिन्व्याङ्ग्योवनात् ॥

२१६ व्यावर्त्तनीयमधिगच्छति यद्धि साक्षा-

देतद्विशेषणमतो विपरीतमन्यत् ।

दृष्टी पुमानिति विशेषणमत्र दृष्ट

पुंसो न जातिरनुदण्डमसौ च तस्य ॥

उद्धृतग्रन्थकारादीनां सूचीपत्रम् ।

अतिनवीनाः १६४

अभियुक्ताः ३, २१६

अक्षपादः ३१

आचार्यमतं २५

आचार्यानुयायिनः १६१

आधुनिकाः ३ :

उच्छृङ्खलौकिः २४०

गुरुः ५५, ५६, ६१, ७८, ७९, २०८

गुरुमतं ३९, ४५, ४७, ४८, ४२, ५०, ५३, ५४, ५८, ६२, ९२

२०९, २११, २१२

तार्किकैः १०२

दीधितिकारः ३६, ३८, ४६, ५३, ७९, १०८, १२२, १५३,

१५८, २२८, २३४

दीधितिकारानुयायिनः १६९, १७७, १८५,

दीधितिकारानुयायिनो नव्याः १०७

नवीनाः ३६, ५२, ७४, ८१, ८७, ९९, ११२, १२८, १६३,

१७९, १८५, १९०, २१२, २१७, २२०, २३८, २४८, २५६

नवीनये ६१

नवीनमत १२२, १९८

नव्याः ६६-६७, ७०-७२, ९८, १००, १८४, १९३, २२२, २५५,

नव्यगुरवः ९१

नव्यनराः १९१

- नद्यतार्किकाः ५९
 नयनैयायिकाः ९३
 नैयायिकाः ५९, ६०-६१, १०१, १३०, १४३,
 नैयायिकमत ३५, ५८, ८९, १३७, २१२,
 नैयायिकनये ५६-५७
 न्यायमते ९०
 परमाणुद्वयगुणकानङ्गीकर्तृणां नव्यानां ९८
 पक्षधरमिश्राः ४१, ५९
 पक्षधरमिश्रमते ६१
 प्रमाकरः ३४, ३९, ४५, ४७, ४८
 प्राचीनाः ६, ८१
 प्राचीनमत १२२
 प्राचीनसिद्धान्तः १२५
 माञ्जः १५६, १९३
 प्राचीनानुयायिनः २, २५३
 प्राचीनविद्वयिणो नवीनाः २५६
 प्रामाकराः १३६, १४३, १८६
 प्रामाकरमत १८६, २१२,
 यद्वयः २०५
 भट्टः ३४, ३९, ४९, १३० १५४ १९२, २०७
 भट्टमते ४१-५०, ५३, ५४, ५७
 भट्टानुयायिनः १५८
 भट्टानुयायिनो नव्याः १३१
 मणिकारः ३, २४, ३४, ६५, ६६, १०३, १६०-१६१, २१७,
 मणिकारानुयायिनः १५७, २१६
 मिश्राः ३, ६, १५-१७, २४, ४३, ६२, ११३, २१७, २५६

मिश्रमतं ४१-४२, ४५, ४७, ४८, ५८, ६२

मिश्रोक्तं ५३, ५४, ६२, ६३

मीमांसकाः २, २८, ५८, ६०, ६१, ६५, ६९, १००, २१७

मीमांसकनव्याः १०२

मुरारिमिश्रः ३४, ३९

मेंधिलाः ४६

लीलावतीकारानुयायिनः १५६

वेदान्तिनः ६२

वैभाषिकाः ७७

वैयाकरणानुयायिनः २१८

शाब्दिकाः ९६

संप्रदायः ७३, १०७, १६९, १९३-१४

सौत्रान्तिकाः ७७

स्वतन्त्राः २१७

स्वप्रकाशमतं २१४

उद्धृतग्रन्थानां सूचीपत्रम् ।

बालोकः ३, २५६
कण्टकोद्धारः १६
गीता १२९, १९२
तत्त्वचिन्तामणिः ३
दीधितिः ४६, ५०, १७२, २२८, २५६
पदार्थतत्त्वनिरूपणं १२२
प्राचीनसिद्धान्तः १२५
भवानन्दीप्रकाशः २४३
मिश्रग्रन्थः १६, ४२, ५२

विषयसूचीपत्रम् ।

विषयः	पृष्ठ
१ मङ्गलवादः	२-२१
२ प्रामाण्यवादः	३१-९४
३ प्रमावादः	९५-१००
४ सुवर्णतैजसतावाद	१००-१०३
५ प्रत्यक्षकारणवादः	१०३-११८
६ मनोवाद	११९-१४२
७ समवायवादः	१२३-१३६, १७१
८ लभाववादः	१३७-१६५
९ अलौकिकसन्निकर्षवादः	१६६-१९३
१० निर्विकल्पकवाद	१९४-२०७
११ सविकल्पकवादः	२०७-२२४
१२ संशयवादः	२२४-२३८
१३ विषयतावादः	२३८-२५६

अथ न्यायकौस्तुभः ।

महादेवपुणतामकरविरचितः ।

प्रत्यक्षकौस्तुभः ।

दाशायणीरमणसञ्चरणारविन्दं
ब्रह्मादिभिः सुरवरैरपि मेव्यमानम् ।
श्रीगौतमं मुनिवरं मणिकारमुख्या-
नान्वीक्षिकीरतद्युषांश्च नमामि भक्त्या ॥ १ ॥

सुकुन्द पितरं नमि पद्मशास्त्रीतत्त्वदर्शिनम् ।
यत्पुण्यपरिपाकेन शास्त्रे गतिरभून्मम ॥ २ ॥

पुरुहूतपुरोहितं सभायां
कविनायां किल कालिदाममन्यम् ।
निखिलाग्निलशास्त्रविद्घुरीणां
शितिकण्ठाभिघसद्गुरुं नमामि ॥ ३ ॥

मोक्षहेतुप्रमाणदितस्वज्ञानाय सद्धियाम् ।
महादेवेन सुधिया क्रियते न्यायकौस्तुभः ॥ ४ ॥
न्यायसिद्धान्तनिष्कर्षे जिज्ञासा यस्य विद्यते ।
सद्वाद्यस्तेन सुधिया न्यायकौस्तुभ आदरात् ॥ ५ ॥

न्यायाम्भोर्धि समुन्मध्य भावनामन्दराद्रिणा ।
विष्णुनेव महादेवेनायं कौस्तुभ उद्घृतः ॥ ६ ॥

अथ मङ्गलवादः ।

इह मङ्गलशिष्टानां ग्रन्थारम्भे मङ्गलाचरणान्मङ्गलफल-
मादौ विचार्यते—

तत्र पचीनानुयायिनः—मङ्गलं समाप्तिकलकं, तस्य चा-
शुचिनाशितया समाप्त्यव्यवहितपूर्वसणेऽसत्त्वेन हेतुत्वमनुप-
पन्नमिति । विघ्नध्वंसो व्यापारः । तथा च समाप्तित्वा-
बन्धिम मति विघ्नध्वंसद्वारा मङ्गलं हेतुसिति पर्यवसन्नम् ।
समाप्तित्वं च यस्मिन्ननुपपिन्ते सम्पूर्णमिदं कर्मेति व्यवहारस्तत्त्वम् ।
तच्च ग्रन्थादौ चरमवाक्यादेर्षागादौ चरमाहुतेः पदादावन्त-
तनुसंयोगादेर्ग्रामगमनादौ ग्रामचरणसंयोगादेरित्यादि बोध्यम् ।
विघ्नत्वं च पारीक्षितसमाप्तिसतिवन्धकदुरदृष्टविशेषत्वम् ।

ननु मङ्गलत्वस्य दुर्वचतया कथं तेन रूपेण हेतुत्वम् । न
च तज्जातिः समाप्तिजनकतावच्छेदकतया च तस्मिद्धिरिति
वाच्यम् । मङ्गलस्य कायिकवाचिकमानसिकभेदेन नानाविध-
तया करशिरःसंयोगनमःशब्दप्रयोगमानसज्ञानाविशेषादिरूपत्वेन
संयोगत्वशब्दवद्वानत्वादिभिः साङ्गर्षात् । न च पारीक्षितम-
माप्तिसतिवन्धकादृष्टविशेषनिवर्तकत्वं तदिति वाच्यम्, पारी-
क्षितत्वस्य सादृशनिवर्तकतावच्छेदकापरिचयेन निवर्तकत्वस्य
च दुर्वचत्वात्तत्परिचये तस्यैव मङ्गलस्वरूपत्वमम्भवात् । न च
करशिरःसंयोगाद्यन्वयमस्त्वं तत् । तस्यान्यथासिद्धिरित्युक्ततया
जनकतानवच्छेदकत्वात् । अन्यथा तुणारणिसर्पिणापत्त्यन्यत-
त्वेन हेतुत्वे मीमांसकानां कारणतावच्छेदकतया शक्तेरस्माकं च
कार्यतावच्छेदकतया वैजात्यस्य कल्पनायाः सिद्धान्तसिद्ध्याया
अनुपपत्तिरिति चेत्—न । संयोगत्वादिभ्याप्यं नानैव मङ्गलत्वं जा-
निरित्युपगमात् ।

ननु तथापि मङ्गलस्य समाप्तिहेतुत्वे किं मानम् ? न च मङ्गलस्य समाप्ति- तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं, तस्यान्वयव्यतिरेकसहकृत- हेतुत्वे किम्मानम् स्यैव कारणताग्राहकतया मङ्गलं विनापि प्रम- चानुष्ठितग्रन्थसमाप्त्या तदसम्भवात् । तदुक्तं माणिक्यता(१)—

“मङ्गलस्य कारणता नान्वयव्यतिरेकगम्या । विनापि मङ्ग- लं प्रमचानुष्ठितसमाप्तेरिति” ।

एतच्च व्याख्यातं मिथैः(२)—नान्वयेति । नान्वयव्यतिरे- कज्ञानसचिवाध्यक्षगम्येत्यर्थः । अत्र यद्यपि कारणताशरीरप्रविष्ट- व्याप्तेरन्वयव्याप्तिरित्या न व्यतिरेकसहचारापेक्षा आवश्यकी तथा- पि सति व्यतिरेके हेतोस्तत्र सत्वशङ्कया व्यभिचारशङ्काग्रस्ततया अन्वयोऽप्यक्रियत्कर इति तच्छङ्कानिवृत्त्यर्थं व्यतिरेकसहचा- रापेक्षाऽप्यस्तीति द्वयमुपाचमम् । वस्तुतो नान्वयगम्या न व्यति- रेकगम्येति साध्यद्वयम् । न च हेतोर्द्वितीयमात्रीयतया प्रथम- सध्ये हेत्वलाभः । न हि वयं विनापि मङ्गलमित्यादिना ग्राहकाभावमाचक्ष्महे । येनैकतरसाध्यमात्रविषयता हेतोः स्यात् किन्तु पदासमाप्तिस्तत्पूर्वमवश्यं मङ्गलमित्येवंरूपव्याप्तिवदितका- रणतारूपग्राह्याभावग्रहम् । स चोभयमाध्यसाधारण एव । वि- पयताभावग्रहस्य प्रत्यक्षमात्रप्रतिबन्धकत्वादिति ।

इमं च मिश्रग्रन्थमित्थं व्याचक्षतेऽभिद्युक्ताः—नान्वयव्य- पक्षपरमिश्र- तिरेकगम्येतिमूलस्यान्वयव्यतिरेकसहचारज्ञान- ग्रन्थव्याख्या जन्यग्रहविषयत्वाभावरूपपथाश्रुतार्थपरत्वे तज्ज्ञा- नस्य कारणताग्राहकत्वानिराकरणं लभ्यते । तावता कार- णतायाः प्रत्यक्षप्रमाणगम्यत्वनिराकरणं न स्फुटं भवति । अ-

(१) मङ्गलशोषाध्यायेन तत्त्वचिन्तामणौ प्रत्यक्षरूपहे-पृ० ५ .

(२) पक्षधरमिथैः प्रत्यक्षालोके ।

तस्तस्य स्फुटत्वाय व्याचष्टे—नान्वययेति । नान्वयव्य-
तिरेकसहचारज्ञानसदकृतप्रत्यक्षप्रमाणगम्येत्यर्थः । नान्वयव्य-
तिरेकसहचारज्ञानजन्यप्रत्यक्षविषय इति फलितार्थः । एतेन
कारणताग्राहकप्रत्यक्षप्रमाणेऽन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहस्य सह-
कारिताल्लाभाच्चद्रिना कृतप्रत्यक्षप्रमाणगम्यत्वशङ्काया नावका-
शः । व्याप्तेः व्यापकतायाः अन्वयव्यतिरेकसहचारकारण-
निष्ठकार्यव्यापकतारूपनया न तु कार्यभावनिष्ठकारणाभा-
वव्यापकतारूपतयेति फलितार्थः । तथा सति गौरवात् वि-
षयतासम्बन्धेन केवलान्वयिनः ईश्वरज्ञानादेः समवायेन जन्य-
मात्रं मति विषयतासम्बन्धेन कारणत्वनिर्वादाच्चेति भावः । न
व्यतिरेकसहचारापेक्षेति । कारणताग्रहे न व्यतिरेकम-
हचारज्ञानजन्यतेत्यर्थः । आवश्यकी प्रामाणिकी व्याप्यव्या-
पकसहचारज्ञानस्यैव व्यापकत्वग्राहकतायाः प्रामाणिकत्वादिति
शेषः । एवं च व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यप्रत्यक्षविषयत्वाभावस्य
कारणत्वरूपस्य साधने सिद्धसाधनमिति भावः । सति व्यति-
रेक इति । कुत्र चिदधिकरणे व्यापकस्य व्यतिरेकग्रहदशा
यावित्यर्थः । हेतोर्व्याप्यस्य । तत्र सत्त्वशङ्कया तदधिक-
रणवृत्तित्वशङ्कया । हेतोः कारणस्य व्यतिरेके व्यतिरेक
ग्रहे सति । तत्र तदधिकरणे । सत्त्वशङ्कया कार्यसत्त्वशङ्क-
येति वा व्याख्येयम् । व्यभिचारशङ्काप्रस्ततया उक्तरूप-
व्यभिचारशङ्कारूपप्रतिबन्धकमत्वेन विषयित्वनदभावरूपसदकारि-
कतया । अन्वयः अन्वयसहचारग्रहः । अपौरुषस्य विद्यमान
इत्यादिः । अकिञ्चित्करः व्याप्यग्राहकः । तच्छङ्कानिष्ठ-
स्यर्थं व्यतिरेकसहचारापेक्षाऽप्यस्तीति व्यभिचारश-
ङ्कानिष्ठचिद्वारा व्यतिरेकसहचारग्रहस्यापि व्याप्तिग्रहोपयोगिता

स्तीत्यर्थः । द्वयमुपात्तं द्वयोपादानं सङ्गतम् । उभयसहचार-
ग्रहप्रयोज्यप्रत्यक्षविषयत्वाभावस्य साध्यतया व्यतिरेकसहचार-
ज्ञानानजन्यस्यापि कारणताग्रहस्य प्रतिबन्धकाभावसम्पादकत-
ज्ज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वेन सिद्धसाधनाप्रसक्तेरिति भावः । प्रयोज्य-
त्वं च साक्षाज्जन्यसाधारणमपीत्यन्वयमहचारज्ञानस्यापि प्रयो-
जकतायाः कारणताग्रहे सत्वान्न सिद्धसाधनम् । अन्वयसहचा-
रग्रहजन्यत्वव्यतिरेकसहचारज्ञानप्रयोज्यत्वोभयं वा प्रत्यक्ष-
विशेषणम् ।

कोचित्तु कारणस्याप्यन्वयसहचारज्ञानस्य व्यभिचारशंका-
निवर्तकतया व्याप्तिधीप्रयोजकत्वमविकलमित्याहुः । यद्यपि
स्वतः सिद्धव्यभिचाराग्रहस्थले व्याप्तिग्रहे न व्यतिरेकसहचा-
ज्ञानापेक्षेत्युभयसहचारग्रहाप्रयोज्यमपि कारणताप्रत्यक्षं संभव-
तीत्युभयसहचारग्रहप्रयोज्यप्रत्यक्षनिराकरणेऽपि न प्रत्यक्षसामा-
न्यनिराकरणं तथापि व्यतिरेकसहचारग्रहप्रयोज्यत्वमिह तत्सं-
पाद्यव्यभिचारग्रहाभावजन्यत्वं तत्सकलव्याप्तिग्रहसाधारणमे-
वेति न व्याप्तिघटितकारणताप्रत्यक्षसामान्यनिराकरणानिर्वाहः ।

नन्वेवमेकैकसहचारग्रहाधीनत्वस्यापि कारणताप्रत्यक्षसा-
मान्यमाधारणतया एकसहचारग्रहाधीनप्रत्यक्षविषयत्वाभावसा-
धनेऽपि कारणताप्रत्यक्षसामान्यनिराकरणसंभवात्सहचाररूपघ-
टितसाध्यानुषावनमफलमित्याशयेन वैकल्पिकसाध्यद्वयपरतया
व्याचष्टे—यस्तुत इति । नान्यथगम्येति । तद्गम्यत्वं तत्सह-
चारज्ञानजन्यप्रत्यक्षविषयत्वम् । व्यतिरेकगम्यत्वं तत्सहचा-
रग्रहप्रयोज्यप्रत्यक्षविषयत्वम् । अत्र च सहचारग्रहाधीनत्वावि-
शेषितप्रत्यक्षविषयत्वाभावसाधनेनैवोपपत्तां विनापीत्यादिना-
कथितस्य व्यभिचारग्रहरूपहेतोः सहचारग्रहरूपकारणविघटक-

तथा प्रत्यक्षाभावनिर्वाहकत्वात् प्रत्यक्षाभावसाधनेनाप्रयोजक-
त्वमित्येतल्लाभाय प्रत्यक्षे तद्विशेषणोपादानमित्याशयेन साध्य-
घटककारणताग्राहकत्वंडकनयैवोक्तव्यभिचारग्रहरूपहेतोः का-
रणताप्रत्यक्षाभावनिर्वाहकत्वं मूलकृतोऽभिप्रेतमित्याशयेन प्रय-
मसाध्ये उक्तहेतुर्न संगच्छते व्यभिचारग्रहरूपान्वयसहचारग्रहा-
विरोधित्यादित्याशकते—न च हेतोरिति । अत्र कारणता-
ग्रहे व्यतिरेकव्यभिचारग्रहस्य साक्षादेव विरोधित्वमानुभविकं
सिद्धान्तसिद्ध च । कारणता च व्याप्तिघटिना स्वरूपसम्बन्ध-
रूपा वा भवतु । व्याप्तिघटितत्वे ग्राह्याभावावगाहित्ये न तस्य
तद्ग्रहविरोधित्वम् । अतथात्वे मणिमन्त्रादिन्यायेन(१) तथात्वं
फलतो न विशेषः । तथा च कारणताग्राहकसहचारज्ञानविघट-
नेनैव व्यभिचारज्ञानस्य कारणतायां दर्शितसाध्यसंपादकत्वमि-
त्याभिप्रायेण न मूलकृतः साध्यघटकप्रत्यक्षे सहचारज्ञानजन्य-
विशेषणोपादानम् । अपि तु मगलवृत्तित्वस्य समाप्तिकारणता-
रूपपक्षविशेषणत्वे पक्षस्य नोभयमते मिद्धिसम्भव इति तदवि-
शेषिनसमाप्तिकारणताया एव पक्षत्वमुपेयम् । तथा च लोकावग-
तकारणानिष्ठसमाप्तिकारणताया प्रत्यक्षगम्यत्वसत्त्वेनाशतो बाध
इति तद्धारणाय संगलान्वयादिगम्यत्वाभावस्य साध्यतयोपा-
दानम् । एतदभिप्रायेण मिश्रैर्धिनापित्यादिहेतोः साध्यद्वयसं-
पादकत्वमुपपादादिष्यते—हेतोरिति । विनापीत्यादिना क-

(१) इत्यमेव न्यायो व्याख्यायने—

“मणिमन्त्रादीनां धर्मेर्दाह् प्रति यथा स्यात्तन्वयेण प्रतिबन्धक-
त्वं लोकसिद्धेय न च तत्र युक्तयेत्ता एव कामिनीजिज्ञासाया अपि
ज्ञानमात्र प्रति प्रतिबन्धकत्वमित्येव यथ पृथक् प्रतिबन्धकत्व तत्रास्य
प्रवृत्तिरिति” ।

यितस्य व्यतिरेकव्यभिचारग्रहरूपहेतोरित्यर्थः। द्वितीयमात्री-
यतया घटकीभूतस्य व्यतिरेकसहचारग्रहस्याभावनिर्वाह्यद्वि-
तीयसाध्यसत्त्वसंपादकतया मात्रपदेनान्वयसहचारग्रहाविरोधि-
त्वेन तद्वदितमथमसाध्यसंपादकत्वाभावो दर्शितः । प्रथमसा-
ध्ये हेत्वलाभः प्रथमसाध्यघटकान्वयं सहचारग्रहविरोधि-
हेतुवाक्यादलाभः । अथ व्यभिचारग्रहसत्त्वेऽपि अधिकरणान्तरे
कार्यकारणसहचारस्यैव तद्व्यतिरेकसहचारस्यापि ग्रहसंभवात्
द्वितीयसाध्यघटकसहचारग्रहविरोधित्वमेव कथं तस्य । यदि च
कारणाभाववत्तया गृह्यमाणे सर्वत्र कार्याभावरूपव्यतिरेकसह-
चारग्रहः कारणताग्राहकस्तत्र व्यभिचारग्रहो विरोधीत्युच्यते
तदाऽविशेषेण कार्यवत्तया गृह्यमाणे सर्वत्र कारणवत्त्वग्रहरूपा-
न्वयसहचारग्रहोऽपि कारणताया ग्राहकः स्यात्तत्रापि व्यभिचा-
रग्रहो विरोधी स्यादिति मथमसाध्येऽप्युक्तहेतुसंगतिः । न चा-
न्वयसहचारज्ञानं अन्वयव्यापकताग्रहे साक्षाद्देतुरिति यत्किञ्चि-
दधिकरणान्तर्भावेनापि कारणाताग्राहकतया व्यभिचारज्ञानम-
किञ्चित्करम् । व्यतिरेकसहचारज्ञानं तु व्यभिचारज्ञानविषयत्वे न
तथा । अत उक्तनियतसहचारज्ञानस्यैव व्यभिचारग्रहविरोधितया
तयात्वमिति विशेष इति वाच्यम् । अधिकरणविशेषे व्यतिरेकस-
हचारग्रहस्यापि तदाधिकरणे व्यभिचारग्रहविरोधित्वेन कारणता-
ग्राहकत्वात्तत्रापि नैयत्यानुपयोगात्सर्वत्र व्यभिचारशंकानि-
वर्त्तकव्यतिरेकसहचारस्यैव साध्यघटकत्वे अन्वयसहचारेऽपि
नियमस्य सर्वत्र व्यभिचारशंकानि-वर्त्तकतयोपयोगित्वात् । निय-
तान्वयसहचारस्यापि साध्ये उपादातुमुचितत्वेन सामञ्जस्यादिति
चेत्-न । व्यतिरेकसहचारमयोऽयत्त्वस्य व्यतिरेकसहचाराधीन-
व्यभिचारज्ञानाभावजन्यत्वरूपताया उक्तत्वात् । व्यभिचारग्रहा-

भावरूपद्वितीयसाध्यघटकग्राहकविरोधितया व्यभिचारग्रहरूपस्य
विनापीत्यादिना दर्शितहेतोर्द्वितीयसाध्यीयत्वोपपत्तेः । प्रथ-
मसाध्यघटकान्वयमहचारज्ञानजन्यत्वे व्यभिचारग्रहाभावरूपग्रा-
हकानिवेशात् तत्साध्यीयत्वानुपपत्तेः ।

कोचिच्च द्वितीयपदं विपरीतगणनया प्रथमसाध्यपरम् ।
तत्र च नियतसहचार एव प्रविष्टः । व्याप्तिरूपस्य तस्य कारण-
ताघटकतया तज्ज्ञानस्य कारणताग्राहकत्वम् । हेतुभूतव्यभिचार-
ज्ञानं च समाप्तिरूपेण व्यभिचारविषयकं तादृशव्यापकताग्रहवि-
रोधि न तु व्यतिरेकव्याप्तिघटितकारणतापक्षकद्वितीयसाध्यघट-
कव्यतिरेकव्याप्तिरूपनियतव्यतिरेकसहचारग्रहे तादृशकारणता-
ग्रहे वा विरोधिग्राह्याभावानवगाहित्वात् । द्वितीयपक्षे च नान्वय-
व्याप्तिघटितकारणतायाः पक्षत्वसंभवः । व्यतिरेकमहचारग्रहस्य
तद्ग्रहे नियतापेक्षाविरहात् । जन्यतागर्भमाध्यासंभवाज्जन्यतागर्भ-
साध्यानुरोधेनैव च प्रथमकल्पमुपेक्ष्य एतत्कल्पानुसरणादिति
शंक्तिरभिप्रायः । न च द्वितीयसाध्ये व्यतिरेकव्याप्तिघटित-
कारणतायाः पक्षत्वेऽन्वयव्याप्तिघटितकारणतायां ग्राह्याभाव-
ज्ञानमुद्रया व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया हेतोरुभयसाध्य-
साधारण्यसंपादनस्थासंगतिरिति वाच्यम् । व्यतिरेकव्याप्ति-
घटितकारणतायाः पक्षत्वस्य शंक्तिरभिप्रायान्विषयत्वेऽपि अ-
न्वयव्याप्तिघटितमेव कारणत्वं, अन्ययोक्तदोषमसद्भान् । तथा
च तादृशमेव कारणत्वमुभयमने पक्षः । तत्र च व्यतिरेकमहचार-
स्याप्रवेशेन तज्ज्ञानव्यभिचारशंकानिवर्त्तनद्वारेण कारणताग्राह-
कमिति तज्ज्ञानमपोज्यत्वमेव साध्ये निवेश्यम् । उभयमहचार-
सर्पकप्र निवेशे एकनानिवेशवैकल्पमित्येव कल्पान्तरानुमरणे

वीजमितिदर्शितस्य शक्तिरभिमानस्य निराकरणाभिप्रायेण संगतेरित्याहुः ।

अन्ये तु अन्वयव्यभिचारग्रहस्यापि कारणताग्रहप्रतिबन्धकतायाः प्राचीनैरुपगमात्तन्निर्वर्तनायेतरकारणसत्त्वे मंगलसत्त्वेऽवश्यं समाप्तिरित्येतादृशान्वयसहचार एवान्वयपदेन विवक्षितः । तादृशसहचारग्रहविरोधिनोऽन्वयव्यभिचारग्रहस्य प्रकृते हेतुतयाऽनुपन्यासान्वयनेत्यभिप्रायेण प्रथमसाधये हेत्वलाभ इति शंकेति वर्णयन्तीत्यलं प्रसंगागर्तनेति चेत्--

मैवम् । मंगलं समाप्तिजनकं, समाप्तिकापनया शिष्टैः क्रियमाणत्वात्, यद्यत्कापनया शिष्टैः क्रियमाणं तत्तज्जनकं, यथा स्वर्गकापनया शिष्टैः क्रियमाणं दर्शादीत्यनुमानस्यैव मानत्वात् । न च मंगलं विनापि प्रमात्तानुष्ठितसमाप्तिदर्शनन व्यभिचारज्ञानस्य विद्यमानतपोक्तानुमानादपि तत्र समाप्तिजनकताग्रहो न संभवतीतिवाच्यम् । अनुमितौ साध्यसन्देहस्यानुगुणतया प्रमात्तानुष्ठितसमाप्तिस्थले जन्मान्तरीयमङ्गलसन्देहेनापादितस्य तथाविधकारणत्वरूपसाध्यसन्देहात्मकव्यभिचारसन्देहस्य प्रकृतानुमितौ प्रतिबन्धकत्वेनोक्तानुमानेन कारणताग्रहवाचकाभावात् । अत एवानुमितौ साध्यसन्देहः पक्षतेति प्राचीनाः ।

न च तथापि तथाविधानुमितेः स्वतन्त्रपमाणा मूलकावे-
मङ्गलव्येवक- नामापाण्यज्ञानास्कादिततया नोक्तानुमाना-
पेदानुमानम् । तसमाप्तिजनकतामिद्धिरिति वाच्यम्, मङ्गलं
वेदयोधितकर्तव्यताकं, अर्थाक्रियाविगौतशिष्टाचारविषयत्वात्,
दर्शवदिसनुमानेनोक्तानुमानमूर्त्तिमूत्रवेदानुमानात् । न च
वेदबोधितत्वं वेदजन्यशाब्दबोधविषयत्वम् । तच्च कर्तव्यतायां
न सम्भवति । आचारानुपिनवेदस्वेदानोत्तमानामप्रसक्ततया-
२ म्दा० १०

नुपूर्वाविशेषनिर्णयभावेन ततः कर्तव्यताशाब्दबोधसम्भ-
वादिति वाच्यम् । यदा न वेदः पूर्वं कस्य चित्प्रत्यक्ष आसीत्तदा
नस्मादपि कर्तव्यताशाब्दबोधसम्भवात् । न चैवं सत्पुपदक्षित
समाप्तिजनकत्वानुमानं व्यर्थमिति वाच्यं, वेदात्कर्तव्यताबो-
धेऽपि विशिष्य समाप्तिजनकत्वासिद्धेः । उपायस्योपायान्तरा-
दूपकत्वाच्च । अत्र भोजनादौ व्यभिचारवारणायालौकिकत्वस्य
हेतौ निवेशः । रात्रिश्चाद्वादौ व्यभिचारवारणायविगीतत्वस्य
तत्र निवेशः । निष्फलचैत्यवन्दनादौ व्यभिचारवारणाय तत्र
शिष्टपदम् ।

वस्तुतस्तु शिष्टपदं व्यर्थमेव तद्वारणीयस्य निष्फ-
लचैत्यवन्दनादेः 'न कुर्यान्निष्फलं कर्म'विश्रास्रनिषिद्धत्वेन
धर्मशास्त्रानिषिद्धार्थकविगीतपदेनैव वारणसम्भवादिति हेतौ
न तःप्रवेशनीयम् ।

केचित्तु शिष्टपदाविगीतपदयोर्वैकल्पिकोपादानेन हेतुद्वये
तात्पर्यमित्याहुः । न चाचारपदस्य क्रियार्थकत्वे तद्विषयत्वा
मासिद्धिरिति प्रत्यक्षव्यर्थकत्वमुपेयम् । तथा च फले व्यभिचारः ।
तस्याप्युद्देश्यतयाऽलौकिकाविगीतप्रवृत्तिविषयत्वादितीवाच्यम् ।
तादृशसाध्यत्वात्विषयत्वस्य हेतुत्वोपगमेन प्रवृत्तेरुद्देश्यत्वात्
विषयताशालिनि फले तथाविद्यसाध्यत्वात्विषयताविरहेणो-
क्तदोषाभावात् ।

ननु तथापि समाप्तिजनकत्वानुमापकशिष्टत्वं दुर्बलम् ।
तथा हि—शिष्टत्वं वेदमाभाष्याभ्युपगन्तृत्वम् । तादृशा
भ्युपगमश्च वेदविशेष्यकपामाप्पप्रकारकनिश्चयः । तद्वत्त्वं च न
शिष्टत्वं सम्भवति । तस्य विशेषणत्वे यदा तन्निश्चयो नास्ति तदा
शिष्टत्वानुपपत्तिः । उपलक्षणत्वे च जन्मान्तरे वेदप्राभाष्यनिश्च

यवतो बौद्धस्यापि शिष्टत्वापत्तेरिति चेत्-

न । स्वनिष्ठवेदाद्विशेष्यकप्रामाण्यप्रकारकपत्तिकिञ्चिन्निश्चयसमानकालीनास्तन्निश्चयसमानाधिकरणवेदाप्रामाण्यनिश्चयस्य यावन्तः संसर्गाभावास्तेद्वेदविशेष्यकप्रामाण्यप्रकारकनिश्चयमागभावध्वंसविशिष्टान्नादभाववत्त्वे सति तद्वेदप्रामाण्यनिश्चयावच्छेदकशरीरबानीपशरीरावच्छिन्नत्वस्य तल्लक्षणत्वात् । एवं शिष्टत्वेनाभिमेत आत्मा तादृशाभाववत्त्वं च वेदप्रामाण्यनिश्चयमारभ्य वेदाप्रामाण्यनिश्चयपूर्वकालपर्यन्तं वर्तते । तदानीमेवासौ शिष्टत्वेन व्यवह्रियते । अत्र निश्चये पत्तिकिञ्चिन्नाभिवेशे यस्य पुरुषस्य प्रथमं प्रामाण्यनिश्चयस्ततः कतिपयकालानन्तरमप्रामाण्यनिश्चयस्तदनन्तरं च पुनः प्रामाण्यनिश्चयस्तस्य प्रथमप्रामाण्यनिश्चयमारभ्य शिष्टत्वं न स्यात् । तादृशयावदभावान्तर्गतस्य तदप्रामाण्यनिश्चयध्वंसस्य द्वितीयप्रामाण्यनिश्चयसमानकालीनस्य तदा असत्त्वात् । तद्विशेषे च प्रथमप्रामाण्यनिश्चयमादायैव लक्षणसमन्वयात् । स्वनिष्ठवेदाप्रामाण्यनिश्चयस्येत्युक्तौ असम्भवः कस्यापि तादृशनिश्चयस्य ध्वंसमागभावात्मकस्य यावदभावस्य एकदा एकत्रासत्त्वादतस्नादृशाभावे वेदप्रामाण्यनिश्चयसमानकालीनत्वं विशेषणम् । यस्य प्रथमं अप्रामाण्यनिश्चयस्ततः कतिपयकालानन्तरं प्रामाण्यनिश्चयस्ततः पुनरप्रामाण्यनिश्चयस्तदनन्तरं तस्य शिष्टत्वापत्तिः । तन्निश्चयकालीनपूर्वाप्रामाण्यनिश्चयध्वंसस्य तदा तस्मिन् सत्त्वात् । अत आभावे यावत्त्वविशेषणम् । तद्विशेषे च यावदन्तर्गतस्य तन्निश्चयसमानकालीनद्वितीयाप्रामाण्यनिश्चयमागभावस्य तदा तस्मिन्नसत्त्वात्तदापत्तिनिरासः । यावदन्तर्गतस्य तन्निश्चयसमानकालीनपुरुषान्तरीयवेदाप्रामाण्यनिश्चयमागभाव-

स्य तद्वध्वंसस्य च तदा तस्मिन्नसत्त्वादसम्भववारणाय अप्रामा-
ण्यनिश्चये तन्निश्चयसामानाधिकरण्यं विशेषणम् । अप्रामाण्य-
निश्चयानन्तरं यस्य प्रामाण्यनिश्चयस्तद्वितीयक्षणेषु पुनरप्रामाण्य-
निश्चयस्तस्य तत्प्रामाण्यनिश्चयद्वितीयक्षणपर्यन्तं शिष्टत्वं न स्यात् ।
तन्निश्चयकाले तत्समानाधिकरणाप्रामाण्यनिश्चयात्पन्ताभावासत्त्वा-
दिसन्ताभावत्वमुपेक्ष्य संसर्गाभावत्वमुक्तम् । संसर्गाभावत्वेन च ध्वं-
समागमावादेरपि क्लामान्न दोषः । यस्याप्रामाण्यनिश्चयानन्तरं प्रा-
माण्यनिश्चयस्तस्य प्रामाण्यनिश्चयात्पूर्वमपि शिष्टत्वापत्तिः । तत्स-
मानकालीनवाच्यभावस्य तदा तस्मिन्सत्त्वादस्तत्तन्निश्चयप्रागभा-
वध्वंसनैशिष्ट्यमभावे विशेषणम् । तन्निश्चयोत्तरत्ववैशिष्ट्यनिवे-
द्यमुपेक्ष्य तत्प्रागभावध्वंसनैशिष्ट्यनिवेशस्तन्निश्चयप्रथमक्षणवा-
च्यशिष्टत्वव्यवहारार्थम् ।

वस्तुतस्तु एकक्षणावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृश-
प्रागभावध्वंसवैशिष्ट्यं तादृशयावत्संसर्गाभावे निवेश्यम् । एवं च
तन्निश्चयसामानाधिकरण्यं वेदाप्रामाण्यनिश्चयेन निवेशनीयम् ।
यस्य पूर्वजन्मन्यप्रामाण्यनिश्चयानन्तरं प्रामाण्यनिश्चयोत्पत्ति-
स्तदनन्तरं तच्छरीरनाशस्तस्यान्यजन्मानि काकादिशरीरिणः
शिष्टत्ववारणाय विशेष्यदलम् । साजासं च चैत्रत्वादिरूपेण वि-
वक्षितम् । तेन तादृशाप्रामाण्यनिश्चयानन्तरोत्पन्नप्रामाण्यनिश्चया-
नन्तरमन्यजन्मानि मनुष्यशरीरिणोऽपि प्रामाण्याप्रामाण्यनिश्चय-
रहितस्य यदि न शिष्टत्वव्यवहारस्तदा तन्निरासः । अन्यथा
पुनर्मनुष्यत्वादिनैव साजात्यं निवेशनीयम् । निश्चयपदं च वेद-
विशेष्यकप्रामाण्याप्रामाण्योभयप्रकारकज्ञानरूपवेदप्रामाण्यसन्देह-
वतः शिष्टत्वव्यवहारवारणाय ।

केचित्तु वेदप्रामाण्यनिश्चयतज्जन्त्याविनश्यद्वस्थसंस्कारान्य-

केपाञ्चिन्मते तरवस्वमेव शिष्टत्वम् । वेदाग्र्याण्यनिश्चयो-
 गिष्टलक्षणम् । त्पत्तिकाले शिष्टतावारणाय संस्कारेऽविन-
 श्यदवस्थत्वनिवेश इति प्राहुः ।

वस्तुनस्तु इष्टसाधनत्वांशेऽभ्रान्तात्वमेव शिष्टत्वं हेतुनाश-
 शिष्टस्यापि ऋदककोटौ निविष्टं छाषवाञ्च तूत्तरूपं गौरवात् ।
 लक्षणम् व्यवहारोपायिकं तु पूर्वोक्तमेव ।

नन्वेवं सति समाप्तिपतिबन्धकविघ्नसंशये तदुध्वंसार्थिनां शिष्टा-
 नां मंगले प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । पापध्वंसार्थिपदार्थिं प्रति पापनिश्चयस्य
 हेतुतायाः प्रायश्चित्तादिस्थले क्लृप्तत्वात् । विघ्नस्यापि दुरदृष्टरू-
 पतया पापत्वादिति चेत्-न । प्रायश्चित्तादीं शिष्टानां पापसंशयेऽपि
 प्रवृत्त्यभावेनाविगीतशिष्टाचारानुमितेन 'पापनिश्चयवान् प्रायश्चित्तं
 कुर्यादिति' वेदेन प्रायश्चित्ते पापनिश्चयवत् एव कर्तव्यत्वबोध-
 नेन मंगले च शिष्टानां विघ्नसंदेहेऽपि प्रवृत्त्या तादृशाचारानु-
 मितेन 'विघ्नज्ञानवान् मंगलं कुर्यादिति' वेदेन मंगले विघ्नज्ञान-
 वत् एव कर्तव्यत्वबोधनेन प्रायश्चित्तादीं पापनिश्चयत्वेन हेतु-
 त्वेऽपि मंगले विघ्नज्ञानत्वेनैव हेतुतया सामान्यतस्नादृशहेतुता-
 यां मानाभावात् । एतेनानिष्टध्वंसार्थिप्रवृत्तिं प्रति अनिष्टनिश्चय-
 त्वेन हेतुत्वस्य तदुद्देश्यकप्रवृत्तिं प्रति तदुपधायकतानिश्चयत्वेन
 हेतुत्वस्य च क्लृप्ततया विघ्नसंदेहे विघ्नध्वंसोपघापकतासंदेहे
 च शिष्टानां मंगले प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति निरस्तम् । सर्पदंशरूपा-
 निष्टसंशयकालीनभेषजपानादिप्रवृत्तौ व्यभिचारेणाद्यहेतुत्वस्य
 फलोपघापकतासंशयकालीनकृष्यादिप्रवृत्तौ व्यभिचारेण
 द्वितीयहेतुत्वस्य चासंभवात् । अथ प्रवृत्तिं प्रति द्वाराभावानिश्च-
 यस्य प्रतिबन्धकत्वं सर्वसिद्धम् । तत्कल्पने यद्यतिरेकनिश्चयो
 पत्र प्रवृत्तौ प्रतिबन्धकस्तत्र तरसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वमि-

नि व्याप्तिवलात् द्वाराभावज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं कल्पते ।
 न च फलव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्ध्यायां फलसंशयाप्रतिबन्ध्यायां
 फलसंशयजन्यप्रवृत्तौ व्यभिचारेणोक्तव्याप्तिरेवासिद्धेति वा-
 च्यम्, तथापि निश्चयत्वाप्रवेशलाघवेन तत्सिद्धेर्दुरपवादत्वात् ।
 तथा च विघ्नसन्देहकालीनविघ्नध्वंससन्देहे शिष्टानां मंगले
 प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, द्वाराभावज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वात् । अत एव
 शत्रुवधकामकर्तव्यविशेषदेवदेवताकचरुकरणानन्तरं वेद्या उपरि
 भास्यते वह्निषि स्फुपेन खादिरकाष्ठविशेषेण खड्गाकारेण ओ-
 दने निष्काशनीये यदि ओदनः स्फुपे लगति वह्निषोऽधस्ताद्वा प-
 तति तदा तेनोदनेनेष्टिः कर्तव्या इत्यर्थकात् 'यदि स्फुव आ-
 श्लिष्येत यदि वाधारं मृज्येत विष्णव उरुक्रमयाचयेत्' इति वा-
 यथात्माप्तायाः स्फुवाश्लेषानिमित्तकेष्टेराग्रेयविकृतिस्त्वेन तत्र प्र-
 कृतिवद्विकृतिरिति न्यायेन प्राप्तस्य पूर्वदिनकर्तव्यदेवतापरिग्रह-
 रूपदर्शाहस्य स्फुवाश्लेषसन्देहेन तादृशेष्टिपूर्वदिनेऽननुष्ठानमिति
 भाषासासिद्धान्तोऽपि (१) तगच्छते । न च महत्ति प्रति द्वाराभाव-
 निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति वाच्यं, द्वाराभावनिश्चये
 प्रवृत्त्यनुत्पादस्यैव तत्र मानत्वात् । अत एव काम्येष्टिमकरणे 'मा-
 जापत्यं घृते चर्हं निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्काम' इति वाच्यत्वात् ।
 आयुष्कामेन प्रजापतिदेवतामुद्दिश्य सुवर्णपापात्मकान् शतकृ-
 ष्णलान् घृते संलोड्य तैर्होमः कर्तव्य इति प्राप्तम् । तत्र कृष्णले
 वेतुष्यरूपद्वाराभावनिश्चयेनावघाताननुष्ठानरूपस्तद्वाच्य इति
 भाषासासिद्धान्त इति चेत्—

मैवम् । द्वाराभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽप्यामा-
 ण्यसंशयकालीनद्वारसंशयकाले प्रवृत्त्यापत्त्याऽप्यामाणावनिश्चय-

(१) अत्र शबरभाष्यस्य दशमाध्यायस्य प्रथमपादो द्रष्टव्यः ।

स्यैवोत्तेजकत्वं . द्वाराभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे चा-
 प्रामाण्यज्ञानमात्रकालीनद्वाराभावनिश्चयकाले प्रवृत्त्युत्पत्त्याऽप्रा-
 माण्यज्ञानमात्रस्यैवोत्तेजकत्वमिति विपरीतलाघवेन द्वाराभाव
 निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमुपेत इति विघ्नध्वंससन्देहे शि-
 ष्टानां मंगलेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । तदा द्वारव्यतिरेकनिश्चयरूप-
 प्रतिबन्धकस्यासत्त्वात् स्फयाश्लेषनिमित्तकेष्टिपूर्वदिने देवताप-
 परिग्रहाननुष्ठानं तु स्फयाश्लेषसंशयेन स्फयाश्लेषात्मकनिमि-
 त्तनिश्चयरूपतत्कारणाभावादेशोपपन्नम् । नैमित्तिके निमित्तनि-
 श्चयवतोऽधिकारादिति ।

केचित्तु कृष्णले वैतुष्यरूपद्वारव्यतिरेकनिश्चयेन प्रतिब-
 न्धावनावघाताननुष्ठानं किन्तु तत्रावघातामाप्स्या व्रीहीनवह-
 न्तीतिवाक्येन व्रीहित्वावेशिष्ट एवावघातवोधनेन तत्रैव तत्प्राप्तेः ।
 न चैवं सत्युपदर्शितमीमांसासिद्धान्तमंगापत्तिरिति वाच्यम् ।
 वाचस्य प्राप्तिपूर्वकत्वनियमस्य तत्सिद्धान्तमिद्वत्पौ-
 क्तसिद्धान्तासंभवेन तद्भंगे ऽष्टापत्तेः । एवं च प्रवृत्तिं प्रति द्वा-
 राभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायां मानाभावेन निघ्नध्वंससंदेहकाले
 शिष्टानां मंगलेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्याहुः —

तदसत् । व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्रीहिपदस्य यवादिसाधार
 ण्याय लक्षणया नियोगसाधनद्रव्यपरतया प्राजापत्यमित्यादि
 वाक्येनावगतनियोगसाधनताके कृष्णलेऽप्यवघातप्राप्तिसत्त्वात् ।
 नियोगशब्दार्थश्च यागो दृष्टं वा । न च व्रीहिपदस्य नियोगसाधन-
 सत्त्वद्रव्यपरतया न कृष्णलेऽवघातप्राप्तिरितिवाच्यम् । तत्र सातु
 प्यप्रवेशे गौरवात् । न च गुरुरूपेण शक्तिरेव नास्ति लक्षणा
 स्वरूपे वेति वाच्यम्, युक्तिरालयेन वैपम्ये वीजाभावात् ।

मिश्रास्तु व्रीहिभिर्मयजेत व्रीहीनवहन्ति व्रीहीन्प्रासतीत्यत्र

यागावघातप्रोक्षणानां सामानाधिकरण्यानां सामानाधिकरण्य-
मनुभूयते । तच्च तुल्यप्रकारोपस्थितिं विना न सम्भवति । न
वा साक्षात्सं चेत्येकप्रकारोपस्थितिर्वाच्या । न च प्रोक्षणाटावपि
सातुष्यन्तन्त्रमित्येकत्र सातुष्याप्रवेशेऽवघातेऽपि न तत्प्रवेश
इति ममंगमभवे चाथ एवेति प्राहुः—

यत्तु पिश्रोक्तप्रसंगतं तथानुभवे मानाभावात् त्रीहिरिभिर्यजे-
तेत्यत्र त्रीहिरिपदस्य नियोगसाधनद्रव्यपरत्वे यवैर्यजेतेतिविधि-
वैयर्थ्याच्च । यदि च यवे नियोगसाधनत्वप्रापकत्वेन तद्विधेः
सार्धवपमित्युच्यते तदा त्रीहित्वविशिष्टस्य नियोगसाधनत्वप्रा-
प्त्यर्थं त्रीहिरिभिर्यजेतेत्यत्र त्रीहिरिपदस्य मुख्यार्थत्वमेवादर्शनीयमिति ।
तत्र लक्षणासंगतेति कैश्चिद्द्रूपणमुद्भावितं तदज्ञानविजृम्भितमेव ।
तथानुभवे मानाभावाभिप्रायेणैव न वा साक्षात्सं चेत्यस्योक्तेः ।
नापि यवैर्यजेतति विधिवैयर्थ्यं कस्यां चिच्छात्रायां त्रीहिरि-
र्यजेतेत्यस्यैव शाखान्तरे यवैर्यजेतेत्यस्यैव प्रथमपाठितत्वेन त्री-
हिरिवपदयोर्नियोगसाधनद्रव्यपरत्वेऽपि सम्भेदेनान्यतरवैय-
र्थ्याभावात् । न च तथापि त्रीहिरिवयोर्नियोगसाधनत्वस्य
प्रमाणान्तराभावेन नियोगसाधनद्रव्यपरत्वं त्रीहिरिवपदयो-
र्न सम्भवतीति वाच्यम् । प्रकरणपर्यवसितेन ग्राहकग्रहणारूपेण
श्रीमासकमत्सिद्धमण्येनैव तयोर्नियोगसाधनत्वप्राप्तेः । वस्तु-
तस्तु यागावघातप्रोक्षणानामित्यस्य यागीयावघातप्रोक्षणाना-
मित्यर्थः । अत्रघातादौ यामीयत्वलाभार्थमेव त्रीहिरिभिर्यजेते-
त्युक्तमिति (१) कण्टकोद्गारादिभिर्मिश्रमन्यस्य (२) व्याख्यानानेन

(१) कण्टकोद्गारस्तु पञ्चघरीमध्वरचिततत्वीचिन्तामण्याले-
कस्य मधुसूदनठाकुरकृता ध्यातया ।

(२) पञ्चघरमिध्वरचिततरचिन्तामण्यालोकस्येतिभावः ।

व्रीहिभिर्भजेतेत्यत्र व्रीहिपदे लक्षणाया मिश्राणामसम्मततया नानुपपत्तिलेशोपीति ध्येयम् ।

ननु कृष्णलेऽवघातवाधे तद्विकृतिनीवारेऽपि तद्वाधापत्तिः । प्रकृतौ तदभावेन तत्र प्रकृतिवद्विकृतिरित्यतिदेशेनावघातमाप्त्यसंभवादिति चेत् -

न । नीवारस्य कृष्णलविकृतिस्त्वे मानाभावात् । भावे वा उक्तरीत्या व्रीहिनवदंतीतिवाक्यादेवोपदेशेन नीवारेऽप्यवघातप्राप्तिसम्भवात् । तदुक्तं मिश्रः—कृष्णलविकृतिस्त्वेऽपि नीवारस्य नावघातवाधः । तथाहि—न तावत्प्रकृतिवद्विकृतिरित्यतिदेशः । सर्वघर्माणां सर्वपागानां दर्शपूर्णमासात्मकतापत्तेः । किं त्वनुपदिष्ट्यावद्धर्मातिदेशः । एवं चाजहत्स्वार्थलक्षणया व्रीहियवकृष्णलनीवारादिषु तुल्यवदेवावघातविधिरितीहापि नावघातातिदेशः साक्षादुपदेशात् । तथा च प्रकृतावघातवाधेऽपि विकृतौ न तद्वाधः । प्रकृतिविकृतिन्यायमाप्तस्यैव प्रकृतिवाधे विकृतिवाधादिति ।

अत्र वदन्ति—मीमांसाद्वयविसंवाद्यपं मिश्रग्रंथः ।

तत्रेयं प्राभाकरी सरिणिः—नियोगसाधनसामान्ये यद्यवप्राभाकरी घातस्य साक्षादुपदेशस्तदोपदेशवशात् दृष्टस्योपकारसरणिः स्यासम्भवेऽप्यपूर्वमेवोपकारस्तत्र कल्प्येत श्रुतानुसारित्वात्कल्पनायाः । दशमाध्याये खल्वयमुपकारवाधप्रयुक्तपदार्थवाधः कृष्णलेऽवतारितः । दाशमिकाश्च सर्वे वाधा अतिदेशमाप्तस्यैव तत्रोपदेशिकस्य सत्युपदेशे न्यायेन तद्वाधस्यासम्भवात् । उपदेशमाप्तस्य चोपदेशेनैव वाधः । यदहवनीये जुहोतीत्याद्युपदेशमाप्तस्याहवनीयादेः पदे जुहोतीत्याद्युपदेशेनैव वाधात् । युज्यते चातिदेशिकस्य न्यायेन वाधः । तथा हि—आग्नेयोऽष्टाकपालो ३ न्या० कौ०

मवत्पमावास्यायामित्यादिविधिनाग्नेयादिविषयकं कलिकापूर्वं
 दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेतिवाक्येन च दर्शपूर्णमासाविषयकं पर-
 मापूर्वं दर्शविषयकपूर्णमासविषयकप्रधानापूर्वद्वयं चोपस्थाप्यते
 तत्राप्यष्टाकपालपुरोडाशकरणकाग्नेययागजन्यकलिकापूर्वकरण-
 पुरोडाशस्य साधनद्रव्याकासायां व्रीहिभिर्भ्यजेतेतिवाक्येनाग्नेया-
 वयैकवावपत्पाऽऽग्नेयविषयककलिकापूर्वकरणपुरोडाशसाधनं व्री-
 ह्य इत्यवगम्यते । ततः कर्म व्रीहीणामाग्नेयविषयककलिकापूर्वक-
 रणपुरोडाशसाधनत्वमित्याकासायां व्रीहिट्वादिपरिहारेणाग्नेय-
 विषयककलिकापूर्वीयपुरोडाशप्रकृतिद्रव्यत्वावच्छेदेनावघातवि-
 धिः प्रवर्तते । तत एवावघातविधौ व्रीहपदमाग्नेयपुरोडाशप्रकृतिद्र-
 व्ये लाक्षणिकमेकवाक्यतयैवान्वयास्वीकारे व्रीहिट्वादिपरिहारा
 सम्भवात् । एवं चाग्नेयपुरोडाशप्रकृतिपदेतिरुतत्त्वताकासानिब-
 र्तकत्वमस्योपपद्यते । एवमन्द्रे दधि भवत्यमावास्यायामित्यनेनन्द-
 यागविषयककलिकापूर्वकरणद्रव्यप्रकृतेर्द्रव्यत्वेति कर्तव्यताकासा-
 निवर्तकत्वेनोत्थिते पयः संयौतीति विधौ पयःपदमैन्द्रद्रवियाग-
 विषयककलिकापूर्वीयद्रव्यप्रकृतौ लाक्षणिकम् । तथैवाज्यहो-
 मविषयककलिकापूर्वकरणद्रव्येति कर्तव्यताकासानिवर्तके आ-
 ज्यमधिश्रयतीति विधौ आज्यपदं प्रकृतकलिकापूर्वकरणद्रव्ये
 लाक्षणिकं न तु यागविषयकापूर्वकरणद्रव्यसामान्ये व्रीहारकृष्ण-
 लादिसाधारण्येन व्रीहियज्यादिपदं लाक्षणिकं, व्रीहियज्या
 वघातादेराज्यपयसोराज्यधर्मस्याधिश्रयणादं व्रीहियज्यसोः पयोध-
 र्मस्य संयवनादेर्व्रीह्याज्ययोः पसद्वात् । इदमेवाज्यौषधसंनारय-
 धर्माणां महाप्रमद्ग इति व्यपदिशन्ति । साम्नाद्यं दधियवसी औ-
 षधं व्रीहियवादि । एवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेतिद्विवचनभ्रुतिव
 लोपस्थिते प्रधानापूर्वद्वये मत्पेकं दर्शपूर्णमासेतिकर्तव्यताकला

पट्टयप्रतिपादकविधिविषयाणामारादुपकारकाङ्क्षविषयककार्यार्थाणां
जन्यजनकभावसंसर्गेणान्वयाच्च प्रधानयोरङ्गव्यवसासः ।

अङ्गापूर्वाणामवाच्यत्वपक्षे तु क्रियायामेव तत्रान्वयः । एवं
दर्शपूर्णमासविषयकपरमापूर्वबोधकविधिं प्रत्येकवाक्यतापक्षानां
प्रयाजविधीनां तदपूर्वं स्वार्थस्य जनकत्वेनान्वयबोधकत्वं द्रष्टु-
म्यम् । एवं चानेपयामैकवाक्यतापक्षान्वयातादिविधौ ब्रीह्यादिप-
दमवदपमाश्रेयापूर्वकरणप्रकृतिद्रव्ये लाक्षणिकमिति कथमुपदेशेन
नीवारकृष्णलादीं स प्रवर्तते । प्रवर्तते त्वातिदेशेन । सम्भवति च
सौर्यचरुप्रकृतिद्रव्येष्विव नीवारादावतिदेशः । तथा हि 'सौर्यं
चहं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम' इत्यनेन ब्रह्मवर्चसकामानियोज्यके
सौर्यचरुनिर्वापविषयककार्येऽवगते तस्य चराः प्रकृतिद्रव्याका-
ङ्क्षायां ब्रीहय एवोपतिष्ठन्ते । दर्शपूर्णमासविधिवाक्यैकवाक्यता-
पक्षस्यापि ब्रीहिभिर्येजेतेतिवाक्यस्यात्रानुपङ्गाभ्युपगमात् । इष्टिपु-
र्णमासविधिवचनेन सौर्येष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतित्वेऽवगते प्रकृ-
तिवद्विकृतिरिति वचनेन प्रकृतिविधिसमाभिव्याहारश्रूयमाणार्थावि-
धिनित्यवर्तनीयाकाङ्क्षकविधिप्रतिपाद्यत्वलक्षणस्य प्रकृतिसादृश्यस्य
विकृता वाचनात् । अनुपक्तवाक्ये च सौर्येष्टिविषयककार्यकर-
णचरुप्रकृतित्वमेव तृतीयपोच्यते । यजेतेत्यनेन सौर्यं चहं निर्वपे-
दितिविधिलभ्यस्य सौर्येष्टिविषयककार्यैवानुवादात् । तत्रानु-
पक्षेन ब्रीहीनवहन्तीतिवाक्येन ब्रीहिवदस्य सौर्यनियोगसाध-
नचरुप्रकृतिद्रव्यलक्षणयाऽवघातो विधीयते । एवमेव कृ-
ष्णलेऽप्यवघातविधेयानुपङ्गप्रसक्तौ द्वारवाधेनानुपङ्ग एव वा-
ध्यते । विध्यन्तरैकवाक्यतया श्रूयमाणस्याङ्गविधेरन्यविधिस-
माभिव्याहारेणानुपङ्गस्यैव द्यतिदेशपदार्थत्वात् । अत एव प्र-
त्यक्षवचनातिदेशेन वाक्यानापेवानुपङ्गो-विधीयते । तथा हि-

चातुर्पास्येषु चत्वारि वर्षाणि वैश्वदेवं वारुणप्रधासाः साकपेधाः
शुनासीरीपपिति । तत्र वैश्वदेविकानामाद्यानां पञ्चानां हविषां
सेनिकर्तव्यताकाद्विधानादनन्तरं वारुणप्रधामिकानि पञ्चहवीं-
ष्यधिकृत्य श्रूयते—‘एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषी’ति । वैश्वदे-
विकहविषां यद्ब्राह्मणं तदेव वारुणप्रधामिकानामपि तेषां ब्राह्म-
णमिति तदर्थः ।

तत्र—

‘चीघन्ने धेन वाक्येन तत्तेषां ब्राह्मणस्मृतम्(१)
इति न्यायात्प्रमाशस्त्यार्यकानामर्थवादानामेव हविर्विधेयकवा-
चपत्रया चोदकन्वात्तेषामेवापनुपद्भौ न तु ‘नव प्रयाजा इज्यन्ते’
इत्यादीनामद्विविधानां तेषां हविश्चोदनैकवाच्यत्वाभावादिति प्राप्ते-
‘यद्यपि द्वाह्वविधिभिर्हविषां न विधेयता ।

तथाप्यन्येव सम्बन्धस्तत्सम्बन्धाद्ब्रह्मचोदनात्’ ।

किं च सर्वो वा वाक्यैकवाच्यतामापन्नं गोचरं प्रधानवाच्यं
हविषां ममप्राणां विधायकमिति विधायकत्वेनाप्यस्त्यैवाह्वविधीनां
सम्बन्ध इत्यतः सर्वेषां ब्राह्मणानामतिदेश इति सिद्धान्तः । एवमा-
नुमानिकवचनातिदेशेऽपि वाक्यानुपङ्गुत्वातिदेशार्थ इति(२)दिक् ।

माष्टी सरणिस्तु विधेरनुपंगोऽममञ्जसः । तथा हि—यदि
माहो सरति. विधेरनुपंगः स्वीक्रियते तदा तदनुरोधेन कृष्ण-
कादावपूर्वमेव व्यापारः कल्प्येतेति वाच एव नावतरेत् । एवमूह-

(१) ‘पूर्वेषां ब्राह्मणं यत्तदुत्तरेष्वतिदिश्यते’ इत्यस्याः कारि-
कायाः पूर्वार्धे शास्त्रदीपिकायां दृश्यते—पृ० ५२८ निर्णयसागरसंस्कर-
णम् १९, १५ ।

(२) अत्र शास्त्रदीपिकानुरूपः पाठो वर्तते । तदर्थं अ०७ पा०१
अधि० ३ सू० १७ पृ० ५२८-५२९ द्रष्टव्यम् ।

सिद्धिरपि(?) दुर्घटा स्यात् । 'अग्नये त्वा जुष्टुं प्रोक्षामी'तिमंत्रस्य देवतास्मरणद्वाराऽऽग्नेर्यागत्वेऽवगतेऽपि सौर्यागत्वेन तन्मंत्रबोधकविधेरनुपगोऽपूर्वमेव व्यापारोऽग्निपदस्य सूर्ये लक्षणा वा स्वीक्रियेत । न तु सूर्यापेत्यूहः बक्ष्यमाणरीत्या व्यापारपुरोधानेन पदार्थातिदेशस्वीकारे तु तन्मंत्रजन्यदेवतास्मरणस्य सौर्यचरावतिदेशे सकलस्य मंत्रस्य बाधो न न्याय्यः, किन्तु मंत्रघटकस्याग्नय इति भागस्यैव देवतास्मरणव्यापारनिष्पत्तये च सूर्यापेतिपदस्योह इति संगच्छते । तस्मात्—

“प्राकृतात्कर्मणो यस्मात्तस्मानेषु कर्मसु ।

धर्मप्रवेशो येन स्यात् सोऽतिदेश इति स्मृतः”(२) ।

इत्यतिदेशलक्षणम् ।

अस्यार्थः—येन प्रमाणेन प्राकृतात् कर्मणः धर्मप्रवेश इतरेषु अतिदेशलक्षण- कर्मसु स्यात्सोऽतिदेशः । कर्मसु कीदृशेषु यस्मात्प्रव्याख्यातम् । कृतिभूताद्धर्मप्रवेशस्वत्समानेषु यः पदार्थो यादृशोपकारद्वारा पदगत्वेनावधारितस्तस्यैऽपदार्थस्य तत्सम्बन्धित्वेनैव रूपेण तादृशोपकारद्वाराऽन्यागत्वबोधकं प्रमाणमतिदेश इति निष्कर्षः । भवति च प्रकृतिवद्विकृतिरितिवाक्यं प्रयाजादिपदार्था-

(१) ऊहविचारो नवमाध्याये शबरभाष्ये कृतः ।

(२) शास्त्रदीपिकायामुद्घृतयेयं कारिका पृ० ५२६ । तत्र 'धर्मप्रदश' इति पाठः । शास्त्रदीपिकाकारमते त्रैविध्यमतिदेशस्य । तथा हि—'त्रिविधश्चातिदेशः—प्रत्यक्षघचनात्, नामधेयात्, चोदनालिङ्गानुमित्यचनान्चेति'—पृ० ५२७

अस्यान्यदपि लक्षणं यथा—

अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसंहतेः ।

अन्यत्र फार्यतः प्राप्तिरतिदेशः स उच्यते ॥

स चातिदेशः पञ्चविधः—शास्त्रातिदेशः, कार्यातिदेशः, निमित्तातिदेशः, व्यपदेशातिदेशः, रूपातिदेशश्चेति ।

नामपूर्वद्वाराग्नेयाद्यहत्वेनावधारितानामग्नेयादिमन्वन्वित्वेना-
पूर्वस्वरूपोपकारद्वारैव मार्याद्यंगत्वबोधकमिति तत्रैव वाक्य-
यनुमितिवचनानिदेश इत्युच्यते ।

म चानिदेशो यत्र विकृतिविधायकेन वाक्येन प्रकृति-
माधर्म्यविशिष्टं कर्म प्रतिपाद्यते तत्रैवावतरति । प्रकृति-
विकृतिरिति परिभाषादूपस्य सकलैतिकर्तृत्वतोपपन्नविधि-
बोधितं दर्शपूर्णमासादिप्रकृतिः, अनुपदिष्टैतिकर्तृत्वनाकं प्र-
कृतिमाधर्म्येण विहितं कर्म विकृतिरितिभेकेनेन प्रवृत्तत्वा-
त् । नन्मुच्यतेयव कारिकायां तत्प्रमानेतिविति निर्दिष्टम् ।
आग्नेयसाधर्म्यं तु मार्यं इष्टित्वैकदैवतकत्वापघिद्वयक-
त्वादिरूपं बोध्यम् । एवं प्रत्यक्षवचनानिदेशोऽप्येतद्ब्राह्म-
णानि पंच इवापि इत्यादिश्राद्धार्थमृतान्पंगान्येव वारुणम-
यासिकहाविषामनिदिशति न वाक्यम् । आग्नेयांगत्वेनावधारिता-
या अमावास्याया अमावास्यात्वेनैव द्रव्यदोर्भागत्वमापकस्य
ऐन्द्रं दधि मन्वन्वित्वेनाप्यायामिति वाक्यस्यातिदेशत्ववारणाय
तत्प्रमन्वित्वेनेति पुरोडाशकथान्नं तुषानुपवपनीत्यत्र पुरोडाश-
सम्वन्वित्वेन कथान्नस्थोपवापांगत्वबोधकत्वेऽपि नानिदेशत्वम् ।
स्वाधिकरणकथनद्वारा पुरोडाशांगत्वेनावधारितस्य कपाल-
स्य करणन्वस्वरूपद्वारान्नरेणोपवापांगत्वबोधकत्वान् । एवं 'मा-
समग्निदोत्रं जुहोती'त्यत्राग्निदोत्रपदमग्निदोत्रमाधर्म्यवति लास-
निकमित्यनिदेशलक्षणमंगमनम् । एवं स्थिते प्रकृतिविकृतिरि-
त्यनिदेशवाक्यं प्रकृतिपदेनाग्नेयादिकं विकृतिपदेन सौर्वादिक-
मभिदधन् वतिप्रत्ययेनाग्नेयाद्यंगत्वानाद्यंगकत्वं विशिष्य विशि-
ष्यैव विधत्ते इवपर्यायस्य धनेः सर्वनामन्यायेन तादृश्यबोधकत्वान् ।
तथा आग्नेयविषयकाम्रयो विषयः आग्नेयेन यजेत दर्शेन यजेत

दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति त्रिभिरपि विधिभिरेकस्या एव भाव-
नायाः प्रवर्तनाविषयत्वेन विधानान्न कर्मभेदः । यजेतेत्यत्र लिङ्गा
स्वर्गकर्मकभावनायामेवैकस्यैवान्यस्य त्रिभिर्धर्मैः करणत्वेना-
न्वयस्वीकरात् । भवति हि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेतिवाक्येन
स्वर्गकर्मकभावनायां प्रवर्तनाविषयत्वेन विधीयमानायां दर्श-
पूर्णमामाभिन्नो यज्यर्थः करणत्वेनान्वयी ।

भवनानुकूलो व्यापारो भावना । तदेकदेशे भवने
भावनाविचारः आश्रयत्वेनान्वितं कर्मेतिव्यपदिश्यते । भव-
ननिरूपितैव च करणता धात्वर्थे भासते । करणता च
स्वर्गभवनप्रयोजकव्यापारजनकत्वस्वरूपा । व्यापाराणां प-
रमापूर्वप्रधानपूर्वकालिकापूर्वाणां भेदात् त्रिविधाग्नेयत्वादि-
धर्मत्रयावच्छिन्ना संसर्गविधया प्रकारतयैव वाभासते । व्या-
पारजनकतावाचिन्याः तृतीयाया अपि यज्यर्थविशेषणदर्शा-
दिपदसमभिव्याहारेण श्रूयमाणत्वात् । एवमुपस्थिते व्यापा-
रत्रये दर्शपूर्णमासत्वावच्छिन्नकरणताघटकव्यापारीभूतपरमा-
पूर्वमिदो यजतीत्यादिप्रयाजविधिविधितायामङ्गभावनायां 'कर्म-
त्वेनान्वेति । इड्यागादिश्च करणतया । सा च करणता तद्भाव-
काङ्गापूर्वजनकत्वस्वरूपवोपातिष्ठते । दृष्टव्यापारासम्भवात् ।
एवं दर्शत्वावच्छिन्नकरणताघटकप्रधानापूर्वं दर्शगोचरसं-
कल्पादिकरणकभावनायां कर्मत्वेनान्वेति । संकल्पादेः प्रधा-
नापूर्वकरणता तु दृष्टेनादृष्टेन वा व्यापारेणावच्छिन्नेत्यन्पदेत् ।
आग्नेयत्वाद्यवच्छिन्नकरणताघटकं कालिकापूर्वं तु व्रीहीनवहंती-
त्यनेनोपस्थितायामवघातभावनायां कर्मत्वेनान्वेति । तत्करणता-
निर्वाहिका प्रत्यासात्तराग्नेयानियोगसाधनद्रव्यानिष्ठं वैतुष्यमेवोप-
तिष्ठते । तदुपस्थितये व्रीहपदस्य नियोगसाधनद्रव्ये द्वितीया-

यास्मिन्निष्ठवैतुष्ये लक्षणम् । एव च प्रकृतिवद्विकृतिरित्यस्य प्रकृ-
तिनिष्ठभावनाकरणतानिर्बाहकव्यापारकर्मकभावनायां यद्धर्मा-
वच्छिन्नस्य यादृशव्यापारेण करणता तद्धर्मावच्छिन्नस्य ता-
दृशव्यापारेणैव विकृतिनिष्ठभावनाकरणताघटकव्यापारकर्मक-
भावनां प्रत्यपि करणतेति वाक्यार्थः । स च कृष्णलचक्रश्र-
वणेऽवघातमधिकृत्य न प्रवर्तते वाघात् । प्रवर्तते तु सौर्ध्यादा-
विति दिक् । इति कृतमनवीतमीमांसाशास्त्राणामुद्देशकरप्रसं-
गागतविचारबाहुल्येनेति ।

अपरे तु मिश्राणां नात्रनिर्भरः किन्तु नीवारस्य कृष्णल-
विकृतिस्वभाव एव । एतत्कल्पामिधानं च यदि नीवारस्य
मीमांसाविरुद्धं कृष्णलविकृतित्वं शास्त्रान्तरविरोधस्यादृशणत-
या त्वयोपेयते तदा मीमांसाविरुद्धमेतत्प्रमाधानमपि संभवतीत्या-
शयेन । अत एव नीवारस्य कृष्णलविकृतित्वेऽपीत्यपिशब्दः
संगच्छते । तेन मीमांसाविरुद्धामिधानस्यानौचित्यप्रकाशनात् ।

वस्तुतस्तु माभाकरादिमरणीनां प्राचीननवीनमतभेदेन ब-
हुविधतपेदानीतनानां सकलतदज्ञानेऽपि बहुश्रुतानां प्रेक्षावतां
वृद्धानां तज्ज्ञानेन तदन्तर्गतकसरण्यनुमारिणिमिश्रग्रन्थे पूर्वोक्त-
मरणिविसंवादे न दोषायेति प्राहुः ।

मगलस्य विघ्नध्वंसद्वारा तस्मात्सिद्धं मंगलस्य विघ्नध्वंसद्वारा
समाप्तिरनन्वयमिति ममाप्तिजनकत्वमिति वदन्ति ।

मणिर्कृतस्तु परमवाक्यरूपसमाप्तेराकाशनिष्ठतया व्यधि-
तप्रमग्निह करणस्य मगलस्य हेतुत्वामम्भनः । कर्तृनामम्भन्येन
तो मन्त्र ममाप्तिं कर्तृतया ममवायेन वा हेतुत्वे जन्मान्तरीय-
समाप्तिमुद्दिश्य शिष्टानां मंगले प्रवृत्त्यापत्तिरित्यवच्छेदकतया म-
माप्तावच्छेदकतया शरीरनिष्ठमरणासत्तया मंगलस्य हेतुत्वं वा-

त्वम् । तथा च नास्तिकादिग्रन्थसमाप्तौ व्यभिचारनिर्णयेन विघ्न-
ध्वंसस्य द्वारत्वानुरोधेन मंगलजन्यत्वावश्यकत्वाच्च तस्यैव मंग-
लजन्यत्वं न तु समाप्तैः । अत एव विघ्नो निवर्ततामिति काम-
नया शिष्टानां मंगले प्रवृत्तिरूपपद्यते । तथा च मंगलं विघ्नध्वं-
सफलकं न तु समाप्तिफलकमिति प्राहुः—

अत्र वदन्ति—मङ्गलत्वस्योक्तरीत्या नानात्वेन मङ्गलजन्यता-
वच्छेदककोटौ स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पात्तिकत्वस्वसामानाधिक-
रण्योभयसम्बन्धेन तत्तन्मङ्गलस्य वैशिष्ट्यमवश्यं यणिकृतापि
निवेशनीयम् । अन्यथा मङ्गलान्तरजन्यविघ्नध्वंसे विनायक-
स्तवपाटादिजन्यविघ्नध्वंसे च व्यभिचारापत्तेः ।

तथा चाचार्यमतेऽपि स्वजन्यविघ्नध्वंसाव्यवहितोत्तरस-
ञ्चार्यमतम् पोत्पात्तिकत्वावच्छेदकताघटितस्वजन्यविघ्नध्वंसमा-
मानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन तन्निवेशादेव न समाप्तिहेतुतायां
व्यभिचारः ।

वस्तुतः स्वनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकताविशेषसम्बन्धेन
समाप्तिस्वावाच्छिद्यं प्रति स्वजन्यविघ्नध्वंसत्वसम्बन्धेन मङ्गलस्य
हेतुतया नास्तिकादिग्रन्थसमाप्तौ व्यभिचार एव नास्ति । न
च विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वानुरोधेन मङ्गलस्य विघ्नध्वंसं प्रति हेतु-
त्वस्यावश्यकत्वेन समाप्तिं प्रति हेतुतायां मानामाव इति वाच्यं,
करणस्य फलव्यापारोभयकारणतायाः सर्वत्र स्वीकारात् । न
च मङ्गलस्य करणत्वमेवासिद्धमिति वाच्यम्, तथा सति यागा-
देरप्यपूर्वं प्रत्येव हेतुत्वमसङ्गेन स्वर्गकारणत्वाभाव मसङ्गात् ।
यदि च स्वर्गसाधनत्वज्ञानार्थिनयागमवृत्त्यनुरोधेन तत्र स्वर्ग-
हेतुत्वमुपेयते तदा समाप्तिसाधनत्वज्ञानजन्यमङ्गलप्रवृत्त्यनुरोधेन
मंगलस्यापि समाप्तिहेतुत्वमावश्यकम् । विघ्नो निवर्ततामिति-

कामना च पुष्पं भवत्वितिकामनावत् द्वारकामनात्वेनोपपन्ना
न मंगलस्य समाप्तिफलकत्वपरिपंथिनी। अत एव निर्विघ्नं समा-
प्यतामिति कामनायाः स्वारस्येन निर्वाह इति ।

अग्रे तु नास्तिकादिग्रन्थसमाप्तौ जन्मान्तरीयपुष्पसं-
क्यांविन्मने क्वचिद्देतुरन्यत्र च मंगलं कारणम् । तथा च
जन्मान्तरीयपुष्पसं-
क्यांविन्मदृशं मंगलजन्मान्तरीयपुष्पसंपत्त्योर्वैकल्पिकी का-
स्माप्ति प्रति कारणम् रणनेति न मंगलस्य समाप्तिहेतुत्वे व्यभिचार
इत्याहुः—

तदसत् । उक्तरीत्यैवाव्यभिचारेण वैकल्पिककारणतायां
मानामावात् ।

के चित्तु मंगलस्य वैकल्पिककारणत्वे विकल्पस्थले उभ-
योरेकसत्त्वेऽपरस्य फलानुत्पादकत्वेन सर्वत्र जन्मान्तरीयपुष्प-
संपत्तिसत्त्वशंकाया मंगले मृत्त्वपनुपपत्तिः । न चैवं श्रीह्रियव-
स्थलेऽप्येकत्र मृत्त्वपनुपपत्तिः । अपरसत्त्वशंकायाः संभवादिति
वाच्यम्, वैपम्यात् । तथा हि—श्रीह्रिभिर्पवैर्पजेतेत्यत्र श्रीह्रभावे कथं
यागः । एवं यथाभावे कथं याग इत्याकांसया अन्वयबोधे श्री-
ह्रभावेविशिष्टपक्षस्य यथाभावविशिष्टश्रीह्रेश्च यागकरणता लभ्यत
इति । तत्रैककारणमृत्त्वावपरकारणमत्त्वशंकाया असम्भवाः । न
चात्र विकल्पबोधकवाशब्दाद्यभावेन कथमेकाभावविशिष्टापरस्य
हेतुतासाम इति वाच्यम् । एकमापनवर्त्तयोपस्थिते मायना-

(१) न्यायो निम्नलिखितानुसारेण व्याख्यायते:—

तार्थशक्तिं प्रति तृणस्य, धारणेपर्यादि प्रति धरणे, परिग्रहणपर्यादि
प्रति मण्डेय कारणस्य, न तु घट्टिन्यायच्छिन्नं प्रति तृणादेः कारणस्य,
परस्परस्यव्यभिचारम् । एष यत्र कार्यकारणभाववाहुल्यं कार्यताय-
च्छेदकं च नाना तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

नरान्धवबोधे उक्तविकल्पमुरुपाकांक्षाज्ञानमन्वयव्यतिरेका-
भ्यां हेतुरिति तथाविधाकांक्षाज्ञानजन्यशाब्दबोधे चैकांभाव-
विशिष्टापरस्य हेतुता भासत इति चानुभवसिद्धमिति व्रीहिय-
वादिस्थले व्रीह्यभावविशिष्टवस्त्वेन यवाभावविशिष्टव्रीह्वस्त्वेन च
हेतुताया लाभात् । न चैवमश्वमेधवाजपेययो(१)रूपेकाभाववि-
शिष्टापरस्त्वेन हेतुतापत्या तदुभयस्थले स्वर्गानुत्पत्तिप्रसंग इति
वाच्यम् । येन साध्यवाचकपदेनोपस्थापितमेकसाधनवस्त्वेन
बोधयित्वानेनैव साध्यवाचकपदेनोपस्थितं साध्यं प्रति साध-
नान्तरवस्त्वं बोधयते । तत्रोक्तविकल्पमुरुपाकांक्षयाऽन्वयबोधः ।
व्रीहियवादिस्थले चैकसाध्यवाचकयजिधानुरिति । तत्र विक-
ल्पमुरुपाकांक्षाः । अश्वमेधवाजपेयादिस्थले च साध्यीभूतस्वर्ग-
वाचको भिन्न एव शब्द इति न तत्र तथेति सिद्धान्तात् । न
चैवमपि विकल्पस्यानुकल्पाविशेषस्तत्रापि कुशाभावविशिष्टका-
शत्वादिना फलहेतुत्वादिति वाच्यम् । नत्र कुशाभावविशिष्ट-
काशत्वादिना फलहेतुतायामपि काशामावविशिष्टकुशत्वादिना
तस्या अभावेन परस्पराभावविशिष्टपरस्परस्याहेतुत्वादेव वि-
कल्पानवकाशात् ।

नन्वेवं व्रीह्यभावविशिष्टववादिकं विनापि यवाभावविशिष्ट-

(१) अश्वमेधस्तु यज्ञविशेषः । यत्र लक्षणविशेषाक्रान्तमर्ष्यं सं-
प्रोक्ष्य कपाले जयपत्रं धृत्वा त्यजेत् तद्रुद्रार्थं पुरुषविशेषं नियोजयेत् ।
संवत्सरान्तेऽश्वे आगते सति अथवा केनापि संवद्ध्ये युद्धं कृत्वा
तमानीय यथाविधि यथं कृत्वा तद्वपया होमः कर्त्तव्यः । कामनानुसा-
रेण तत्फलं ब्रह्महत्यादिपापक्षयः स्वर्गो मोक्षश्च ।

वाजपेयश्च ध्रौतसप्तसंस्थानान्तर्गतपञ्चमो यागः । यथा-‘अग्निष्टो-
मोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्याः षोडशी वाजपेयश्चेत्याभ्युपनिषत्सूत्रम् । येन
षोडशीकश्चेति सप्त यागाः ।

ग्रीहितो यागाद्युत्पत्त्या व्याभिचारेण कथं ग्रीहियत्वोर्हेतुतेति चेत्-
 न । तत्तदवान्तरयागनिष्ठजात्योः प्रत्येकं तदुभयजन्यतावच्छे-
 दकत्वात् । न चैवं यागस्य स्वर्गकारणत्वं न स्याद्बुध्यभिचारादि-
 ति वाच्यम् । तदुभयव्यापकस्यापरस्य यागनिष्ठवैजात्यस्य स्व-
 र्गजनकतावच्छेदकत्वात् । तत्र स्वर्गोप्येकजातीयः । न हि ग्रीह-
 मात्रविशिष्टवजन्यस्वर्गे यत्राभावविशिष्टग्रीहजन्यस्वर्गे वैजा-
 त्यं प्रमाणसिद्धं येन स्वर्गं गतिं तयोः पृथकारणता स्यात् । अ-
 न्वपेक्षवाजपेयस्थले च स्वर्गवैजात्ययोः(१) श्रुतिस्मृतिसिद्धतया
 पृथक्कार्यकारणभावकल्पनाया आवश्यकत्वं नैकरूपेण कारण-
 तयां मानाभावात् ।

मीमांसकास्तु वैदिकवाक्यस्थले निरपेक्षसाधनत्वमेव तृती-
 वैदिकवाक्यस्थले यार्थः । अत एव दर्शपोर्णमासयागात् नवापूर्व-
 नित्येष्टमाद्यन्त- कल्पनमपि तेषां संगच्छते । अन्यथा पोर्णमास्यां
 मेव तृतीयाथः । पोर्णमास्या यजेत, अमावास्यायां अमावास्याया
 यजेतेत्यत्र तृतीयाथकरणत्वस्य मध्यवर्ति मघानापूर्वद्वयकल्पनं
 विनापि निर्वाटे तेषां नवापूर्वकल्पनानुपपत्तेः । एवं च ग्रीहिय-
 र्वैष्यजेतेत्यादावितरकारणरुन्वाभावविशिष्टापरकारणरुन्वोप-
 क्ततृतीयाथैव तथाविधान्वपयोधोपपत्त्यानानुपपत्तिः । शेषं दर्शि-
 तद्विद्याऽवमेपमित्याहुरिति वदन्ति ।

अपरे तु भिन्नमंमगाभाववानकतया निर्विघ्नं समाप्यतामिति
 कामनया मंगलपट्टनिदर्शनेन च विघ्नमंसर्गाभावद्वारा मंगलस्य
 समाप्तिहेतुत्वम् । विघ्नमंसर्गाभावश्च वर्तमानविघ्नस्य ध्वंसः, अ-

(१) 'स्वर्गकामोऽवमेधेन' 'वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति
 स्वर्गवैजात्यम् । अत एव 'सः.....अतिशययुक्तः' इति शिवरूपेण
 सांख्यसप्तम्यामुक्तम् ।

नागतस्य तस्य प्रागभावसमाप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणस्थायी । अत्र च विघ्नो रोगादिः । एवं च कृते मंगले रोगकारणीभूताधर्मस्य तेन विनाशे रोगानुत्पत्त्या समाप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तं - रोगादीनां प्रागभावस्तिष्ठति । न चैवमपि विघ्नप्रागभावस्यानादितया मंगलजन्यत्वाविरहेण तस्य द्वारत्वानुपपत्तिरिति चेत्--

मैवम् । योगक्षेमसाधारणजन्यताया एव तस्य द्वारत्वनिर्वाहिकायाः प्रकृते वाच्यत्वात् । तथा हि स्वस्वव्याप्येतरपावद्यद्यक्तिसत्त्वे यदधिकरणोत्तरक्षणे यदधिकरणत्वं तावत्तद्व्यक्तिसत्त्वे तदनधिकरणोत्तरक्षणे तदनधिकरणत्वं तत्तस्य जन्यमिति दण्डाद्युत्पाद्य घटादिमङ्गलपरिपाल्यविघ्नप्रागभावसाधारणं जन्यत्वं नानुपपन्नम् । अस्ति च दण्डव्याप्येतरचक्रादिव्यक्तिसत्त्वे दण्डाधिकरणक्षणोत्तरक्षणस्य घटाधिकरणत्वसत्त्वात्तादृशव्यक्तिसत्त्वे च दण्डानधिकरणक्षणोत्तरक्षणस्य घटानधिकरणत्वाद्धटस्य दण्डजन्यत्वम् । एवं मङ्गलतद्याप्येतरयद्यद्यक्तिसत्त्वे मङ्गलाधिकरणक्षणोत्तरक्षणस्य विघ्नप्रागभावाधिकरणत्वसत्त्वं तत्तद्यक्तिसत्त्वे मङ्गलानधिकरणोत्तरक्षणस्य विघ्नप्रागभावानधिकरणत्वसत्त्वमिति विघ्नप्रागभावस्य मङ्गलपरिपाल्यत्वं घटादौ रासभादिजन्यतावारणायोभयत्र व्यक्तिसत्त्व इत्यन्तं यावत्तावत्पदानुपादानेऽपि स एव दोष इति तदुपादानम् । तत्र च घटसत्त्वप्रयोजकपावद्यक्तिनिविष्टदण्डतद्याप्यसत्त्वकाले दण्डानधिकरणत्वस्यापसिद्ध्याऽमभवः स्यादत इतरान्तम् । न चाकाशाधिकरणपसिद्ध्या शब्दादावाकाशादिजन्यता न स्यादिति वाच्यम्, इष्टत्वात् । प्रवृत्तौपयिकजन्यताया एव प्रकृते विवक्षणीयत्वात् । तथा च स्वस्वव्याप्यभिन्नयद्यद्व्यक्त्यधिकरणीभूतस्य यदधिकरणक्षणस्योत्तरक्षणे यदधिकरणत्वं तत्तद्व्य-

ब्रीहिनो यागाद्युत्पत्त्या व्याभिचारेण कथं ब्रीहियवयोर्हेतुतेति चेत्-
 न । तत्तद्वान्तरयागनिष्ठजात्पोः मत्स्येकं तदुभयजन्यतावच्छे-
 दकत्वात् । न चैवं यागस्य स्वर्गकारणत्वं न स्याद्ब्रह्मविचारादि-
 ति वाच्यम् । तदुभयव्यापकस्यापरस्य यागनिष्ठवैजात्यस्य स्व-
 र्गजनकतावच्छेदकत्वात् । तत्र स्वर्गोपेकजातीयः । न हि ब्रीहो-
 भावविशिष्टयवजन्यस्वर्गे यवाभावविशिष्टब्रीहिन्यस्वर्गे वैजा-
 त्यं मषाणसिद्धं येन स्वर्गं पति तयोः पृथक्कारणता स्यात् । अ-
 श्वमेधवानुपेयस्ये च स्वर्गवैजात्ययोः (१) श्रुतिस्मृतिसिद्धताया
 पृथक्कार्यकारणभावकल्पनाया आवश्यकत्वं नैककूपेण कारण-
 तायां मानाभावात् ।

मीमांसकास्तु वैदिकवान्यस्येले निरपेक्षसाधनत्वमेव तृती-
 वैदिकत्वान्मन्त्रे यार्थः । अत एव दर्शपूर्णमासयागात् नवापूर्व-
 निरपेक्षमापत्त्व- कल्पनमपि तेषां संगच्छते । अन्यथा पूर्णमास्यां
 मेव कर्त्तव्यार्थः । पूर्णमास्यया यजेत, अमावास्यायां अमावास्याया
 यजेतेत्यत्र तृतीयाथकरणत्वस्य मध्यवर्ति प्रधानापूर्वद्वयकल्पनं
 विनापि निर्वाहे तेषां नवापूर्वकल्पनानुपपत्तेः । एवं च ब्रीहिभि-
 र्यवैयजेतेत्यादावितरकारणकृन्वाभावविशिष्टपरकारणकत्वबोध-
 कनृतीपपैत्र तथाविधान्वयवोघोपपत्त्यानानुपपत्तिः । शेषं दर्शि-
 तदिद्याऽवमेयमित्याहुरिति वदन्ति ।

अपरे तु निष्कर्मगाभाववाचकतया निर्विघ्नं समाप्यतामिति
 कामनया मंगलपशुनिदर्शनेन च विघ्नसंमर्गाभावद्वारा मंगलस्य
 ममाग्निरेतुत्वम् । विघ्नसंमर्गाभावश्च वर्तमानविघ्नस्य ध्वंसः, अ-

(१) 'स्वर्गवैजात्योऽप्यमेधेन' चाजपेतेन स्वाराज्यवामो यजेतेति
 स्वर्गवैजात्यम् । अत एव 'सा'.....'अतिशयपुनः' इति शब्दकृष्णेन
 सान्ध्यसमन्यामुत्तम् ।

नागतस्य तस्य प्रागभावसमाप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणस्थायी । अत्र च विघ्नो रोगादिः । एवं च कृते मंगले रोगकारणीभूताधर्मस्य तेन विनाशे रोगानुत्पत्त्या समाप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तं, रोगादीनां प्रागभावस्तिष्ठति । न चैवमपि विघ्नप्रागभावस्यानादितया मंगलजन्यत्वविरहेण तस्य द्वारत्वानुपपत्तिरिति चेत्—

मैवम् । योगक्षेमसाधारणजन्यताया एव तस्य द्वारत्वनिर्वाहिकायाः प्रकृते वाच्यत्वात् । तथा हि स्वस्वव्याप्येतरयथयद्यत्कृतिसत्त्वे यदधिकरणोत्तरक्षणे यदधिकरणत्वं तावत्तत्तद्व्यक्तिसत्त्वे तदनधिकरणोत्तरक्षणे तदनधिकरणत्वं तत्तस्य जन्यमिति दण्डाद्युत्पाद्य घटादिमङ्गलपरिपाल्यविघ्नप्रागभावसाधारणं जन्यत्वं नानुपपन्नम् । अस्ति च दण्डव्याप्येतरचक्रादिव्यक्तिसत्त्वे दण्डाधिकरणक्षणोत्तरक्षणस्य घटाधिकरणत्वसत्त्वात्तादृशव्यक्तिसत्त्वे च दण्डानधिकरणक्षणोत्तरक्षणस्य घटानधिकरणत्वाद्धटस्य दण्डजन्यत्वम् । एवं मङ्गलतद्व्याप्येतरयद्यद्यत्कृतिसत्त्वे मङ्गलाधिकरणक्षणोत्तरक्षणस्य विघ्नप्रागभावाधिकरणत्वसत्त्वं तत्तद्व्यक्तिसत्त्वे मङ्गलानधिकरणोत्तरक्षणस्य विघ्नप्रागभावानधिकरणत्वसत्त्वमिति विघ्नप्रागभावस्य मङ्गलपरिपाल्यत्वं घटादीं रासमादिजन्यतावारणाद्योभयत्र व्यक्तिसत्त्व इत्यन्तं यावत्तावत्पदानुपादानेऽपि स एव दोष इति तदुपादानम् । तत्र च घटसत्त्वप्रयोजकपावद्व्यक्तिनिविष्टदण्डतद्व्याप्यसत्त्वकाले दण्डानधिकरणत्वस्याप्रसिद्ध्याऽप्यभवः स्यादत इतरान्तम् । न चाकाशाधिकरणप्रसिद्ध्या शब्दादावाकाशादिजन्यता न स्यादिति वाच्यम्, इष्टत्वात् । प्रष्टव्यौपपिकजन्यताया एव प्रकृते विवक्षणीयत्वात् । तथा च स्वस्वव्याप्यभिन्नयद्यद्व्यक्त्यधिकरणाः भूतस्य यदधिकरणक्षणस्योत्तरक्षणे यदधिकरणत्वं

व्यधिकरणीभूतस्य तद्व्यतिकारणस्योत्तरक्षणे तद्व्यधि-
करणत्वं तत्र तज्जन्यत्वमिति निष्कर्षः ।

अधिकरणत्वानधिकरणत्वे च स्वस्वव्यापारान्यतरद्वारा
विवक्षिते । तेन यागादौ न स्वर्गजनकत्वानुपपत्तिः । अत्र च तद्व्य-
थादौ तद्व्यजनकतद्व्यथादिनिपततद्रासमादिजन्यतावारणाय
नन्यथासिद्धत्वमपि विशेषणं देयम् । यद्वा माध्यत्वेनाभिमत
यत्तन्निर्णयोपनुयोगिभावसम्बन्धाश्रयो यस्तन्नाशकीभूतस्य
स्वव्याप्यत्वाभावान्यसकलसमवधाने सति यत्सत्त्वं यत्सत्त्वं
यदमत्त्वे च यदसत्त्वं तदेव तज्जन्यमिति विवक्षितम् । तादृशसम्ब-
न्धाश्रयद्वयं दृढादिस्थले घटादिप्रागभावे । मङ्गलस्थले च
सात्त्विकत्वमिति एव विप्रभागभावः । एव च रासमादौ नाति-
व्याप्तिः । रामयतन्याप्येतरयावद्व्यप्रागभावनाशकस्य यत्साम-
ग्रीरूपस्य मत्त्वे रामभव्यतिरेकेण यद्व्यतिरेकस्यासिद्धेः । पूर्वं
यद्व्यतिरेकवारणायान्यव्यतिरेकाभ्यां मङ्गलभावस्य विघ्नहेतु-
त्वात् तद्व्यतिरेकतद्व्यप्राप्येतरयावद्व्यप्रागभावनाशकसमवधा-
ने मङ्गलसत्त्वं स्यात्सिद्ध्या तत्राव्याप्तिवारणाय चान्यातम् ।
अत्रापि तादृशसम्बन्धाश्रयं यत्किञ्चित्तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादाय
तन्नाशकत्वं निवेशनीयम् । अन्यथा यत्स्यापि तादृशसम्बन्धा-
श्रयत्वेन तन्नाशकसकलसमवधाने दृढसत्त्वं यदसत्त्वं स्या-
त्त्वात् तत्राव्यतिरेकसम्बन्धाश्रयविघ्ननाशकविघ्नयतिनसकल-
कारणसमवधाने मङ्गलसत्त्वे विघ्नप्रागभावस्याभावेन च यद्व्य-
तिरेकप्रागभावरपार्द्वद्व्यप्रागजन्यत्वे न स्यादिति बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु तादृशसम्बन्धाश्रयद्व्यप्यक्तेः स्वस्वव्याप्यत्वा-
द्यानान्यसकलकारणमत्त्वे यत्सत्त्वे यत्सत्त्वे तद्व्यप्यक्तेस्तादृशस-
कलकारणसत्त्वे यद्व्यतिरेके यद्व्यतिरेक इत्येव वक्तव्यं च ।

घवात् । एवं च घटीयतादृशयावत्कारणमादाय विघ्नीयता-
दृशयावत्कारणमादाय च घटविघ्नभागभावयोर्दण्डमंगलजन्य-
ता बोध्येति वदन्ति—

तदसत् । योगक्षेमसाधारणकार्यकारणभावग्रहस्य प्रवृ-
त्तिहेतुत्वे मानाभावात् । एतेन विघ्नभागभाव एव सर्वत्र
मंगलस्य समाप्तिहेतुत्वे द्वारम् । अत एव विघ्नो मा
भूदितिद्वारकामनया प्रवृत्तिर्न तु विघ्नो निवर्त्ततामिति काम-
नयेत्यपि संगच्छते इत्यपि परास्तम् ।

ननु स्तुत्योकारायशब्दानामपि समाप्तिहेतुतया कथं
मङ्गलमेव तद्देतुरिति चेत्—

न । तेषामपि वाचिकमंगल एवांतर्भावादिति दिक् ।

अथ प्रमाणवादः ।

अथ प्रमाणादिपोडशपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम(१)
इति भगवतो महामुनेरक्षपादस्योक्त्या प्रमाणादिपदार्था निरू-
पणीयाः । तत्र मानाधीना सर्वेषां व्यवस्थिति(२)रिति प्रथमं
प्रमाणतत्त्वं निरूप्यते ।

अत्र माध्यमकाः(३)—प्रमात्वस्य स्वतः परतो वा दुर्ग्रहतया

(१) प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्ताप्रयवतर्कनिर्णय-
वाद्जल्पवितण्डाहेत्वाभासञ्चलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रे-
यसाधिगम इति न्यायशास्त्रस्यादिमं सूत्रम् ।

(२) मानाधीना मेयसिद्धिस्तथा चोक्तं 'प्रमेयसिद्धिः प्रमाणा-
द्धीति सांख्यसप्ततयामोश्वरकृष्णेन ।

(३) बौद्धानामन्यतमो विभागो माध्यमिकः शून्यवादीत्यपरनामकः ।
माध्यमिकमतम्—नास्ति बुद्धिरपीत्याह वादी माध्यमिकः किल ।

न सत्रासत्र सदसत्र चोभाभ्यां विलक्षणम् ।

चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥

कस्यधिकरणीभूतस्य तदनधिकरणक्षणस्योत्तरक्षणे तदनधि-
करणत्वं तत्र तज्जन्यत्वमिति निष्कर्षः ।

आधिकरणत्वानधिकरणत्वे च स्वस्वव्यापारान्यतरद्वारा
विशेषिते । तेन यागादी न स्वर्गजनकत्वानुपपत्तिः । अत्र च तद्द-
टादौ तद्दृष्टजनकतदण्डादिनियततद्रासमादिजन्यतावारणाया-
नन्यथासिद्धत्त्रमपि विशेषण देयम् । यद्वा साध्यत्वेनाभिमतं
यत्तन्मनिर्घोग्यनुपोगिभावसम्बन्धाश्रयो यस्तन्नाशकीभूतस्य
स्वव्याप्यस्वाभावान्यसकलमवधाने सति यत्सत्त्वे यत्सत्त्वं
यदमत्त्वे च यदसत्त्वं तदेव तज्जन्यमिति विशेषितम् । तादृशसम्ब-
न्धाश्रयश्च दंडादिस्थले घटादिप्रागभावाः । मङ्गलस्थले च
सान्यत्वामिमत एव विघ्नप्रागभावाः । एवं च रासमादी नाति-
व्याप्तिः । रामभनञ्चाप्येतरयात्रदृष्टप्रागभावनाशकस्य घटसाम-
ग्रीरूपस्य सत्त्वे रामभन्यतिरेकेण घटव्यतिरेकस्यासिद्धेः । पूर्व-
वदप्रसिद्धिवारणायान्वयव्यतिरेकाभ्या मंगलाभावस्य विघ्नहेतु-
तथा तद्दृष्टिमंगलतद्व्याप्येतरयात्रविघ्नप्रागभावनाशकसमवधाने
मङ्गलसत्त्वस्यासिद्ध्या तत्राव्याप्तिवारणाय चान्यान्तम् ।
अत्रापि तादृशसम्बन्धाश्रय यत्किञ्चित्तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादाय
तन्नाशकत्वं निवेशनीयम् । अन्यथा घटस्यापि तादृशसम्बन्धा-
श्रयत्वेन तन्नाशकसकलमवधाने दण्डसत्त्वे घटसत्त्वस्वा-
भावेन तथाविधसम्बन्धाश्रयविघ्ननाशकविघ्नघटितसकल-
कारणसमवधाने मंगलसत्त्वे विघ्नप्रागभावस्याभावेन च घटवि-
घ्नप्रागभावयोर्दण्डमंगलजन्यत्वे न स्यादिति बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु तादृशसम्बन्धाश्रययद्व्यक्तेः स्वस्वव्याप्यस्वा-
भावान्यसकलकारणसत्त्वे यत्सत्त्वे यत्सत्त्वं तद्व्यक्तेस्तादृशस-
कलकारणसत्त्वे यद्व्यतिरेके यद्व्यतिरेके इत्येव वक्तव्यं ला-

प्रतिबन्धे घटादिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वाभाव-
वति घटादिज्ञाने योग्यताव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबन्धे योग्यतासंश-
याप्रतिबन्धे योग्यतानिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वा-
भाववति शब्दबोधे च व्यभिचारवारणाय तत्सार्थक्यमि-
ति वाच्यम् । तथापि यद्व्यतिरेकनिश्चयपदवैयर्थ्यात् । न च
व्यभिचारसंसयप्रतिबन्धे व्यभिचारनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकता-
निरूपितजन्यत्वाभाववति व्याप्तिनिश्चये व्यभिचारवारणाय त-
त्सार्थक्यमिति वाच्यम् । ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकतया व्य-
भिचारसंशये व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकत्वाभावात् । न चा-
न्यत्र ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि व्याप्तिनिश्चये व्यभि-
चारसंशयोऽवश्यं प्रतिबन्धकः । अन्यथा व्यभिचारसंशया-
थायकत्वेन सन्दिग्धोपाधेरदृषकत्वापत्तेः । तथा च तत्र
व्यभिचारवारणाय यद्व्यतिरेकनिश्चयपदमावश्यकम् । एवं च
यद्व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतैव निवेश्यापृथक् प्रति-
बन्धकताद्वयनिवेशं गौरवादिति वाच्यम् । तथाप्यनुमितिं प्रति
संशयनिश्चयसाधारणव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतयैव
व्याप्तिसंशयादिकालेऽनुमित्यापादनासम्भवेनानुमितिं प्रति व्या-
प्तिनिश्चयत्वेनाहेतुतया दृष्टान्तामिद्वया तादृशनियमासिद्धेः । न
च यद्व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध-
ताश्रयं यत्तन्ननिश्चयजन्यमित्येष नियमो न तु निश्चयत्वावच्छि-
न्नजन्यत्वघटितोपि । तन्ननिश्चयजन्यत्वं च तन्नियमानधिकरणक्ष-
णाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकत्वमिति न दृष्टान्तासिद्धरिति
वाच्यम् । तथाप्यनुमितौ ग्राह्याभावानवगाहिनः साध्यसामाना-
धिकरण्यघटितव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया अनुभ-
वकलहग्रन्ततर्थाऽसिद्धत्वेन दृष्टान्तासिद्धेर्दुर्बलत्वादिति चेत्—

पैवम् । प्रामाण्यनिश्चयस्याप्रवर्त्तकत्वेऽप्यमामाण्यज्ञानानास्क
न्दितेष्टमाधनताज्ञानरूपकारणमंपक्षये तदपेक्षाया आवश्यकतया
तस्य च स्वतः परतो वाऽसंभवेन प्रवृत्त्यसंभवेन प्रमाणतत्त्वनि-
रूपणासंभवस्य दुरुद्धरत्वादिति वदन्ति ।

तत्र मीमांसकाः—प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यत्वम् (१) ।

तत्र गुरुमते प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वम् । अपामाण्यग्र-
हासमवधानकालीनयावत्स्वाश्रयविषयत्वम् ।

मुरारिमिश्रमते चाप्रामाण्यग्रहासमवधानकालीनयाव-
मीमांसकमतम् स्वाश्रयविषयकलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वम् ।

भट्टमतेऽप्रामाण्यग्रहासमवधानकालीनज्ञाततालिङ्गकानुमि-
तिविषयत्वम् ।

अत्र नैयायिकेन सह विवादे मतत्रयसाधारणी विप्रतिप-
क्षिरपेक्षिता । ना च ज्ञानप्रामाण्यं तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञान-
ग्राहकसामग्रीग्राह्यं न वेति ।

अत्र विधिकोटिमीमांसकानां निषेधकोटिर्नैयायिका-
नाम् । अत्र वचापि प्रामाण्ये यावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वा-
भावेन बाधवारणाय साध्यस्यज्ञानपदं स्वाश्रयपरं वाच्यम् ।

(१) वस्तुतो गुरुमते एव प्रमाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वम् । स्वतो
ग्राह्यत्वं च स्वजनकसामग्रीजन्यत्वम् । स्व ज्ञानं तज्जनकसामप्रोजन्य
मेव प्रमाण्यम् । एतच्च गुरुमते एव सिद्ध्यति । अत्रैव ज्ञानजनकसा-
मप्रोतो ज्ञानप्रामाण्यमपि सिद्ध्यति । भट्टमते तु स्वजन्यज्ञानतालिङ्ग-
कानुमितिसामप्रोतस्तथा मुरारिमिश्रमते च स्वजन्यस्वप्रत्यक्षसामप्रोतः
प्रामाण्यं सिद्ध्यति । अतो भट्टमिधयोर्मते परतः एव प्रामाण्यम् । नै-
यायिकप्रतापेक्षया आपेक्षिकस्यतरुत्वं भट्टमिधयोर्मतेऽप्यस्त्येव । तथा
चाहुस्तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये मधुरानायमहाचार्याः—“स्वतः स्वाश-
यजनकसामप्रोतः । स्वं प्रमान्यम् । एतच्च गुरुमते । परतस्तदन्यसाम-
प्रोतः । एतच्च मिश्रमत-भट्टमत-न्यायमतेषु” ।

स्वपदं च पक्षीभूतप्रामाण्यपरम् । एवं च पक्षे ज्ञानपदानुपादाने पक्षतावच्छेदकाक्रान्तेच्छाप्रामाण्ये तदाश्रयग्राहकयावत्सामग्यन्तःपातिन्या इच्छाग्राहकसामग्या अग्राह्यत्वेन बाध इति ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यस्य पक्षतालाभाय पक्षे ज्ञानपदम् ।

वस्तुतस्तु घटत्ववद्विशेष्यकत्वविशिष्टघटत्वप्रकारकत्वत्वादिना विशिष्य न पक्षता । भाममानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वरूपप्रकारत्वघटितपक्षस्य समवायादिरूपवैशिष्ट्यातीन्द्रियत्ववादिनां गुरुणामप्रसिद्धेः । अतः प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनैव पक्षता । प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तं तु तेषां परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नधर्मत्वधर्मित्वोभयावगाहिज्ञानत्वम् ।

नैपायिकमते तु तद्विशेष्यकत्वविशिष्टप्रकारकज्ञानत्वमिति नाप्रसिद्धिः । एवं च कुत्रापि प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ते प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयग्राहकयावत्सामग्यग्राह्यत्वेन बाध इति घटज्ञानादिवृत्तिप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षतालाभाय पक्षे ज्ञानपदमिति तत्वम् । घटज्ञानं प्रमेत्यनुमितिसामग्रीमादाय विधौ सिद्धमाधनवारणाय यावत्वं सामग्रीविशेषणम् । तच्चाशेषत्वं न त्वनेकत्वम् । तेन यत्रैकैव ज्ञानग्राहिका सामग्री तत्र न साध्याप्रसिद्धिः । ग्राह्यत्वं च ग्रहविषयत्वम् । ग्रहे च सामग्रीपदार्थस्य सामग्रीजन्यत्पामेदेनान्वयः ।

वस्तुतस्तु ग्राह्यत्वं विषयिताप्रतियोगित्वम् । सामग्रीपदं सामग्रीत्वपरम् । यावत्वं व्यापकत्वरूपं विषयिताविशेषणम् । तथा च तादृशसामग्रीत्वव्यापकविषयिताप्रतियोगित्वं माध्यं पदव्यसितम् । व्यापकताघटकसम्बन्धश्चात्र स्वाश्रयग्रहजनकत्वम् । व्याप्यताघटकश्च स्वरूपसम्बन्धः । स्वजन्यग्रहत्वस्य व्याप्यताघटकसम्बन्धत्वे स्वरूपसम्बन्धस्य च व्यापकताघटकत्वे तु सामग्री-

व्यापकेत्येवं सम्यक् ।

वस्तुतस्तु यथाश्रुतयावरसामग्रीग्राह्यत्वस्य उक्तार्थे पर्यवसानेन पर्यवसितार्थस्यैव स्वतस्त्वरूपतया तस्योक्तरीत्या शब्दार्थतोपपादनमफलमेव ।

नवीनास्तु तादृशसामग्रीजन्यग्रह एव यावत्त्वं विशेषणम् । अत एव च दीघितिकारेण(१) यावदिति फलतो ग्रहविशेषणमित्युक्त्वा तादृशग्रहनिष्ठं यावत्त्वं तादृशग्रहत्वव्यापकत्वपर्यवसितमित्याशयेन तादृशग्रहत्वव्यापकविषयिताकन्वमिति यावदित्युक्तम् । अथ तादृशग्रहत्वव्यापकत्वेन विषयितोपादानं विषयितासम्बन्धेन व्यापकत्वलाभाय ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहत्वं च ज्ञानग्रहत्वपर्यवसन्नम् । तथा च तादृशज्ञानग्रहत्वसमानाधिकरणभेदीयप्रतियोगितानिरूपिनाया विषयितासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता तच्छून्यत्वम् । विधिकोटिः परेषाम् । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वं चास्माकं साध्यमिति पर्यवसितम् । तेन पक्षीभूतप्रामाण्ये तादृशभेदीयस्वरूपसम्बन्धाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकरवस्योभयसिद्धत्वेऽपि न सतिः । तादात्म्यस्य ध्याप्यताघटकत्वे तु तादृशग्रहवृत्तिपर्यवसिततादृशग्रहसमानाधिकरणेत्याद्येव सम्यक् । तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपं साध्यं परैः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन मापनीयम् । तेन विशिष्टप्रामाण्यत्वघटकीभूतघटत्वप्रकारितात्वाद्यवच्छेदेन तादृशज्ञानग्रहत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्योभयवादीसिद्धत्वेऽपि न सतिः । न चैवपि तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावावच्छेदकत्वस्य घटत्वप्रकारितात्वादाद्युभयवादीसिद्धत्वं विशिष्टप्रामाण्यत्वरूपपक्ष-

(१) रघुनाथशिरोमणिना ।

तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मोऽपि तादृशाभावावच्छेदकत्वमु-
भयवादिदिसिद्धम् । विशिष्टप्रामाण्यत्वस्य घटत्वमकारितात्वाद्यन-
तिरेकादिति सिद्धसाधनतादवस्थामिति वाच्यम् । यतः पक्षता-
वच्छेदकावच्छेदेन साध्यानुमितौ पक्षतावच्छेदकेऽवच्छेदकतास-
म्बन्धेन साध्यं न पारतन्त्र्येण प्रकारः अपि तु साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नांश एवावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकतापर्या-
प्त्यधिकरणधर्मः प्रकार इत्युपेयते । तथा च विशेष्यीभूतघट-
त्वमकारितात्वाद् तादृशाभावावच्छेदकत्वस्योभयवादिसिद्धत्वेन
घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टघटत्वमकारितात्वादिरूपप-
क्षतावच्छेदके तादृशावच्छेदकत्वस्योभयवादिसिद्धत्वेऽपि निरु-
क्तविशिष्टप्रामाण्यत्वनिरूपितविलक्षणया अवच्छेद्यतायास्तादृ-
शावच्छेदकत्वाभावरूपव्यापकत्वे नैयायिकैरनभ्युपगमान्न सिद्ध-
साधनावकाशः । शुद्धघटत्वमकारितात्वादिनिरूपितावच्छेद्यतातो
विशेषाविशेष्योभयपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपकत्वरूपाया विशिष्ट-
प्रामाण्यत्वनिरूपितावच्छेद्यताया विलक्षणं शुद्धघटत्वमकारिता-
त्वादिविशिष्टविषयकज्ञानेऽपि विषयितासम्बन्धेन विशिष्टप्रामा-
ण्यत्वविशिष्टवद्भेदोपगमादक्षुण्णम् ।

अथ ज्ञानभेदेन प्रामाण्यभेदे तत्तद्व्यक्तित्वावच्छेदेन तद्व-
द्भेदेन ज्ञानत्वेन तदभेदेऽपि तत्तज्ज्ञानीयत्वविशिष्टतत्प्रामाण्य-
त्वावच्छेदेन तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूते निरुक्तप्रामाण्ये
तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्तादृशशुद्धप्रामाण्यत्वाव-
च्छेदेनापि बाधितः । प्रतियोगिताया इवावच्छेदकताया व्या-
प्यव्यक्तित्वस्य दीधितिकारानुमतत्वादिति चेत्—

न । स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिसाध्यवत्त्व-
रूपव्याप्तिलक्षणस्य बहयादिसाध्यकेऽव्याप्तिमांशक्य यदुपाव-

च्छिन्नं साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतिपोगितानवच्छेदकं
तदूपावच्छिन्नसाधनाधिकरणं व्याप्तिरित्यनेन तादृशसंकां स-
माहितवता दीधितिकृता प्रतिपोगितावच्छेदकताया अव्याप्यवृ-
त्तित्वस्याभ्युपगमात् । अन्यथा तच्चद्विद्वादिना हेतुसमानाधि-
करणान्योन्याभावप्रतिपोगितावच्छेदकस्य बह्वपादेः शुद्धवद्दि-
त्वाद्यवच्छेदेनापि तादृशप्रतिपोगितावच्छेदकत्वाभावासंभवेना-
व्याप्त्युद्धारसंभवादिति वदन्ति ।

केचित्तु प्रामाण्यं पक्षीकृत्य तादृशज्ञानग्रहत्वव्यापकतावच्छे-
दकघटत्वादिमद्विशेषकत्वावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकान्विनिरूपित-
त्वविशिष्टविषयितात्वघटत्वादिविषयितात्वान्यतररूपवद्विषयिता-
कत्वकोटिका विप्रतिपत्तिः घटत्वादौ विधिप्रसिद्धयेऽन्यतरत्वेन
निवेशः । यद्वा प्रामाण्यनिरूपितत्वान्निशिष्टविषयितात्वं पक्षीकृत्य
तादृशज्ञानग्रहत्वव्यापकतावच्छेदकत्वकोटिका विप्रतिपत्तिरतो न
दोष इति वदन्ति ।

आद्युनिकास्तु तादृशज्ञानग्रहनिष्ठाभावप्रतिपोगितात्वावच्छि-
न्नं पक्षीकृत्य विशिष्टप्रामाण्यविषयितात्वानवच्छिन्नत्वकोटिकावि-
प्रतिपत्तौ तात्पर्यान्न काव्यनुपपत्तिरिति माहुरिति दिक् ।

अत्रेदं ज्ञानप्रपञ्चमावाण्यग्रहसमवहितज्ञानग्राहकसामान्या-
प्रामाण्याग्रहाद्वाधवारणाथामाण्यग्रहकत्वं सामग्रीविशेषणम् ।
तत्त्वं चाप्रामाण्यग्रहासमवहितत्वम् । न चाप्रामाण्यस्य भ्रमत्व-
प्रमात्वाभावरूपतया द्वैविध्येनाननुगम इति वाच्यम् । द्विविधस्या-
प्रामाण्यस्य प्रामाण्यविरोधित्वेनानुगमात् । एवं च प्रामाण्यग्रहे
ध्यावर्तकधर्मदर्शनविषया घटत्वादिग्रहस्य विरोधितया मिथ्या-
दिप्रते व्यवसायादिघटिताया ज्ञानग्राहकसामान्याः प्रामाण्यवि-
रोधिनो घटत्वादेर्ग्रहेण समवहितत्वेन साव्यावसिद्धिः ।

ति लुप्तसप्तमीकम् । तत्पदं स्वाश्रयपरम् । सप्तम्यर्थो विषयत्वम् । तेन स्वाश्रयविषयकप्रामाण्यविरोधिग्रहासमवहितत्वलाभ इति नोक्तदोषः ।

न चान्यथाख्यातनङ्गीकर्तृगुरुमते तादृशग्रहाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, स्वाश्रयविषयतानिरूपिता या प्रामाण्यविरोधिनिष्ठविषयता तच्छालिव्यवहारजनकग्रहासमवहितत्वस्य विवक्षणात् । विषयता च व्यापारानुबन्धिनी । तेन शब्दात्मकव्यवहारस्य साक्षाद्विषयताशालित्वाभावेऽपि न क्षतिः ।

गुरुमते भ्रमस्थले विभिन्नज्ञानगोचरयोरपि धर्मधर्मिणोर्विशेषणविशेष्यभावोपगमान्न दोषः । तादृशव्यवहारजनकग्रहस्तु तन्मते स्वातंत्र्येण तदुपस्थितिकालीनं स्वाश्रयरूपधर्मिज्ञानम् ।

मुरारिमिश्रमट्टयोर्मते तु तथाविधविशिष्टज्ञानमिति बोध्यम् ।

न चैवमपि तादृशप्रामाण्यग्रहासमवहिततत्सामग्रीसमवहिततादृशसामग्र्या प्रामाण्याग्रहाद्वाधतादवस्थमिति वाच्यम् । तादृशव्यवहारजनकग्रहतत्सामग्र्यन्वयतरासमवहितत्वस्य विवक्षणेनादोषात् ।

नन्वेवमपि ज्ञानत्वादिना घटादिज्ञानविषयकशाब्दबोधसामग्र्या ज्ञानपदात्मिकया यावदन्तर्गतया प्रामाण्याग्रहाद्वाधः । न च विषयविषयकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वनिवेशान्न दोष इति वाच्यम् । तथापि घटज्ञानपदात्मिकया घटज्ञानत्वादिना घटज्ञानादिविषयकशाब्दबोधसामग्र्या प्रामाण्याग्रहाद्वास्य दुर्वारत्वात् ।

किं च प्रामाण्याविषयिण्या अहं घटज्ञानधानित्यनुमितेः सामग्र्या घटज्ञानव्याप्यघटेच्छावानहमिति परामर्शात्मिकया प्रामाण्याग्रहाद्वाधो दुर्वार इति चेत्—

न । विषयविषयकत्वविशिष्टज्ञानविषयकत्वावच्छिन्नका-

र्यतानिरूपितकारणकत्वस्य तादृशसामग्र्यां विवक्षणात् ।
घटविषयकशाब्दत्वस्य घटपदज्ञानकार्यतावच्छेदकतया ज्ञान-
विषयकशाब्दत्वस्य च ज्ञानपदज्ञानकार्यतावच्छेदकतया वि-
षयविषयकत्वविशिष्टज्ञानविषयकत्वस्य कस्यापि कार्यतानव-
च्छेदकत्वेनोपदर्शितघटज्ञानपदात्मकशाब्दसामग्रीमादाय बाधा-
भावात् । एवं व्यापकतावच्छेदकनिरूपितव्याप्तेरभावेनोक्ता-
नुमितौ घटविषयकत्वादिभाने व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानस्य ज्ञान-
भाने च तन्निरूपितव्याप्तिज्ञानस्य हेतुतया घटविषयकज्ञानवि-
धेयकानुमितित्वस्य कस्यापि कार्यतानवच्छेदकत्वेनोक्तपराम-
र्शात्मकानुमितिसामग्रीमादायापि न बाधः ।

अथैवं घटज्ञानं प्रमेत्यनुमितिसामग्रीमादाय सिद्धसाधनवा-
रणाय यावत्त्वदामिति पूर्वोक्तमंगतम् । तत्रापि ज्ञानभाने हेतु-
तावच्छेदकावच्छिन्नहेतुप्रकारकपक्षज्ञानस्य प्रामाण्यभाने च त-
न्निरूपितव्याप्तिज्ञानस्य हेतुतया कस्या अपि कारणताया उप-
दर्शितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितत्वाभावेन तादृशसामग्र्या अ-
संग्रहादिति चेत्—

न । तथापि प्रमापदनिरूपितशक्तिज्ञानात्मकतज्जन्यशाब्द-
सामग्रिमादाय सिद्धसाधनवारणाय यावत्त्वदस्यावश्यकत्वात् ।
तत्र शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तेः सत्त्वेन प्रमात्त्वेन प्रमाशाब्द एव
शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वात् । अत्र ज्ञानविषयकत्वस्य चक्षुःसंयो-
गादिकार्यतानवच्छेदकतया चक्षुःसंयोगादिनिष्ठकारणताया अत-
यात्त्वेन शुर्वादिमते बाध इति नाशं कनीयम् ।

स्वमकाशवादिगुरुभते घटादिविषयकज्ञानविषयकचाक्षुष-
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं त्वस्य घटादिचक्षुःसंयोगकार्यतावच्छेदकत्वेन

यादिनो गुणेमेतम् मिश्रमते(१) च घटादिज्ञानविषयकमानसत्व-
स्य व्यघसायकार्यतावच्छेदकत्वेनावधात् । न चैवमपि भट्टमता-
संग्रह इति वाच्यम् । ज्ञानातीन्द्रियत्ववादिभट्टमते ज्ञातताळिगक-
ज्ञानातीन्द्रियत्ववा- विद्यमानज्ञानविधेयकानुमितरेव ज्ञानप्रत्यक्ष-
दिनो महत्त्व मतम् स्थानाभिपिक्ततया मिथ्यादिमते(२) ज्ञानप्रत्ये-
सुगारिमिश्रमते ज्ञानं क्षस्येव भट्टमते ज्ञानव्याप्यघटत्वप्रकारकज्ञात-
प्रत्यक्षम् तावान्यट इत्याकारकपरामर्शनन्यवर्तमानज्ञा-
नविधेयकानुमितेः प्रामाण्यविषयकतानियमेन तथाविधप्रामाण्य-
विषयकज्ञानविधेयकानुमितित्वे तथाविधपरामर्शकार्यतावच्छेद-
कताया अगत्यांगीकारात् ।

अत एव पक्षधरमिश्रा अपि 'विषयमविषयीकुर्वती या ज्ञानं
पक्षधरमिश्राणां मतम् गृह्णाती'त्यादिना तथा च 'ज्ञानग्राहिकैव
विषयग्राहिका न तु विषयग्रहार्थमन्यापेक्षा यस्यामिति पर्यव-
वस्यती'सन्तग्रंथेनोपदर्शितार्थम्वत्त्वा 'यथा च ज्ञातताळिगकानु-
मानस्य ज्ञानग्राहकत्वेनैव विषयग्राहकत्वं तथा वक्ष्याम' इति
ग्रन्थेन तर्पवोक्तवन्त इति ।

अत एवमपि घटज्ञानविषयकशब्दजनकयोग्यताज्ञानानुपु-
र्णज्ञानाद्यात्मकसामान्यास्तथास्त्वेन तामादाय वाच्यतादवस्थंयम् ।
घटज्ञानादिविषयकयोग्यताज्ञानादेर्यदज्ञानादिविषयकशब्दत्वंस्य
कार्यतावच्छेदकत्वान् । एवं तत्पदनिरूपितशक्तिज्ञानस्य घट-
ज्ञानादिविषयकशब्दत्वावच्छिन्नजनकतया घटज्ञानादिविष-
यकशब्दबोधजनकतत्पदनिरूपितशक्तिज्ञानात्मकसामान्यास्तथा-
स्त्वेन तामादाय वाच्यो दुर्वारः ।

किं चानुमितौ व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव विधेयमानेन ज्ञानत्वावच्छिन्नरूपितज्ञानगतानिष्ठव्याप्तिज्ञानेन प्रामाण्यग्रहो भट्टमतेन सम्भवतीति तन्मते जन्मान्तरोपसंस्कारेण प्रामाण्यविशिष्टज्ञानस्य स्मरणं कल्पयित्वा प्रामाण्यविशिष्टज्ञानव्याप्यघटत्वप्रकारकज्ञातत्वात् घट इति परामर्शदिव प्रामाण्यानुमितिरूपेया । एवं चोक्तरीत्या प्रामाण्यमाने व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानमाने तन्निरूपितव्याप्तिज्ञानस्य हेतुतया प्रामाण्यविशिष्टज्ञानविधेयकानुमितित्वस्योक्तपरामर्शकार्यतावच्छेदकत्वामात्रेण तदात्मकतामस्या अतयात्वेन भट्टमतार्थग्रहः ।

अपि चाहं घटज्ञानवानित्यनुमितिसामग्रीभादाप वाचो दुर्बारः । न च व्यापकतावच्छेदकमाने व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञाने विधेयमाने तन्निरूपितव्याप्तिज्ञानं हेतुरिति तस्या अतयात्वात् वाच इत्युक्तमेवेति वाच्यम् । तत्तद्दर्शविशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्दर्शविच्छिन्नरूपितव्याप्तिज्ञानहेतुतयैव निर्वाहे तथाकल्पने मानामावादित्यनुपपत्तिः ।

यत्तु 'विषयमविषयीकृर्वती'त्यादिमिश्रग्रन्थस्य वक्ष्यमाणार्थतात्पर्यकतया न पूर्वोक्तानुपपत्तिः । तथा हि-विषयतासंभवावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकवविशिष्टज्ञानविषयताकप्रवृत्तानवच्छिन्ना तादृशग्रहव्याप्या च या कार्यता तन्निरूपककारणघटिना सामग्री विवक्षणीया । भवति च स्वप्रकाशसापग्रीघटकराकरणं घटादिषुःसंयोगस्तदीया कार्यता घटादिचाक्षुषत्वावच्छिन्नाविषयाङ्गितज्ञानविषयकत्वानवच्छिन्ना तद्याप्या चेति तादृशसंयोगघटिनसामग्रीप्रवृत्तमादाप प्रामाण्ये विधिषमिदिर्गुरुपत्ते ।

मिश्रमते घटत्वादिसंस्कारकत्वोपलक्षितज्ञानलौकिकरूपस्य प्रति घटादिज्ञानं कारणम् । तदीया कार्यता न घटत्वादिश

कारकज्ञानत्वावच्छिन्नविषयताकग्रहत्वेनावच्छिद्यते मयोजनाभा-
वात् । घटादिज्ञानवृत्तिलौकिकविषयताया घटत्वादिप्रकारक-
ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वनिषेधेन कार्यतावच्छेदककुक्षावप्रविष्टस्यापि
तस्य धर्मस्यार्थसिद्धत्वात् । अत एव सा कार्यता तादृशग्रहत्व-
व्याप्त्या भवतीति तन्निरूपककारणघटिता भवत्यनुव्यवसायसा-
मग्री । तदुक्तं मिश्रैः—‘यद्येन विना न भासते तद्व्यापकस्य त-
द्बोधकत्वनिषेधा’दिति । अस्यार्थः—यथा जातिव्यक्तिं विना न
भासत इति जातिशक्तिरेव व्यक्तिं भासयति न तु व्यक्तिविष-
यकत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं जातिप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छे-
दकस्य व्यक्तिविशेष्यतानिरूपितस्यैव प्रामाणिकतया व्यक्तिवि-
षयकत्वस्यार्थसिद्धत्वात् । तथा घटादिज्ञानवृत्तिलौकिकविषय-
ताया घटादिविषयतानिरूपिताया एव वास्तविकत्वात् । घटा-
दिविषयतानिरूपकत्वं घटादिज्ञानवृत्तिलौकिकविषयतात्वव्याप-
कतया प्रमेयत्वादिष्वन्न जन्यतावच्छेदकमिति ।

भट्टमते घटत्वादिप्रकारकघटादिवृत्तिज्ञाततावानहमिति वि-
द्यमानज्ञाततागोचरं पक्षधर्मताज्ञानम् । तथात्वेन ज्ञाता ज्ञाततैव
वा घटादिज्ञानवृत्तिलौकिकविषयताकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव
हेतुः ‘प्रकारे विवादो नाकार’ इति मूलोक्त्या विद्यमानज्ञातता-
च्छिन्नकानुमितिलौकिकविषयतोपगमात् ।

भट्टानां साक्षात्कारातिरिक्तेष्वानुपलब्धे ज्ञाने लौकिक-
विषयताया दृष्टवत्त्वात् । घटादिज्ञानवृत्तिलौकिकवि-
षयता-तु घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नैव प्रामाणिकी तत्रा-
र्थसिद्धः । स धर्मो न कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशमपेक्षते । तन्नि-
र्वाहाय यो यद्वृत्तियत्प्रकारकज्ञाततावान् स तत्प्रकारकतद्विशेष्य-
कज्ञानवानिति सामान्यमुखव्याप्तिस्मरणमपेक्षते न वैसन्पदेतत् ।

न च लघुवाच्यकारितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारताकत्वेनावच्छि-
 न्ना प्रकारितासंसर्गावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताकत्वव्याप्या च या
 कार्यता तन्निरूपककारणघटिता प्रामाण्याश्रयग्राहिका साम-
 न्येव विवक्षणीयेति वाच्य, इष्टत्वात्। एवं च घटज्ञानपदादिघ-
 टितशाब्दसामग्रीमादाय न बाधः । तथा हि तादृशसामग्रीघटकं
 निरूपककारणं घटज्ञानादिवाक्यं वा ज्ञानपदं वा घटज्ञानपदयो-
 रार्काक्षाज्ञानं तदर्थयोग्यताज्ञानं वा । नाद्यः, अन्यत्र क्लृप्त-
 कारणेन घटपदादिना घटज्ञानादिवाक्यस्यान्यथामिद्धत्वात् ।
 न द्वितीयः, ज्ञानगोचरशाब्दत्वावच्छिन्नाया ज्ञानपदजन्यतायाः
 प्रकारितासंसर्गावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताकत्वव्याप्यत्वाभावात् ।
 न च घटज्ञानादिवाक्यादपि विषयलभानुपपत्त्या ज्ञानगोचरशा-
 ब्दत्वावच्छिन्नाया जन्यताया विषयपेरक्तज्ञानविषयकत्वव्याप्य-
 त्वमेवेति वाच्यम् । घटपदादिसमाध्याहारादेव तज्ज्ञाभोपपत्तेः ।
 न तृतीयः, घटपदज्ञानपदयोरार्काक्षाया योग्यतायाश्च तथाज्ञान
 घटविशेषितज्ञानशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति जनकं भवतीति तदी-
 यकार्यताया विषयविषयकत्वाननावच्छिन्नत्वेनैव वारणात् । न
 तु तादृशप्रकारताकत्वानवच्छिन्ना तस्याप्या च या कार्यता त-
 न्निरूपककारणघटिताभिः प्रकृतप्रामाण्याश्रयग्राहिकाभिर्यावती-
 भिर्यावत्त्वं तादृशकार्यताश्रयेण प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानग्राहि-
 णा यावता ज्ञानेन विषयीकृतत्वं वा साध्यं पर्यवसन्नम् । तथा
 च शरीरादिनिरूपितजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताश्रयेण घटज्ञा-
 नादिपदजन्यशाब्दज्ञानेन तत्प्रामाण्याग्रहात्तत्र बाधनादवस्थम् ।
 विश्रमतेऽपि ज्ञानभित्तिशाब्दानुव्यवसायेन तादृशशाब्दस्वरू-
 पविषयनिरूपिततथाविधकार्यताश्रयेण शाब्दविषयीभूतघ-
 टादिज्ञानग्राहिणा घटादिप्रामाण्याग्रहाद्बाधः । अथ घट-

प्रामाण्यस्य पक्षत्वे विषयतया घटत्वोपलक्षितघटप्रकारत्वेनानवच्छिन्ना तद्व्याप्या च या कार्यता सा प्रवेशनीयेति । गुरुमते शरीरादिजन्यताया मिश्रमते ज्ञानमितिशाब्दानुव्यवसायनिष्ठकार्यतायाश्च व्युदास इति चेत्—

न । एवमपि घटज्ञानमितिशाब्दानुव्यवसायनिष्ठकार्यताया मिश्रमते वारयितुमशक्यत्वात् । यदि च प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानग्रहत्वावच्छिन्नत्वेनापि तादृशकार्यता प्रवेश्यते तदा गुरुमतासंग्रहः । न हि घटचक्षुःसंयोगादेस्तन्मते ज्ञानग्रहत्वं कार्यतावच्छेदकं किं त्वर्थसिद्धः स धर्मः । एवं च प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानग्रहत्वव्याप्यत्वेन कथितकार्यताया विवक्षणेऽपि न निस्तारः । घटज्ञानादिशाब्दबोधानुव्यवसायनिष्ठव्यवसायकार्यतायास्तथाप्यनारणात् । ग्राहकसामग्रीसाम्येन तत्र घटादिप्रामाण्यग्रहणाभ्युपगमेऽपि न गुरुमते तथाविधकार्यताप्रसिद्धिः । न हि घटादिचक्षुःसंयोगस्य घटादिचाक्षुषे ताद्रूप्येण कारणत्वम् । येन सा कार्यता घटत्वादिप्रकारकत्वव्याप्या स्यात् । किं तु द्रव्यचाक्षुषे सामान्यतः चक्षुःसंयोगः कारणम् । न पुनस्तदीया कार्यता तादृशप्रकारकत्वव्याप्येति कथं तद्भट्टिता सामग्री लभ्येत । मिश्रमतेऽपि घटादिज्ञानस्यानुव्यवसायं प्रति घटादिज्ञानत्वेन न कारणता किन्तु प्रत्यक्षसामान्ये विषयभ्येति न तदीयापि कार्यता घटादिप्रकारकत्वव्याप्येति चेत्—

मैत्रम् । ज्ञानवृत्तिलौकिकीविषयताविषयविषयतानिहवित्तवेति तज्ज्ञानवृत्तिलौकिकविषयताकप्रत्यक्षे तज्ज्ञानस्य विषयमुद्रया कारणतामादायैव मिश्रमते संगमनीयम् । गुरुमते घटादेर्विषयस्य तत्तद्विषयकप्रसङ्गे जनकत्वात् । भट्टमते च घटादिधर्मिकपरामर्शादेस्तद्धर्मिकानुमित्यादौ जनकत्वात्तथावि-

धकार्यतामादायैव संगमनीयम् । यावत्पदे च माषाण्योप-
स्थितिप्रामाण्यघटकवावत्पदार्थोपस्थितिसमन्तरजन्यानुपवसा-
यमादाय सिद्धसाधनवारणाय । यद्वा प्रमापदस्थले पशब्दोप-
संहितमाधातोर्निरूढलक्षणानिर्वाहाय ज्ञानत्वविशिष्टे रुदिः
पृथगाश्रयणीया विशिष्टस्याशक्ततया तत्र लक्षणाया अप्ययो-
गात् । प्रामाण्यस्वरूपे प्रकर्षे तु तस्य निरूढलक्षणात्पदार्थवि-
शिष्टस्यैव शक्यार्थस्य बोधे प्रमापदस्य सामर्थ्यं, योगरूढत्वात् ।
एवं च प्रमापदरूढिज्ञानजन्यताया ज्ञानशाब्दत्वमात्रावच्छिन्नाया-
स्तादृशप्रकारकत्वानवाच्छिन्नत्वात्, तद्व्याप्यत्वाच्च । तत्कार्यता-
श्रयणमापदजन्यशाब्दबोधविषयत्वेन सिद्धसाधनवारणाय याव-
त्पदम् । एवं च तत्पदनिरूपितशक्तिज्ञानस्य घटज्ञानादिविषयक-
शाब्दज्ञानत्वानवाच्छिन्नायास्तादृशप्रकारताकत्वावच्छिन्नत्वात्तद्व्यति-
सामग्रीच्युदासाच्च तामादाय बाधः । एवमहं घटज्ञानवानित्यनु-
मितिसामग्रीमादायापि न बाधः । तज्जन्यताया अपि तादृशप्र-
कारताकत्वावच्छिन्नत्वादिति मैथिलैरुक्तम्—

तदसत् । तथापि घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधव्यक्तेः पुनरु-
त्पादवारणाय तत्तद्व्याप्यत्वेन पदार्थोपस्थितेः प्रागभावविशेषस्य
वा कारणतया तत्कार्यतायास्तादृशप्रकारताकत्वानवाच्छिन्नत्वा-
त्तद्व्याप्यत्वाच्च बाधतादवस्थात् । एवं तादृशशाब्दबोधानुप-
वसायेन द्रव्यज्ञानमितिशब्दबोधानुपवसायेन च सुतरां घटमा-
षाण्याग्रहेण बाधतादवस्थान्च । तस्मादुपदर्शितपक्षधरमिश्रो-
क्तरीत्या न निर्वाह इति तज्ज्ञानप्रामाण्यग्राहकत्वेन ज्ञानग्रा-
हकत्वेन यद्भट्टमतसिद्धं तद्विन्नमग्राहकान्तार्थ इति दीधितिकृतः ।

अत्र च नोक्तशाब्दादिसामग्रीमादाय बाधः । तस्याः मा-
षाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च भट्टमतसिद्धतया तद्विन्न-

त्वाभावेन यावदनन्तर्गतत्वात् । अत्र गुरुमतसिद्धभिन्नत्वोक्तां पदाजन्यघटज्ञानाद्युपस्थितिघटितशाब्दसामग्र्याः भट्टमतसिद्धत्वेऽपि पदोपस्थितार्थाविषयकशाब्दानभ्युपगंतृगुरुमतासिद्धतया तामादाय भट्टमते बाधः स्यादिति तत्परित्यागः । न च भट्टमतेऽपि पदोपस्थितार्थाविषयकशाब्दबोधोऽसिद्ध इति वाच्यम् । तथा सति—

‘पश्यतः श्वेतमारूपं द्वेषाशब्दं च शृण्वतः ।

सुरविक्षेपशब्दं च श्वेताऽश्वो धावतीतिधीः’(१) ।

इत्यादिग्रन्थेन सुरविक्षेपशब्दादिलिङ्गकश्वेतोऽभ्युपसङ्गधावनानुकूलकृतिप्रकारकानुमित्यनन्तरं धावनानुकूलकृतिपन्तं श्वेताश्वं शृणोमीत्यनुव्यवसायानुरोधेन भट्टानां तादृशशाब्दबोधाभ्युपगमस्वासंगत्यापत्तेः । एवं मिश्र(२)मतसिद्धभिन्नत्वस्य नैयायिकमतसिद्धभिन्नत्वस्य बोक्तावप्युक्त एव दोष इति तस्यापि परित्यागः ।

अत्र भट्टगुरुमतसंग्रहाय प्रतिधोगिकोटौ यथाक्रमं तृतीयान्तद्वयम् । भट्टमते ज्ञातताप्रत्यक्षजनकसामग्रीमादाय बाधवारणापानुयोगिकोटौ ज्ञानग्राहकेति स्वाश्रयग्राहकार्यकम् । तेन न साध्याप्रसिद्धिः । अथैवमपि घटज्ञानाविषयकशाब्दानुव्यवसायसामग्रीमादाय मिश्रमते(३) बाधः । तस्याज्ञानातीन्द्रियत्ववादिभट्टमतसिद्धत्वादिति चेत्—

न । तज्ज्ञानप्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च या भट्टमतसिद्धा सामग्री तद्विन्ना तादृशसामग्रीजन्यं

(१) कारिकेयं गङ्गेशोपाध्यायेनापि तत्रचिन्तामणौ शब्दखण्डे उद्धृता ।

(२-३) मुरारिमिश्र-

यज्ज्ञानं तद्विषयकग्रहाजनिका स्वाश्रयग्रहजनिका यावती साम-
 ग्रीया तद्ग्राह्यत्वस्य माध्यतयोक्तसामान्यास्तादृशसामग्रीजन्यघट-
 ज्ञानशाब्दविषयकानुव्यवसायजनकत्वेन तथाविद्यग्रहाजनकत्वा-
 भावप्रचया यावदनन्तर्गतत्वात् । अत्र सामग्रीग्राह्यत्वघटके
 सामग्रीजन्यज्ञानेऽप्रामाण्यग्रहासमवहितत्वमपि निवेश्यते । न
 घटत्वाभाववति घटत्वप्रकारकत्वरूपामाण्यार्थे उपनीतभानरू-
 पघटज्ञानानुव्यवसायसामग्रीयादाय न मिश्रयते वाद्यः । अथैव-
 मपि यत्र भाविज्ञानप्रमेयप्रामाण्यज्ञानं तत आभावः । प्रतियो-
 गितासम्बन्धाविच्छिन्नप्रतियोगिताऋघटत्वाभावनितित्वाद्युद्धि-
 रपेक्षाबुद्ध्यतिरिक्ता । तत अमामाण्योपनीतभानं ततो घटत्वसं-
 ततोऽनुव्यवसायस्तत्र तादृशानुव्यवसायसामग्रीयादाय मिश्रयते
 वाद्यो दुर्वारः । तत्र वाद्यरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेनानुव्यवसायेऽप्रामा-
 ण्यभानासम्बन्धेनाप्रामाण्यग्रहासमवहितत्वस्य तत्र सत्त्वादिति
 चेत्—

न । अप्रामाण्यग्रहासमवहितत्वस्य सामान्यामपि निवेश-
 नीयत्वात् । अप्रामाण्यग्रहस्योक्तरीत्याऽप्रामाण्यव्यवहारजनको
 ग्रहः । स च गुरुमतेऽसंसर्गाग्रहकालीनं ज्ञानद्वयं, मिश्रादिमते
 विशिष्टज्ञानमिति ।

ननु गुरुमते स्वर्गकापो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामकर्तव्यताबोध-
 विषयो याग इति नियोज्यान्वयबोधे पदादनुपस्थितमपि इष्ट-
 साधनताज्ञानविशेष्यत्वमन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपयोग्यताविधेया
 भासते । अर्थाध्याहारवादिगुरुमते(१) तत्र पदानुपस्थिततद्ज्ञान-

(१) अश्रुतपदानामनुसन्धानमध्याहारः । यथा घटमानयेत्युक्ते त्व-
 मितिपदस्याध्याहारः । स च द्विविधः—शब्दाध्याहारः अर्थाध्याहार-
 श्चेति । तत्र नैयायिकैः शब्दाध्याहार एव स्वीक्रियते न त्वार्थाध्याहारः ।
 मीमांसकैस्तु अर्थाध्याहार स्वीक्रियत इति ।

संभवात् । एवं च निरुक्तभट्टमतसिद्धभिन्नतादृशान्वयबोधसामग्री-
मादाय गुरुमते इष्टसाधनत्ववति इष्टसाधनत्वप्रकारकत्वरूपप्रा-
माण्ये बाधः । न चोक्तयोग्यताज्ञानस्य शाब्दजनकतोपगन्तृभट्ट-
स्येष्टसाधनताज्ञानविशेष्यत्वज्ञानादिघटिततादृशान्वयबोधसामग्री-
संभवेति वाच्यम् । पदजन्यशाब्दबोधे . पदोपस्थितार्थस्यैव
भानमुक्तयोग्यताया शाब्दविषयत्वं चोपगच्छतो भट्टस्य पदज-
न्योक्तयोग्यताज्ञानघटितसामग्न्या एव संमततया गुरुमतसिद्ध-
पदाजन्यतादृशयोग्यताज्ञानघटिततादृशशाब्दसामग्न्या भट्टास-
म्मतत्वादिति चेत्--

मैवम् । गुरुमतेऽन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपयोग्यतायाः शा-
ब्दविषयत्वनियमाभावेन पदाजन्योक्तयोग्यताज्ञानघटिततादृ-
शशाब्दसामग्न्या गुर्वसंमततया गुरुमते उक्तीत्या बाधासंभ-
वादिति ।

के चित्तु 'दीधितौ तज्ज्ञानप्रामाण्याग्राहकत्वेनेत्यादि अग्रा-
हकान्ते'ति तदप्रामाण्याग्राहकेर्तीत्यर्थः । तदप्रामाण्यग्रहसमवहि-
तसामग्न्यास्तत्प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धत-
या तद्ग्राहकतोपात्तस्य तदप्रामाण्याग्राहकेत्यस्य तज्ज्ञानप्रामा-
ण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च भट्टमतसिद्धभिन्नार्थकत्वं
घटज्ञानं गुण इत्यादिशाब्दसामग्रीवारणायवश्यकमिति भावः ।
अत्र तज्ज्ञानप्रामाण्याग्राहकत्वं तज्ज्ञानप्रामाण्यग्रहानुपधायक-
त्वम् । तेन तज्ज्ञानाप्रामाण्यग्रहसमवहिताया ज्ञातताच्छिद्धानु-
मितिसामग्न्यास्तज्ज्ञानप्रामाण्यग्रहस्वरूपयोग्यत्वेन भट्टमतसि-
द्धतया तज्ज्ञानप्रामाण्यग्रहस्वरूपायोग्यत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन भट्ट-
मतसिद्धभिन्नत्वेऽपि न क्षतिः ।

नन्वप्रामाण्यग्रहसमवहिताया ज्ञानग्राहकत्वेन गुरुमतसि-
७ म्या० कौ०

ज्ञाया व्यवसायसामग्या ज्ञानग्राहकत्वेन गुरुमतसिद्धिरिक्त्वा-
 त्रमतसिद्धायास्तथाऽनुव्यवसायसामग्याश्च तज्ज्ञानप्रामाण्याग्रा-
 हकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नायाः प्रकृतप्रामाण्या
 ग्राहकत्वाद्वाचो दुर्वारः । न च स्वातन्त्र्येण तदप्रामाण्याग्राह-
 कत्वमनुयोगिनि ज्ञानग्राहके विशेषणमुपादेयमिति वाच्यम् ।
 तादृशभिन्नत्वे तदप्रामाण्याग्राहकत्वार्थत्वोक्तिविरोधादिति चेद्-

मैवम् । तज्ज्ञानप्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च भट्टम-
 तसिद्धपदस्य प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन यद्भट्टमतसिद्ध-
 प्रकृतप्रामाण्यग्रहविरोध्यसमवहितत्वं तदुभयाभावत्वेन तादृशसि-
 द्धत्वप्रतियोगिकामावपरत्वात् । प्रामाण्यग्रहविरोध्यप्रामाण्यमम-
 वहितयोर्व्यवसायानुव्यवसायसामग्र्योर्निरुक्तरूपेण भट्टमता-
 सिद्धत्वेऽपि प्रकृतप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकसमवहितत्वेन निरुक्तो-
 भयाभावस्याक्षततया तद्विन्नत्वाभावात् प्रामाण्याग्राहकत्वेन
 भट्टमतसिद्धायाः प्रामाण्यग्राहकत्वेन गुरुमतसिद्धाया व्यव-
 सायसामग्याः समग्रहायोभयाभावप्रतियोगिकोऽपि ज्ञानग्राहकत्वो-
 पादानम् । प्रामाण्यग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धाया ज्ञाततालिङ्गका-
 नुमितिसामग्या ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धायास्समग्रहायोभया-
 भावप्रतियोगिकोऽपि प्रामाण्याग्राहकत्वोपादानम् । ज्ञाततावस-
 षजनकसामग्या ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धाया व्यावर्तना-
 यानुयोगिनि ज्ञानग्राहकत्वोपादानम् । न चैव विषयबाधश्च
 म(१)कालीनेत्याद्यग्रिमदीधीतिग्रन्थासंगतिः । तादृशविषयबा-
 धश्चमकालीनानुव्यवसायसामग्याः प्रकृतप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धक-
 विषयबाधग्रहसमवहिततया निरुक्तोभयाभावत्वेन तज्ज्ञानानु-
 व्यवसायस्य यावदन्तःपानित्तवार्त्तमत्रादिति वाच्यम् । प्रकृत-

(१) नाय यद् इत्यादिप्रामाण्यवहितोत्तरोत्पन्नेत्यर्थः ।

प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकताया विषयबाधग्रहव्यावृत्ताया एवोभया-
 भावप्रतियोगिकोटौ निवेश्यत्वात् । तथा हि सर्वामाप्तेषु व्यव-
 सायानुव्यवसायादिसामग्रीणां प्रकृतप्रामाण्यावगाहिसमूहाल-
 म्बनग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकानिरूपितप्रतिबन्धकताश्रयपरिक्विद्विषय-
 बाधग्रहकालीनत्वसंभवेन तादृशप्रतिबन्धकताश्रयासमवहितसा-
 मग्या एव दुर्लभतया प्रकृतप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकत्वस्य विषयबा-
 धग्रहसाधारणप्रकृतप्रामाण्यग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकानिरूपितप्रतिबन्ध-
 कतारूपत्वासंभवेन प्रकृतप्रामाण्यप्रकारताशास्त्रिग्रहत्वनिष्ठस्वरू-
 पसम्बन्धरूपावच्छेदकताकप्रतिबन्धकानिरूपितप्रतिबन्धकतारूप-
 स्पैवावश्यं विवक्षणीयत्वात् । न च स घर्मितावच्छेदकप्रामाण्य-
 प्रकारकग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य वि-
 षयबाधग्रहसाधारणस्य निवेशेनैव सर्वसामंजस्ये तद्व्यावृत्तप्र-
 तिबन्धकतानिवेशनफलमिति वाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छे-
 दकताघटितस्य तस्य निवेशापेक्षया व्यापकत्वरूपावच्छेदकत्व-
 घटितस्य तस्य गुरुत्वात् । न चोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 कोटौ निरुक्तविषयबाधग्रहव्यावृत्तप्रतिबन्धकत्वं निवेशनीयम् ।
 विषयबाधग्रहेण समवहिताया अनुव्यवसायसामग्या व्यावर्तना-
 य तदभावत्वमनुयोगिसामग्यां विशेषणं वाच्यम् । इत्थुभयथा
 प्रतिबन्धकत्वनिवेशापेक्षया एकधैव निरुक्तगुरुतरप्रतिबन्धकत्व-
 स्पेभयाभावप्रतियोगिकोटौ निवेशे लाघवस्यानपाय इति वा-
 च्यम् । स घर्मितावच्छेदकप्रामाण्यग्रहत्वस्य ज्ञाननिष्ठेदन्त्वादि-
 घर्मितावच्छेदकप्रामाण्यग्रहाप्रतिबन्धकान्तरघर्मितावच्छेदकक-
 प्रामाण्यग्रहसाधारणतया तद्व्यापकत्वस्याप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकता-
 यामसंभवेनाप्रामाण्यग्रहकालीनतत्त्वसामग्रीव्यावृत्त्यनुपपत्तेः । न
 च तत्त्वज्ञाननिष्ठेदन्त्वादिघर्मितावच्छेदकप्रामाण्यप्रकारताशा-

छिग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य तत्तद्धर्मि-
तावच्छेदककामामाण्यग्रहसाधारणस्य निवेशेनैव विषयबाधग्रह-
कालीनतत्तत्सामग्रीव्यावृत्तिसंभवे तदर्थं सामान्यां विषयबाधग्र-
हामावनिवेशनमनुचितमिति वाच्यम् । ज्ञानभेदेन प्रामाण्यभेद-
मते तत्तज्ज्ञाननिष्ठेदन्त्वादेर्विशिष्यसाध्यकोटौ निवेशेन सर्वसा-
मंजस्येऽपि ज्ञानभेदेन प्रामाण्याभेदमते तत्तज्ज्ञाननिष्ठेदन्त्वादि-
र्विशिष्य साध्यकोटौ निवेशे ज्ञानान्तरनिष्ठेदन्त्वादिधर्मितावच्छेदक-
कामामाण्यग्रहस्य तत्तज्ज्ञाननिष्ठेदन्त्वादिधर्मितावच्छेदककामा-
माण्यग्रहाप्रतिबन्धकतया तत्समवाहिततादृशज्ञानान्तरग्राहकसा-
मान्या व्यावृत्त्यनुपपत्त्या बाधपरीहारस्याशक्यत्वेन तादृशस्वरू-
पसम्बन्धरूपावच्छेदकताकप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य
निरुक्तोभयाभावपारिधौगिकोऽपि निवेशे दोषितिकाराभिप्राया-
दिति प्राहुः ।

नवीनास्तु 'विषयविषयीकुर्वती'त्यादिमिश्रग्रन्थस्य स्वनि-
रूपकविषयविषयितानवच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छे-
दिका या विषयिता तन्निरूपितमकृतप्रामाण्याश्रयविषयिताशा-
छिग्रहसामान्यैव ज्ञानग्राहकसामग्रीपदेन विवक्षणीयेत्यत्र तात्प-
र्यम् । अनुव्यवसायनिष्ठा ज्ञानविषयतानिरूपितविशेष्यत्वप्रका-
रित्वविषयिना व्यवसायजन्यतावच्छेदिका पुरोवर्तिविशेष्यकत्वा-
वच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वप्रकारितानिरूपितज्ञाननिष्ठलौकिक-
विषयिताशाछिन्नसत्त्वाद्यवच्छिन्नं प्रणि पुरोवर्तिविशेष्यकघटत्व-
प्रकारकज्ञानत्वादिना व्यवसायस्य हेतुत्वात् । तादृशीव्यवसा-
यकारणता च न विशेष्यत्वादिविषयितावच्छिन्ना तदवच्छेद-
ककोटौ विशेष्यतादेरप्रवेशात् । तथा च तादृशीविशेष्यत्वा-
दिविषयितैव तथाविधं स्वं तन्निरूपितज्ञानविषयिताशाछिन्नमनु-

व्यवसायरूपज्ञानग्रहस्यासत्तम् । एवं गुरुमते स्वप्रकाशरूपव्यवसा-
यीयविशेष्यत्वादिविषयितापि तादृशं स्वं तस्याव्यवसायसामग्री-
जन्पतावच्छेदकत्वाच्चादृशसामग्रीनिष्कारणतावच्छेदककोटौ च
विशेष्यत्वादिविषयिताया अनिवेशादतस्तन्मते व्यवसायसा-
मग्न्याः संग्रहः । एवं भट्टमते प्रत्यक्षस्थानाभिपिक्तज्ञातताल्लिङ्गका-
नुमितौ विषयविषयितानवच्छिन्नगुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नव्यापकताव-
गाद्विपरामर्शाजन्पताया एव पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वादिविषयि-
तावच्छिन्नत्वाच्चादृशविषयितामादाय निरुक्ततदनुमितेर्निरुक्तज्ञा-
नविषयिताशालितया तत्सामग्रीपरिग्रहः । इच्छादिलिङ्गकज्ञाना-
नुमितौ च परामर्शादिनिष्ठयत्कारणतानिरूपितकार्यतावच्छे-
दिका यद्यद्विषयविषयिता तत्तत्कारणतावच्छेदकोटौ तच्चद्वि-
षयविषयिताप्रवेशस्यावश्यकतया न कापि विषयिता तादृशं स्व-
मिति तत्सामग्रीव्युदासः । शाब्दबोधसामग्न्या अप्येवंरीत्या व्यु-
दासो बोध्यः । एवं सति प्रमापदव्यटितसामग्न्या असंग्रहेऽपि पृ-
थिवीतिज्ञाने जात इत्यादिमिश्रोक्तरीत्योदीच्यानुव्यवसाये प्रामा-
ण्यभानात्तत्सामग्रीमादाय सिद्धसाधनस्य वारकतयैव यावत्पद-
सार्थक्यम् । तत्र प्रामाण्यविषयितान्तःपातिन्या अलौकिकवि-
शेष्यत्वादिविषयिताया विशेष्यत्वादिरूपविषयविषयिताव-
च्छिन्नज्ञानसंनिकर्षनिरूपितजन्पतावच्छेदिकायास्तादृशविषयवि-
षयितानवच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि पुरो-
वर्त्तिविशेष्यकत्वादिनिरूपिताया व्यवसायजन्पतावच्छेदक-
विषयिताया निरुक्तकार्यतावच्छेदकत्वाच्चात्तामादाय तत्सामग्रीप-
रिग्रहात् षडनीतघटज्ञानविषय रूपटज्ञानानुव्यवसाये घटज्ञान-
विषयिता न निरुक्तकार्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यत्वादिविषयिता-
निरूपिता अपि तु घटज्ञानीयलौकिकाविषयत्वैव । अतो न तत्सा-

मग्रीमादाय तद्वदज्ञानप्रामाण्ये वाधः । यदि च घटज्ञानानुव्य-
वसाये लौकिकसन्निकर्षबलभासमानघटविषयकत्वोपरक्तोपनीत-
घटज्ञानविषयितामादाय तत्र वाधः सम्भाव्यते तदा तत्कार्य-
तावच्छेदकत्वं निरुक्तज्ञानविषयितायामपि निवेश्यम् । उक्तस्थले
च घटज्ञानविषयिता न निरुक्तकार्यतावच्छेदिकेति न दोष इति
पक्षधरमिश्रोक्तरीतिमेव परिष्कुर्वन्ति ।

अन्ये तु प्रामाण्यप्रकारत्वानिरूपितालौकिकविषयिता-
भिन्ना या प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानवृत्तिर्विषयता तन्निरूपकयाव-
ज्ज्ञानग्राह्यत्वमेव विधिकंतिस्मादृशी च विषयता प्रामाण्यप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यतास्वरूपालौकिकविषयतास्वरूपा च भ-
वतीति तन्निरूपकत्वेन प्रमापदजन्यबोधः । स्वप्रकाशानुव्यव-
सायादिश्च परियुह्यते । एवं च ज्ञातताच्छिङ्गकानुमिते लौकिक-
विषयतानिरूपकत्वेन प्रामाण्यप्रकारतानिरूपितविषयताक-
त्वेन बोधग्रहः । प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानेत्यत्र प्रामाण्यं मुख्य-
विशेष्यताघटितमेवोपादेयम् । तेन घटज्ञानमितिशब्दबोधवृत्तिर-
नुव्यवसायस्य लौकिकविषयतामुख्यविशेष्यताघटितप्रामाण्याश्र-
यवृत्तिरेव न भवतीति घटप्रामाण्यस्य तादृशानुव्यवसायाग्राह्यत्वे-
ऽपि न वाध इति प्राहुरित्यलमभिविस्तरेण ।

यद्वा प्रामाण्यं तज्ज्ञानविषयकज्ञानानजन्यज्ञानग्राह्यं न वेति
विमतिपात्तिः । तत्पदं स्वाश्रयपरं ग्राह्यत्वं विषयत्वम् । अत्र
प्रामाण्यस्य स्वाश्रयविषयकज्ञानानजन्यव्यवसायप्रथमानुव्य-
वसायाभ्यां ग्रहाद्गुरुमिथ्यतसद्ग्रहः । यो यत्प्रकारकज्ञाततावान्
स तत्प्रकारकज्ञानवानिति सामान्यमुख्यग्राह्यज्ञानसहितज्ञातता-
निष्ठपक्षधर्मताज्ञानेन पक्षधर्मताबलात्प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानविधे-
यकानुमित्युत्पत्त्या भट्टमतसद्ग्रहः । अथ नैयायिकमते वस्तुमा-

प्रस्य तादृशेश्वरज्ञानविषयतया निषेधकोटेरप्रसिद्धिरिति चेत्—

न । जन्यज्ञानव्यक्तिं तद्व्यक्तित्वेनोपादाय तत्समानाधिकरण-
त्वस्यात्यज्ञाने निवेशात् । न चैवमपि तादृशज्ञानमात्रस्यैव तादृशे-
श्वरज्ञानजन्यतयाऽप्रसिद्धितादवस्थयमिति वाच्यम् । मध्यमज्ञाने-
ऽपि तन्निवेशात् । न चेश्वरानङ्गीकर्तृमीमांसकमते तद्व्ययर्ध्यमुप-
रञ्जकतया तत्सार्यक्यात् । उपरञ्जकत्वं चोद्देशीभूततयाविषयवि-
शेषणघटितसाध्यविषयकानुमितिविषयत्वम् । एतन्मूलक एव
व्यापकेन व्यर्थविशेषणत्वमिति प्रवादोऽपि ।

यत्तु मध्यमान्त्यं ज्ञानयोर्जन्यत्वनिवेशाच्चोक्ता प्रसिद्धिरिति
तत्—न । जन्यत्वमुत्पत्तिमत्त्वादिरूपं प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं
वा ? नाद्यः, गौरवात् । नान्त्यः, गुरुभिः प्रागभावानङ्गीका-
रेण साध्याप्रसिद्धेः । अत एव स्वाश्रयविषयकज्ञानप्रागभावा-
प्रयुक्तप्रागभावप्रतियोगिज्ञानग्राह्यं न वेति उपदर्शितविप्रतिपत्ति-
निष्कर्षः । तथाविधप्रागभावप्रयुक्तत्वं च तथाविधप्रागभावव्यति-
रेकानुविधायित्वम् । तद्य तथाविधप्रागभावव्यतिरेकनाशाधिक-
रणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति तथाविधप्रागभावव्यतिरेकवि-
करणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणोत्पन्नव्यतिरेकप्रतियोगित्वम् । प्रा-
गभावव्यतिरेकस्य प्रागभावप्रतियोगिरूपतया नाशोत्पत्त्यादेः
सम्भवात् । प्रागभावस्यान्वयानुविधायित्वं तु न निवेशनीयम् ।
तन्निवेशे प्रयोजनाभावात् । अथ वा तज्ज्ञानोत्तरवर्तितज्ज्ञान-
समानाधिकरणतज्ज्ञानभिन्नतज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावाव्याप-
कीभूतप्रागभावप्रतियोगिज्ञानग्राह्यं न वेति विप्रतिपत्त्यर्थनिष्क-
र्षः । अप्र प्रथमद्वितीयचतुर्थतज्ज्ञानपदानि पक्षीभूतप्रामाण्या-
थयज्ञानपराणि । तृतीयतज्ज्ञानपदं च पक्षीभूतप्रामाण्यग्राह-
कत्वेनाभिमतज्ञानपरम् । व्याप्यव्यापकभावघटकश्च कालिक-

विशेषणतासम्बन्धः । अत्र व्यवसायसमानाधिकरणो यो व्यवसायपूर्वोऽप्यव्यवसायविषयकशब्दबोधस्तत्रागभावस्य कालिकसम्बन्धव्यतिरिक्तव्यापकताया अनुव्यवसायादिप्रागभावे सत्त्वेन स एव दोष इति तज्ज्ञानसमानाधिकरणत्वं तद्विशेषणम् । तथाविधानुव्यवसायात्मकज्ञानप्रागभावव्यापकताया अनुव्यवसायप्रागभावे सत्त्वेन तदोपवारणाय तज्ज्ञानभिन्नत्व तद्विशेषणम् । यदि च कारणाभावप्रयुक्तः कार्यभाव इति प्रतीतिसिद्धं प्रयुक्तत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषोत्तिरिक्त वेति मतं तदा तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तप्रागभावप्रतियोगिज्ञानग्राह्यं न वेति यथाश्रुतार्थ एव बोध्यः । एवं चेद्वरज्ञानमादाय नाक्ताप्रसिद्धिरिति पक्षधरमिश्रमतमप्यपास्तम् । गुरुभिः प्रागभावानभ्युपगमेन साध्याप्रसिद्धेः ।

• अथात्र घटादिविशेष्यकाभिधेयत्वप्रकारकं ज्ञानरूपसामान्यप्रत्यासत्तिजन्याभिधेयत्वप्रकारकयावदभिधेयविशेष्यकालौकिकप्रत्यक्षमादाय नैयायिकनये सिद्धसाधनं तादृशप्रत्यक्षस्य तज्ज्ञानविषयकज्ञानान्यस्त्वात् । न च तादृशयावज्ज्ञानग्राह्यत्वमेव विधिकोटिः । एव च यावत्स्य व्यापकत्वरूपतया तादृशज्ञानस्वव्यापकविषयताप्रतियोगित्वस्य विधिकोटित्वपर्यवसानाद्भोक्तसिद्धसाधनम् । तन्नये प्रामाण्यस्य व्यवसायाद्यग्राह्यत्वादिति वाच्यम् । तज्ज्ञानपदस्य प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानपरतया घटत्ववति घटत्वप्रकारकरूपप्रकृतप्रामाण्यस्य तादृशप्रामाण्याश्रयज्ञानविषयकज्ञानान्यघटज्ञानाद्यग्राह्यता वाधापत्तेः । न च तृतीयज्ञानेऽपि प्रकृतप्रामाण्याश्रयविषयकत्वनिवेशान्न पटज्ञानादिकमादाय दोष इति वाच्यम् । तथासत्यप्यं ज्ञानवानिच्छावत्वादित्यादौ ज्ञानस्वरूपेण प्रकृतप्रामाण्यात्ताश्रयज्ञानविषयक-

परामर्शजन्यया पक्षधर्मतावलेन प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानविषयि-
ण्यानुमित्या प्रकृतपक्षीभूतप्रामाण्यस्याग्राह्यत्वेन बाधापत्तेः । त-
स्मान्तादृश्यतिक्रिञ्चज्ञानग्राह्यत्वस्यैव विधिकोटित्वमुपेयम् ।
तथा चोक्तसिद्धसाधनं दुर्वारमिति चेत् —

न । ग्राह्यत्वस्य प्रकारत्वार्थकतया सामान्यलक्षणाया स्वा-
श्रयमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वनियमेन तज्जन्यप्रत्यक्षमादाय
सिद्धसाधनासम्भवात् ।

ननु प्रकारत्वविवक्षणेऽप्युक्तनियमे मानाभावेनोक्तसामान्य-
प्रत्यासत्तिजन्याभिधेयवदिति यावदभिधेयविषयकज्ञानमादाय
नैयायिकनये सिद्धसाधनं दुर्वारमेव । किञ्च घटत्ववद्विशेष्यक-
त्वविशिष्टघटत्वप्रकारकत्वादिना पदज्ञानादिनिष्ठव्यापकतावगा-
हीच्छालिङ्गकभ्रमात्मकपरामर्शजन्या स्वाश्रये तादृशप्रामाण्य-
प्रकारकानुमितिमादाय नैयायिकनये सिद्धसाधनं दुर्वारम् ।
न च तन्मते विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुतयोक्तज्ञानयोस्त-
ज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यतया न ते आदाय सिद्धसाधनमिति
वाच्यम् । जातित्वादिरूपेण घटत्वादिवुद्ध्यनन्तरं स्वरूपतो
घटत्वादिविशिष्टबुद्धिवारणाय स्वरूपतो घटत्वादिविशिष्टबुद्धि-
प्रति स्वरूपतो घटत्वादिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि स्वरूपतो जातिविशि-
ष्टबुद्ध्यतिरिक्तस्थले तन्मतेऽपि तादृशहेतुत्वे मानाभावादिति चेत्—

न । विशिष्टबुद्धिमात्रे विशेषणज्ञानहेतुत्वमुपेत्यैतद्विमतिपक्षि-
रणात् । अयैवमपि भट्टमतासङ्ग्रहः । तन्मते विशिष्टबुद्धौ विशेषण-
ज्ञानस्य हेतुत्वेन सामान्यमुख्यव्याप्तिज्ञानादेव पक्षधर्मताज्ञानस-
हितात्पक्षधर्मतावलात्स्वाश्रयविषयकानुमितिरिति ज्ञानत्वावच्छि-
न्नरूपितघटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततानिष्ठव्याप्तिज्ञानादेव घट-
त्ववद्विशेष्यकत्वविशिष्टघटत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यप्रकारकत्वा-

श्रयविषयकानुमितिरूपयते । तादृशज्ञातताविषयकपरामर्शस्य
 तथास्वभावादिति जन्मान्तरीयसंस्कारात् स्मृतस्य घटत्ववद्वि-
 शेष्यकत्वविशिष्टघटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानस्य घटवृत्तिघटत्व-
 प्रकारकज्ञाततादौ व्याप्तिज्ञानात्तादृशप्रामाण्यप्रकारकस्वाश्रय
 विषयकानुमितिरूपयत इति पक्षत्रयेऽपि तादृशानुमितेस्त-
 ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वनियमात् । एतेनान्यथारूप्याद्यङ्गीकर्तुं
 भट्टमते प्रकृतप्रामाण्यश्रयज्ञानत्वेन घटज्ञानादिविषयकपराम-
 र्शात्प्रकृतप्रामाण्यप्रकारकस्वाश्रयविषयकानुमितौ बाधकाभावेन
 तदनुमितिमादाय स्वतस्त्वनिर्वाह इत्यपि निरस्तम् । तदनु-
 मितेरपि विशेषणज्ञानजन्यतयाऽतथात्वाद्भट्टैरन्यथारूप्यातेरनङ्गी-
 काराच्चेति चेत्—

मैवम् । प्रकृतप्रामाण्यं स्वाश्रयविषयकोपदर्शितज्ञानज-
 न्यत्वेन यन्नैयायिकमतसिद्धं तद्विन्नं यदुपदर्शितज्ञानं तत्प्रकारो
 न वेति प्रकृतविमतिपक्षनिष्कर्षेण नैयायिकानां ज्ञाततालि-
 ङ्गानुमितेरनुपगमेन तल्लिङ्गकानुमितिसामान्यस्यैव तन्मतसिद्ध-
 भिन्नतया भट्टमतासद्ब्रह्मासम्भवात् । अत्र तादृशजन्यत्वेन मी-
 मांसकमतसिद्धभिन्नत्वस्य भट्टमतसिद्धभिन्नत्वस्य वा निवेशे
 भट्टमतासद्ब्रह्मः ।

एवमात्प्रविषयकेतरभिन्नत्वप्रकारकनिदिध्यासनजन्वादृष्ट-
 विशेषरूपयोगजधर्मप्रत्यासत्तिजन्यविश्वविषयकप्रत्यक्षमादाय नै-
 यायिकमते सिद्धसाधनम् । तादृशप्रत्यक्षस्य मीमांसकैरनभ्युपग-
 मादिति तत्परित्यागः । गुरुमतसिद्धभिन्नत्वस्य मिश्रमतसि-
 द्धभिन्नत्वस्य वा निवेशेऽपि तथैति तस्यापि त्यागः । अत्र वि-
 धिप्रमादिर्घटत्वादौ निषेधप्रसिद्धिस्तु ज्ञानज्ञानत्वादीनिर्विक-
 ल्परूपादाय ज्ञानादौ । तदनङ्गीकारे तु साध्ये धर्मत्वमपि नि

वेश्यम् । तच्च वृत्तिपत्वम् । तथा च तदभावात्मकनिषेधको-
टिपसिद्धिर्गगनादावेव सुलभेति बोध्यम् ।

अत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते नव्यताकिंकाः । पूर्वोपदर्शितरीत्या ता-
नव्यताकिंकरमत्तम् दृशयति किंचिज्ज्ञानग्राह्यत्वस्यैव साध्यतया सि-
द्धसाधनं दुर्वारमेव । प्रथमानुव्यवसायरूपतादृशयति किंचि-
ज्ज्ञानग्राह्यत्वस्य विशिष्टप्रामाण्यानतिरोकिणि घटत्वप्रकारि-
त्वाद् नैयायिकैरभ्युपगमात् । अथ विशिष्टप्रामाण्यस्वरूपप-
क्षतावच्छेदकनिरूपितस्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छिन्नत्वावगाहिन्या-
स्तादृशज्ञानप्रकारतावगाहिन्याः सिद्धेः प्रीर्मांसकोद्देश्यतया न
सिद्धसाधनमिति चेत्—

न । तादृशज्ञानप्रकारत्वाभावे तादृशपक्षतावच्छेदकनिरूपितस्व-
रूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वस्य साधकविरहेणोपगमासम्भवेन तत्र त-
स्सिद्धेर्नैयायिकानुद्देश्यतया तदुद्देश्यसिद्धावविरोधितया तादृश-
सिद्धेर्प्रीर्मांसकोद्देश्यत्वासम्भवात् । न च परेषां तादृशपक्षताव-
च्छेदकावच्छेदेन तादृशज्ञानप्रकारत्वस्य सिद्धिः । अस्माकं तु
तादृशपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतद-
भावस्य सिद्धिरुद्देश्येति न काऽप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । शु-
द्धस्वरूपसम्बन्धघटितसाध्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिविशिष्ट-
स्य हेतोः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन ज्ञानतद्विशिष्टप्रामाण्यस्वरूपप-
क्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे तादृशहेतुमत्ता ज्ञा-
नस्य विशिष्टस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशमाध्याभावसिद्धिं प्र-
ति विरोधित्वासम्भवेन जल्प(१)विचारे सत्यतिपक्षनिपमानुपप-

(१) प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताधिकृतः पञ्चापयथोप-
पत्तः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहस्य ज्ञातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प-
न्या० मू० भा० १. २. २.

चेः । तादृशप्रामाण्यत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टस्वरूप-
सम्बन्धघटितव्याप्तिविशिष्टवताज्ञानात्तादृशानुमितिरुद्देशपत्वं च
न सम्भवति । पक्षतावच्छेदकीभूततादृशप्रामाण्यत्वावच्छेदेन
साध्यप्रसिद्धिदशायां तादृशप्रामाण्यत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टस्वरूप-
सम्बन्धघटितमाध्यसहचारग्रहणभावेन व्याप्तिप्रदासम्भवात् ।

एतु विशिष्टप्रामाण्यत्वानवच्छिन्नासती याऽवच्छिन्नाप्रकार-
ता तदन्वा या तज्ज्ञानविषयकज्ञानान्यपज्ञानप्रकारतामैव विधिको-
टिर्मीमांसकानां तदभाव एव नैयायिकानां साध्य इति न को-
ऽपि दोषः । स्वरूपतो भासमानस्य ज्ञानत्वादेरेनवच्छिन्नायां प्र-
कारतायामवच्छिन्नस्वरूपविशेष्यभावेन तादृशानवच्छिन्नत्ववि-
शिष्टावच्छिन्नत्ववत्प्रकारतान्यप्रकारतायास्तत्र प्रसिद्धायाः पक्षे
सायनस्याविकल्पत्वाद्दुपहन्यकारित्वादीं विशिष्टप्रामाण्यान्तिरेके-
ऽपि तदीयप्रकारतायां घटत्वप्रकारितात्साध्यवच्छिन्नत्वस्वावश्य-
कत्वेन तादृशप्रामाण्यत्वानवच्छिन्नत्वविशिष्टावच्छिन्नत्ववत्प्रका-
रतान्यप्रकारतायास्तत्र नैयायिकासिद्धत्वात् साध्ये सहचारा-
प्रसिद्धिसिद्धसाधने इति-

तत्तुच्छम् । विधिप्रसिद्धिभू घटत्वप्रकारित्वादीं घटादाविति
दीधितिग्रन्थसङ्गतेः । तदीयप्रकारताया घटत्वप्रकारितात्वा-
दियदत्वाद्यवच्छिन्नत्वावश्यकत्वेन तादृशप्रामाण्यत्वानवच्छिन्न-
त्वविशिष्टावच्छिन्नत्ववत्त्वेनैव नैयायिकसिद्धत्वादिति ।

अत्र वदन्ति-तज्ज्ञानविषयकज्ञानान्यपत्तिकचिञ्ज्ञानप्रका-
रत्वमैव विधिकोटिः । तथा च तज्ज्ञानविषयकज्ञानान्यपज्ञानत्व-
व्यापकमेदमतियोगितानवच्छेदकत्वमेव विधिकोटिः पर्यवस्यति ।
तज्ज्ञानविषयकज्ञानान्यपत्तिकचिञ्ज्ञानविषयत्ववत् एव तादृश-
ज्ञानत्वव्यापकमेदमतिपांगितानवच्छेदकत्वसम्भवात् । अत्राव-

च्छेदकत्वं विषयितासम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम् । तादृशविधिको-
 थ्याभाव एव च नैयायिकानां साध्यः । एवं च न पूर्वोक्तदोषः।
 तयोर्विशिष्टप्रामाण्यत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साधनस्य मी-
 मांसकनैयायिकयोरुद्देश्यत्वादिति संक्षेपः ।

अथ वा प्रामाण्यं स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत एव न वेति वि-
 प्रतिपत्तिः । अत्रैवकारेण स्वाश्रयग्राहकत्वावच्छेदेन प्रामाण्य-
 ग्राहकान्यत्वव्यवच्छेदलाभात् प्रामाण्यानुमितिमादाय सिद्धसा-
 धनम् । न च क्रियासङ्गतैवकारात्कथं तल्लाम इति वाच्यम् ।
 नवीननये सर्वश्रैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदमाश्रयकत्वात् । त-
 याण्यवच्छेदकावच्छेदेन कथं तल्लाम इति तु नाशङ्कनीयम् ।
 ज्ञानेन विषयो गृह्यत एवेतिवत् ज्ञानेन रजतं गृह्यत एवेति
 प्रयोगवारणाय ग्रहघातूत्तरप्रत्ययसमामिव्याहृतैवकारस्यावच्छेद-
 कावच्छेदेन स्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरावश्यकतया तल्लामात् ।
 अत एवात्रैवकारः प्रामाण्यत्वावच्छेदेन पक्षतालाभाव यावत्त्वस्य
 स्वातंत्र्येण ग्राहकत्वविशेषणाच्च न सिद्धसाधनमिति पक्ष-
 धरामिश्रमतमपास्तम् । उक्तरीत्यैव सर्वसामञ्जस्यात् । न चै-
 वमपि ज्ञानपदादिशब्दसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वाद्वाच्य-
 इति वाच्यम् । मकृतप्रामाण्यं स्वाविषयकत्वेन ज्ञानाविषयक-
 त्वेन महत्तसिद्धभिन्नो यावत्स्वाश्रयग्रहस्तद्विषयो न वेति नि-
 स्कर्षेणादोषात् । शेषं प्रथमविप्रतिपत्तिवद्बोधम् ।

एवं मीमांसकश्रयमाधारणं विप्रतिपत्तित्रयमुक्तम् । यदि च न
 कदा त्रिभिर्विवाद इति नोक्तरीतिः साधीयसीत्युच्यते तदा प्रत्येक-
 साधारणी सा वाच्यः । तथा हि मकृतप्रामाण्यत्वावच्छिन्नविषय-
 तात्वं तादृशप्रामाण्यविरोधिग्रहत्तसामग्र्यन्यतराकालीनतादृश-
 प्रामाण्याश्रयत्वव्यापकतावच्छेदकं न वेति गुरुणा विवादे विप्रतिप-

चित्। तादृशविषयतात्वं तादृशमामाण्याश्रयविषयकमत्यसत्त्वव्यापकतावच्छेदकं न वेति मिश्रेण विवादे तादृशविषयतात्वं तादृशमामाण्याविषयकज्ञानविषयकमट्टमतासिद्धमिन्नतादृशमामाण्याश्रयविषयकग्रहत्वव्यापकतावच्छेदकं न वेति मट्टेन विवादे विपत्तिपक्षिर्बोद्धव्यः ।

ननु ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्ववादिगुरुमते विशिष्टमुद्धौ विशेषणज्ञानव्याप्यतेतुतया व्यवसायेन ज्ञानवृत्तिज्ञानत्ववत्तद्वृत्तिप्रामाण्यस्य ग्रहसंभवेन तस्य स्वतो ग्राह्यत्वं संभवति । एवं भट्टमते जन्मातरीयसंस्कारेण स्मृतस्य प्रामाण्यविशिष्टज्ञानस्य ज्ञानतायां व्याप्तिग्रहेण तज्जन्यज्ञाततालिङ्गकानुमित्या प्रामाण्यप्रसङ्गमिधमने स्वतो हसंभवेन तत्संभवति । मिश्रमते तु प्रामाण्योपपत्त्याधेयः । स्थितिं विना प्रयमानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहासंभवात्कथं प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वसंभव इति चेत्—

न । मट्टस्यौपयिकं प्रामाण्यं लाघवात्तद्वति तत्प्रकारकत्वभाधेरनित्यतः भेदः । एवं च व्यवसायरूपमत्यासस्या घटे घटत्वस्य तपोश्च विशेष्यत्वप्रकारित्वपोरनुपस्थितपोरपि प्रकारत्वस्य सर्वासिद्धयया तदंशे प्रयमानुव्यवसायेन ग्रहणे बाधकाभावेन मिश्रमतेऽपि प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वसम्भवादिति ।

अत्र नैयायिकाः—स्वप्रकाशज्ञानतपोर्बहुधाऽग्रे दृश्यत्वेन नैवमित्यने स्वतः गुरुमट्टोक्तीत्या प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वं स्वे दृश्यत्वात्— न संभवत्येव । मिश्रोक्तीत्या प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वेऽनभ्यासदशापन्नज्ञानप्रामाण्ये सर्वानुभवसिद्धसंशयानुपशान्तिः । संशयं प्रति धर्मिज्ञानस्य हेतुतया तज्ज्ञानज्ञानस्यावश्यकतया तेन प्रामाण्यग्रहे अनिश्चयकसत्त्वे तदनुपपत्तेरित्यगत्या प्रामाण्यमत्यसं प्रति विशिष्टप्रामाण्योपस्थितेर्दे-

तुतावश्यकी । इत्थं च तदुपस्थितिं विना प्रथमानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहासम्भवेन मिश्रोक्तरीत्यापि प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वं दुरुपपादम् ।

यत्तु अनभ्यासदशापन्नज्ञानं न प्रामाण्यं गृह्णाति संशयजनकदोषेण प्रतिबन्धात् । न चैवं प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वव्याघात इति वाच्यम् । तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वस्यैव स्वतस्त्वरूपतया तद्व्याघाताभावादिति-

तदसत् । संशयजनकीभूताननुगतदोषाणां प्रामाण्याग्रहप्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया तत्रानुगतप्रामाण्योपस्थितिहेतुताया एवोचितत्वात् । न च प्रामाण्यग्रहेऽनुगताया अप्रामाण्योपस्थितेरेव दोषविषया प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । अप्रामाण्योपस्थित्यभावहेतुत्वापेक्षया प्रामाण्योपस्थितिहेतुतायां लाघवात् ।

वस्तुतस्तु प्रामाण्यप्रत्यक्षे विशिष्टप्रामाण्योपस्थितेर्हेतुत्वेऽनुमित्यादिकं प्रति प्रामाण्यप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टतद्भूतप्रामाण्यप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे लाघवम् । तदहेतुत्वे विश्रृंखलतद्भूतकविशेष्यतादिज्ञानात्तत्प्रत्यक्षोपगमे तत्तत्पदार्थविषयकानेकोपस्थितानां तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकतायां निवेशापत्त्या तासां परस्परं विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणानेकप्रतिबन्धकत्वे गौरवम् । तद्धेतुत्वे तत्र विशिष्टविषयकैकोपस्थितेर्निवेशेर्नैवोपपत्तेरिति तद्धेतुत्वमावश्यकम् । एतेन प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वेऽपि न तत्संशयानुपपत्तिः । घर्मान्द्रियसन्निकर्षकोटिद्वयोपस्थित्यादित एव संशयोपपत्त्या घर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वानुपगमेन प्रामाण्यसंशयात्मकस्यैवानभ्यासदशापन्नज्ञानज्ञानस्योपगमात् । तदनन्तरं च प्रामाण्यसंशयोऽसिद्ध एव । न च तुरगादां वेगेन गच्छतो नानाघर्मिसन्निकर्षेऽपि क्वचिदेव

पुरुषत्वादिमंशयो न सर्वत्रेति नियमाय धर्मिज्ञानस्य संशयहेतु-
त्वमावश्यकमिति वाच्यम् । सन्निकर्पादिसत्त्वेन तत्र सकलध-
र्मिण एव ज्ञानमंभवेन भवतामपि संशये धर्मिनियमानुपपत्त्या-
ननुगतस्य नियामकान्तरस्योभयमतेऽप्यावश्यकत्वात् । अप
संशयस्य क्वचिदेव धर्मिणि किञ्चित्कोट्यंश एवोत्कटत्वं न तु
सर्वत्र धर्मिणि सकलकोट्यंश एवेति नियमाय तत्तद्धर्मिणि स-
त्कोट्यंशे उत्कटकोटिकसंशयं प्रति तत्तत्कोटिसद्वचरितभूयो
धर्मविशिष्टतद्धर्मिज्ञानत्वेन हेतुत्वमावश्यकम् । इत्थं च यद्दि-
शेषपोरिति न्यायेन मंशयसामान्ये आरोपमापान्ये वा धर्मिज्ञा-
नस्य हेतुत्वमावश्यकमिति चेत्—

न । उत्कटत्वव्यांशिकतया जातित्वाभावेन मानाभावेन
विषयिताविशेषत्वाभावेन तत्तत्कोटिसद्वचरितानेकधर्मवद्दु-
र्मिषयकत्वरूपतयाऽर्थममात्रग्रहणत्वेन तद्वदितद्धर्मावच्छिन्ने ध-
र्मिज्ञानविशेषस्य कारणत्वमंभवादिति मीमांसकानुयायिमत-
तव्यपपाप्तेम् । उक्तयुक्त्या स्वातन्त्र्येण प्रामाण्योपस्थिते हेतुत्वा-
वश्यकतया प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वमंभवान् ।

नन्वेवं परतो ग्राह्यत्वमप्यमंभवि । प्रथमानुव्यवसायादिना
पतो ग्राह्यत्वे संशयः प्रामाण्याग्रहे तदनुपस्थिन्या प्रामाण्यपरत्यस्ता-
संभवात् । प्रामाण्यरूपसाधनोपस्थितिं विना व्याप्यादिज्ञाना-
सम्भवेनानुमितेरप्यमंभवात् ।

यत्तु पूर्वजन्मजातप्रामाण्यमोचरमंस्काराधीनतत्स्मरणमूल-
कव्याप्त्यादिज्ञानात्तदनुमितिः । न च पूर्वजन्मनि कथं तदनुभव
इति वाच्यं, तत्पूर्वजन्मजातमंस्काराधीनतत्स्मरणमूलकव्याप्त्या-
दिज्ञानजन्यानुमितेः संभवात् । जन्मप्रवाहस्यानादितया बीजा-
कुरस्थलवदनवस्थाया अदोपत्वात् । स्तनपानेष्टसाधनतास्मृण-

हेतुसंस्कारस्यैव प्रामाण्यगोचरसंस्कारस्याप्यदृष्टविशेषः, काल-
विशेषो वा फलबलाद्बोधकः कल्प्यतेऽगतिंकत्वादिति— ।

तदसत् । एवमप्यपूर्वचेत्रत्वादिप्रकारकज्ञानप्रामाण्यस्य जन्मान्तरे
ज्ञानासंभवेन तत्र जन्मान्तरीयसंस्कारेणानिर्वाहादिति चेत्—
अत्र पणिकृतः । विनापि साध्यप्रसिद्धिं तदभाववति
तत्प्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगितया हेतु-
मन्नावगाहिव्यतिरेकिपरामर्शात्तद्रूपाप्रामाण्याभावात्मकमाप्रामा-
ण्यमिति संभवति । तद्रूपाप्रामाण्यरूपप्रतियोगिज्ञानं च
घटत्वापूर्वचेत्रत्वान्नभावापनायकत्वादिज्ञानकालीनभ्रमानुव्य-
वसाय एव मूलभूमिति न प्रतियोगिज्ञानार्थानुव्यतिरे-
कव्याप्तिज्ञानानुपपत्तिः । अथोक्तक्रमेणाभावरूपप्रामाण्यानुमा-
नेऽपि भावरूपप्रामाण्यानुमितेर्न संभवत्येव । न चाभावरूप-
प्रामाण्यानुमितेर्वाप्रामाण्यशंकाविरहसंपादनेन प्रवृत्त्युपपत्तौ भा-
वरूपप्रामाण्यानुमितेर्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । मीमांसकैर्भावरूप-
प्रामाण्यस्यैव स्वतो ग्राह्यत्वोपगमेन तस्य परतो ग्राह्यत्वव्युत्पा-
दनं विना मीमांसकनिरासासंभवादिति चेत्—

अभावरूपप्रामाण्यानुमानानन्तरं घटत्वप्रकारकमिदं ज्ञानं
घटविशेष्यकं, घटत्वाभाववदविशेष्यकत्वे सति सविशेष्यकत्वात्,
यत्नैवं तन्नैवं, यथाघटतद्भ्रमादीतिव्यतिरेक्यनुमानेन भावरूप-
स्याप्रामाण्यस्याप्यनुमानमम्भवात् । अत्र हेतौ सत्यन्तविशे-
षणासिद्धिपरिहारपैवाभावरूपप्रामाण्यानुमानं विशेष्यतांशे
घटादिनिरूपितत्वानुमानार्थानुमित्यात्मिका घटादिविशेष्यक-
त्वघटकविशुंस्त्रलपदार्योपस्थितिमूलकोपनीतभानात्मिका वा सा-
ध्यप्रसिद्धिर्बोध्या । एवं प्रथमतः प्रामाण्यानुमितौ तदन्तरमिदं
ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वादित्यादिरीत्या प्रामाण्यानुमि-

त्यनन्तरमनुमित्यात्मकविशिष्टप्रामाण्योपास्त्यतिमूलकोपनतिभा-
नात्मकधामाष्यप्रत्यक्षं च निरावाधमिति न परतो ग्राह्यत्वासं-
भव इति वदन्ति ।

नव्यास्तु तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वमात्रं तत्प्रामाण्यं
रंजरजतयोरिमे रजतरंगे इत्यादिविपरीतभ्रमसाधारण्यात् ।
किन्तु तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वम् । इत्थं च प्रथमानु-
ष्णवसायेन खंडशो दृढद्वयग्रहेऽप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावाग्रहाच्च स्व-
तो ग्राह्यत्वम् । तस्य द्वितीयानुव्यवसायादिना तद्ग्रहसंभवात्परतो
ग्राह्यत्वम् । एवं मणिकारोक्तानुमाने एतादृशप्रामाण्यस्याविधे-
यत्वेऽपि घटत्वप्रकारकत्वरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टे घटत्वविशे-
ष्यत्वरूपसाधये भासमानेऽस्ति भातिवन्धके पक्षतावच्छेदकसा-
ध्ययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्यानुमितिगोचरत्वनियमेन घटत्वप्र-
कारकत्वावच्छिन्नघटविशेष्यकत्वमानमित्यादिरीत्यापि तत्सिद्धि-
निष्पत्त्यूहेति प्राहुः ।

अप्रामाण्यन्तु परतो ग्राह्यत्वेनैव सर्वसंयतम् । तस्य तदभा-
ववदित्तया तद्ग्रहभाषेतग्रहकत्वेन स्वतो ग्राह्यत्वाप्रसक्तोरिति दिक् ।

एवमुत्पद्यतेऽपि प्रमा परत एव । तथा हि आगन्तुके हेत्व-
पातस्त्वमाधनम् धीनोत्पत्तिरेव परत उत्पात्तिः । आगन्तुकत्वं
च प्रमात्वगुण्यज्ञाननिरूपितजनकतानवच्छेदकावच्छिन्नत्वम् । तेन
भ्रमसाधारणजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकात्ममनोयोगत्ववि-
शेषणज्ञानत्वेन्द्रियसन्निकर्षत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितजन्यतामादाय न
सिद्धसाधनम् । न चैवमपि पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमिति-
त्वाद्यवच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकपर्वताविशेष्यकवह्नि-
व्याप्यप्रकारकनिश्चयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितजन्यतामादाय पर्वतो
वह्निमानिखादिप्रमानुपितावशतः सिद्धसाधनं दुर्बलमिति वा-

च्यम् । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया अंशतः सिद्धसाधनस्यादोषत्वात् ।

नव्यास्तु पर्वतोऽयं वह्निव्याप्यवानित्यादिपरामर्शोऽपि समानविशेष्यतादिप्रत्यासत्या बह्व्यादिव्याप्यवता निश्चयस्वरूपेण भ्रमानुमितिसाधारणवह्व्याद्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरिति न तज्जन्यतया प्रमानुमितावंशतः सिद्धसाधनमित्याहुः ।

एवं च प्रमाणेन प्रमाजनने गुणस्य सहकारितया प्रमायां तादृशहेत्वधीनोत्पत्तिकत्वं प्रमाणाभावेन भ्रमजनने दोषस्य सहकारितया भ्रमे तादृशहेत्वधीनोत्पत्तिकत्ववत् । गुणश्च प्रमासामान्ये विशेष्यसंबद्धविशेषणज्ञानमेव रंगादौ समवायादिना रजतत्वादिप्रमावारणाय प्रमासामान्ये तादृशज्ञानस्य हेतुत्वात् ।

ननु सामान्यतः प्रमात्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यसम्बद्धविशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वात् न संभवति । प्रमात्वस्य प्रकारसम्बन्धभेदेन भिन्नत्वात् । न च प्रकारसम्बन्धभेदेन भिन्नहेतुत्वोपगमाच्च दोष इति वाच्यम् । रजतत्वादेरपि यत्किञ्चिज्ज्ञातीयविशेष्ये रजतादौ सम्बन्धतया तज्ज्ञानकाले तादृशकारणसमवधानसत्त्वेन तादृशहेतुतया रंगादौ समवायादिना रजतत्वादिप्रमावारणसंभवात् । न च तद्धर्मिनिष्ठविशेष्यताकृतसम्बन्धेन तत्प्रकारकप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति तत्सम्बन्धेन तद्धर्मिसम्बद्धतद्धर्मविषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वेत्येवंरीत्या हेतुत्वकल्पनाच्च दोष इति वाच्यम् । तथा सति समवायादिना रंगादिविशेष्यकरजतत्वादिप्रकारकप्रमात्वादेः रंगादिसम्बद्धरजतत्वादेश्चाप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानस्यापि तथात्वेन हेतुत्वस्यासम्भवेन तेनोक्तापत्तिवारणसंभवादिति चेत्—

अत्र वदन्ति । विशेष्यताप्रत्यासत्या तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति तत्सम्बन्धेन स्वाविषयतद्धर्मवत्त्वप्रत्या-

सत्या ज्ञानत्वेनैव हेतुता कल्प्यते । रजतादौ स्वविषयरजतत्व-
सम्वापित्वादिप्रत्यासत्त्या रजतत्वादिज्ञानस्य संत्वात्तत्र विशेष्य
तासंभ्वन्धेन सम्वायादिसंसर्गकरजतत्वादिप्रकारकप्रमोत्पद्यते ।
रज्जादौ च तादृशप्रत्यासत्त्या न किञ्चिदपि ज्ञानमस्तीति न तत्र
सम्वायादिना रजतत्वादिप्रमोत्पत्तिः । अथ विशेष्यताप्रत्यास-
त्त्या रजतत्वादिप्रकारकसमूहालम्बनप्रमाया रजतादिभिन्नेऽप्यु-
त्पत्त्या तत्रोक्तप्रत्यासत्त्या ज्ञानाभावाच्चभिचारं इति चेत्—

मैवम् । रजतत्वादिप्रकारतानिरूपितरजतत्वादिमद्विशेष्यताक-
त्वरूपप्रमात्वविशिष्टा सती प्रमा न रजतादिभिन्ने वर्चते । एक-
धर्मिविशेष्यकत्वविशिष्टनिरूपितविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नाधिक-
रणताया अन्यधर्मिण्यनभ्युपगमात् । तथा च नात्र कार्पितावच्छे-
दकविशिष्टकार्प्याधिकरणे कारणाभावमत्वरूपव्यभिचारः । न च
तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकप्रमां प्रति तत्सम्बन्धेन तद्धर्मस्य तद्धर्मप्रति-
योगिकत्वविशिष्टतत्सम्बन्धस्य तत्सम्बन्धेन तद्धर्मवतस्तादात्म्य-
सम्बन्धेन वा हेतुत्वमस्तु किं ज्ञानहेतुतयेति वाच्यम् । विशेष-
णस्य तत्सम्बन्धस्य विशेष्यस्य च चिरातीतत्वानागतत्वदशा-
यामभ्युपनीतमानाद्यात्मकप्रमोत्पत्त्योक्तरीत्या ज्ञानहेतुत्वस्याव-
श्यकत्वात् । न चैवं यत्र विशेषणादीनां निरप्यता तत्र तेषामेव
हेतुत्वमस्तिवति वाच्यम् । इष्टत्वात् । अनिश्चविशेषणायावगा-
हिममाममेव विशेष्यसम्बद्धविशेषणज्ञानस्य गुणविधया हेतुत्वो-
पगमात् । न चोक्तप्रत्यासत्त्या ज्ञानत्वेनेच्छात्वेन कृतिस्त्वेन वा
हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाधिरह इति वाच्यम् । उपजीव्यत्वेन प्र-
थमोपस्थितत्वस्यैव विनिगमकत्वात् । अगत्येष्टापत्तिसम्भवाच्च ।
प्रत्यक्षप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणवद्विशेष्योन्मिषसाम्प्रतिकर्पात्मक-
गुणो हेतुः । तस्य च रजतत्ववत्त्वस्तुःसंयोगत्वादिना हेतु-

ता । रजतस्वमकारकचाक्षुषप्रमांत्वादिना कार्यता । प्रत्यास-
त्तिश्चात्मनिष्ठा कारणस्य स्वाश्रयीभूतचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियो-
गिकविजातीयसंयोगरूपाकार्यस्य च समवायः । अनुमितिप्र-
मायां सल्लिङ्गपरामर्शो गुणः । सल्लिङ्गपरामर्शश्च न प्रमात्म-
कपरामर्शः । अवाप्यापक्षधर्मयोस्तत्त्वावगाहिना परामर्शेणापि
घस्तुगत्या साध्यवति पक्षे प्रमानुमितिजननादपि तु साध्यव-
द्विशेष्यकपरामर्श एव । तथा च बह्व्यादिप्रकारकप्रमानुमिति-
त्वावच्छिन्नं प्रति बह्व्यादिमद्विशेष्यकपरामर्शत्वेन हेतुता । उभ-
योः प्रत्यासत्तिः समवायः । एवं शाब्दप्रमायां योग्यताप्रमा गु-
णः । तस्य च तद्धर्मप्रकारकशाब्दप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मव-
द्विशेष्यकतद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता प्रत्यासत्तिरुभयोः सम-
वायः । एवमुपमितिप्रमायां बोध्यवद्विशेष्यकसादृश्यज्ञानं गुणः ।
तद्धेतुता च तद्धर्मप्रकारकोपमितिप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मवद्वि-
शेष्यकसादृश्यज्ञानत्वेन प्रत्यासत्तिरुभयोः समवायः । सर्वत्र
प्रमात्वघटकसम्बन्धनिवेश ऊहनीयः ।

मीमांसकास्तु प्रमाया गुणजन्यत्वाभावात् परत उत्पत्तिः
मीमांसकमते स्वतः किन्तु भ्रमहेतुदोषाभावसहकृतज्ञानसामान्य-
स्त्वसमर्थनयुक्तिः हेतौरेवेति स्वतः एवोत्पत्तिः । न चैवमपि
दोषाभावरूपागन्तुकहेत्वर्थातोत्पत्तिकतया तदुत्पत्तावागन्तुकहे-
त्वधीनस्वरूपस्वतस्त्वष्ट्याघात एवेति वाच्यम् । हेतौ भावत्वनि-
वेशेन दोषाभावाधीनत्वेऽपि स्वतस्त्वानपायादित्याहुः—

तदसत् । भ्रमं प्रति दोषो हेतुस्तदभावः प्रमाहेतुरुत प्रमां
नैवाविक्रमते तत्प्रगन्दम् । प्रति गुणो हेतुस्तदभावो भ्रमं प्रति हेतु-
रित्यत्र विनिगमकाभावेन प्रमाभ्रमयोर्गुणदोषहेतुकत्वसिद्धायु-
मपोरेव परत उत्पत्तिकत्वसिद्धेः ।

नव्यास्तु प्रमात्वभ्रमत्वयोरर्थसमाजग्रस्ततया कार्यतान-
 वच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नेन गुणदोषयोर्दोषत्वम् । तथा हि यथा
 पृथिवीत्ववति रजतत्वप्रकारकत्वादिकं न कस्य चित्कार्यताव-
 च्छेदकं धर्मिनिष्ठपृथिवीत्वादिपत्वेन सहितायास्तद्धर्मिणि रजत-
 त्वादिप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्या अर्थवशात् पृथिवीत्वादिमति
 रजतत्वादिप्रकारकत्वावच्छिन्नोत्पत्तिनिर्वाहात्तया तत्समानयोग-
 क्षेपरजतत्वादिमति रजतत्वादिप्रकारकत्वरूपप्रमात्वावच्छिन्नोत्प-
 त्तेरपि धर्मिणि रजतत्वादिमत्तया सहितायास्तद्धर्मिणि तत्प्रका-
 रकत्वप्रयोजकसामग्या एवं निर्वाहात्तदपि न कार्यतावच्छेद-
 कम् । एवं यथा रङ्गत्ववति रजतत्वादिप्रकारकत्वादिकं न क-
 स्य चित्कार्यतावच्छेदकं धर्मिनिष्ठरङ्गत्वादिपत्वेन सहितायास्त-
 द्धर्मिणि रजतत्वादिप्रयोजकसामग्या अर्थवशाद्रङ्गत्वादिमति
 रजतत्वादिप्रकारकत्वावच्छिन्नोत्पत्तिनिर्वाहात्तया तत्समानयोग-
 क्षेपरजतत्वाभाववति रजतत्वप्रकारकत्वादिरूपभ्रमत्वावच्छिन्नो-
 त्पत्तेरपि धर्मिणि रङ्गत्वादिमत्तया सहितायास्तद्धर्मिणि तत्प्रका-
 रकत्वप्रयोजकसामग्या एव निर्वाहात्तदपि न कार्यतावच्छेदक-
 मिति माहुः ।

ननु किमिदं प्रमात्वम् ? न तावज्जातिः, प्रत्यक्षत्वादिना
 प्रमात्वविचारः सांकर्यात् । न वा तद्वति तत्प्रकारकानुभवत्वं
 प्रमात्वं, रंगरजतयोरिषे रजतरंगे इति विपरीतभ्रममाधारण्यात् ।
 कालिकादिसम्बन्धेन रजतत्वादिमति कालादीं समवायादिना
 तदवगाहिभ्रमसाधारण्याच्चेति चेत्—

न । तत्सम्बन्धेन तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्सम्बन्धेन
 तत्प्रकारकत्वस्य तत्वात् । तथा च तत्सम्बन्धेन तद्वि-
 ष्टविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नतरप्रकारताशात्पनुभवत्वं-

म् । तेन सम्बन्धेन तत्प्रमात्वमिति पर्यवसितमिति नो-
क्तदोषः । अथैवमपि गुणो गुणान्यत्वाविशिष्टसत्त्वावधानिति
भ्रमेऽतिव्याप्तिर्विशिष्टस्यानतिरिक्ततया गुणस्यापि विशिष्टस-
त्त्वावत्त्वादिति चेत्—

न । तद्विशिष्टत्वस्य तद्वर्मावच्छिन्नाधिकरणाविशिष्टत्वर्थकतया
तत्प्रकारतेत्यस्य तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारतेत्यर्थकतयाऽदोषात् ।
विशिष्टाधिकरणतया अतिरिक्तत्वात् ।

यत्तु प्रकारतावच्छेदकानवगाहिरजतमित्यादिप्रमाध्याप्त्या
तादात्म्यादिरूपवृत्त्यनियामकसम्बन्धावगाहिप्रधान्याप्तिसंपादक-
प्रमात्वघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वनिवेशासंभवेन गुणान्य-
त्वाद्युपलक्षितसत्त्वादिप्रकारकगुणादिविशेष्यकज्ञानस्य प्रमात्वानु-
पपत्त्या चोक्तप्रसंगतामिति नवीनैरुक्तम्—

तच्चिन्त्यम् । प्रकारताभेदेन प्रमात्वस्य भिन्नतया सा-
वच्छिन्नप्रकारतास्थले उक्तरीत्यनुसरणेन निरवच्छिन्नप्र-
कारतास्थले यथाश्रुततद्वत्त्वप्रकारत्वयोर्निवेशेनाद्यदोषाभावात्
विशिष्टाधिकरणतावदतिरिक्तस्य विशिष्टसम्बन्धित्वस्य नि-
वेशाच्च न द्वितीयोऽपि दोषः । विशिष्टोपलक्षितप्रकारतयो-
र्भिन्नतया विशिष्टप्रकारतास्थले उक्तरीत्यनुसरणेनोपलक्षि-
तप्रकारतास्थले यथाश्रुततद्वत्त्वतत्प्रकारकत्वयोर्निवेशेन तृतीय-
दोषस्याप्यभावात् ।

नव्यास्तु गुणे गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वावशिष्टत्वावगाही प्र-
त्ययः । सत्त्वाद्यंशे प्रमैव । किन्तु स्वावच्छिन्ननिरूपितसमवा-
यादिसम्बन्धेन विशेषणतावच्छेदकीभूतगुणान्यत्वादेस्तत्र गुणा-
दिरूपधर्मिणि प्रकारत्वोपगमेन तदंश एव भ्रम इत्याहुः—

तच्चिन्त्यम् । तादृशमत्यये परंपरासम्बन्धेन गुणान्पत्वा
देर्भावे मानाभावात् ।

अथे समवायस्यैक्यमते वायू रूपवानित्यादिसमवायसं-
सर्गकप्रत्ययस्य प्रमात्वापत्तिः । तत्सम्बन्धातिरिक्तस्य तद्वत्त्वस्य
दुर्बचनया स्पर्शादिसमवायिनि वाद्यवादावपि रूपादिप्रत्ययस्य स-
त्त्वादिति चेत्—

न । तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टनिरूपितसम्बन्धित्वस्य तद्व-
त्त्वरूपतया तस्य चातिरिक्ततया वाद्यवादौ रूपादिप्रतियो-
गिकत्वविशिष्टनिरूपितसमवायित्वाभावेनादोषात् ।

के चित्तु रूपादिप्रतियोगिकसमवायस्य वाद्यवाद्यनुयोगि-
कत्वेऽपि न तस्य वाद्यवाद्यनुयोगिकत्वावच्छेदेन रूपादिप्रतियो-
गिकत्वम् । किन्तु पृथिव्याद्यनुयोगिकत्वावच्छेदेनैवेति । एवं
च यद्दर्शयन्तुयोगिकत्वावच्छेदेन यत्सम्बन्धस्य यद्दर्शयन्तुयोगिक-
त्वं तद्दर्शयन्ति तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकज्ञानत्वमेव तद्दर्शयन्ति त-
त्सम्बन्धेन तत्प्रमात्वमिति न वायू रूपवानित्यादिज्ञानस्य प्रमा-
त्वापत्तिरित्याहुः । अधिकमग्रे वक्ष्यामः ।

ननु स्वसमवायिसंयोगादिपरंपरासम्बन्धेन गुणादौ स-
त्त्वादिप्रत्ययबुद्धेरपि प्रमात्वापत्तिः । परंपरासम्बन्धत्वस्य तद्वत्-
कसमवायादिनिष्ठतया समवायादिसम्बन्धेन सत्तावत्त्वस्य गुणा-
दौ सत्त्वादिति चेत्—

न । सम्बन्धतापट्याप्त्यधिकरणसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य निरे-
शेन तत्र व्यासङ्घटितिसम्बन्धताया विशेष्यविशेषणभावापन्न-
तावत्सम्बन्धेषु पर्याप्ततया एकदेशमादायादोषात् ।

नव्यास्तु तत्सम्बन्धेन यस्तद्वत्त्वद्विशेष्यतानिरूपिता पा
तत्सम्बन्धीयसासर्गिकविषयता तन्निरूपिततद्दर्शयन्तुकारताकत्वमेव

विवक्षितम् । उक्तस्थले च समवायीयसांसर्गिकविषयता न विशेष्यतानिरूपिता अपि तु संयोगीयसांसर्गिकविषयतानिरूपितेवेति न समवायेन प्रमात्वप्रसंग इति प्राहुः ।

ननुपदर्शितप्रमात्वस्यैव प्रमापदशक्यतावच्छेदकतया तस्याननुगततत्प्रकारसम्बन्धघटिततया प्रमापदस्य नानार्थतापत्तिः । समवायेन रजतत्वं प्रमिमीते इत्यादौ समवायेन रजतत्वमित्यस्यानन्वयप्रसङ्गश्चेति चेत्—

न । प्रमापदस्य नानार्थतायामगत्येष्टापत्तेः । तदादिपदस्थल इव बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकस्योपलक्षणतया शक्यतावच्छेदकघटकप्रकारसम्बन्धानामनुगमकतया प्रमापदस्य नानार्थत्वप्रसंगाभावाच्च । उक्तानन्वयप्रसंगश्च समवायेन रजतत्वमित्यस्य तात्पर्यग्राहकतया परिहरणीयः । एवं भ्रमत्वमपि तदभाववति तत्प्रकारकानुभवत्वम् । तदपि तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारताशाल्यनुभवत्वम् । तेन रंगरजत इत्यादिसमूहालम्बनस्य न भ्रमत्वापत्तिर्न वा सम्बन्धभेदमादाय प्रमापदस्य भ्रमत्वापत्तिः । सावच्छिन्नप्रकारतास्थले तद्धर्मावच्छिन्नाभाववन्निष्ठत्वतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारत्वे निविष्टे तेन गुणो गुणान्यत्वाविशिष्टसत्त्वानिसादेर्न भ्रमत्वानुपपत्तिः । न च कपिसंयोगी वृक्ष इत्यादिप्रमायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याभावे निवेशात् । न चैवं मूले वृक्षः कपिसंयोगीति भ्रमेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्र कपिसंयोगवर्त्तमाने प्रमात्वेनावच्छेदकत्वांश एव भ्रमत्वांगीकारात् । भ्रमपदस्य नानार्थत्वादिकमपि उपदर्शितदिशा परिहरणीयमिति संप्रदायः ।

के चित्तु स्वाश्रयविशेष्यताकत्वावच्छिन्नस्वप्रकारताकत्वसं-
१० न्या० कौ०

म्बन्धेन किञ्चिद्दर्माविशिष्टानुभवत्वं प्रमात्वं, स्वाभाववद्विशेष्य-
ताकत्वावच्छिन्नस्वप्रकारताकत्वसम्बन्धेन किञ्चिद्दर्माविशिष्टानु-
भवत्वं च भ्रमत्वमनुगतमेवेत्याहुः—

तदमत् । भ्रमस्यापि विभिन्नसम्बन्धमादाय निरुक्तप्रमा-
त्वापत्त्या भ्रमत्वानुपपत्त्या च तयोः सम्बन्धविशेषघटितत्वस्या-
वश्यकतया प्रकारानुगमपरिहारेऽपि सम्बन्धानुगमापरी-
हारात् ।

नर्धानास्तु स्वानुयोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वस्वभातेयो-
नीनमने प्रमा- गिनिष्ठत्वस्वनिष्ठसामर्थिकविषयतानिरूपितत्वैत-
त्त्वमनमात्वञ्च त्रितयसम्बन्धेन संसर्गविशिष्टप्रकारताशाल्यनुभ-
वत्वं प्रमात्वमनुगतम् । उक्तत्रितयसम्बन्धेन संसर्गविशिष्टान्य-
प्रकारताशाल्यनुभवत्वं च भ्रमत्वमनुगतम् । अत्र संयोगेन बहि-
प्रकारकद्वन्द्वविशेष्यकभ्रमेऽतिव्याप्तैरव्याप्तेश्च वारणाय प्रमाभ्रम-
लक्षणे मगमसम्बन्धनिवेशः । संयोगेन द्रव्यत्वप्रकारकभ्रमे त-
द्वारणाय द्वितीयसम्बन्धनिवेशः । बह्वयववाविशेष्यकसंयोगसंस-
र्गकबहिप्रकारकभ्रमे समवायवैशिष्ट्यमादाय तद्वारणाय तृतीय-
सम्बन्धनिवेशः ।

न चैवमपि समवायेन रूपप्रकारकवायुविशेष्यकभ्रमे प्रमा-
भ्रमलक्षणेऽतिव्याप्तैरव्याप्तेश्च द्वारणाय । समवायस्यैवमेव रूपप्रका-
रतायामुक्तत्रितयसम्बन्धेन समवायवैशिष्ट्यभत्वादिति वाच्यम् ।
न नीनमने समवायस्य नानात्वेनादोषात् । तादृशप्रकारताऽनुभ-
वश्च तद्वद्वद्वः प्रमापदार्थः । केवलं प्रविधीत इत्यादिपदासाह-
चलाद्वगप्रकारताशाल्यनुभवाश्रय इत्यन्वयधीः । समवायेन रज-
तत्वं प्रविधीत इत्यादौ तादृशप्रकारतायां समवायान्विततृतीयो-
पस्थाप्यमवच्छिन्नत्वं रजतत्वान्वितद्वितीयोपस्थापिनमापेक्षत्वं च

स्वरूपसम्बन्धेनान्वेति । समवायेन रजतत्वं ममिमीत इत्यादि-
 कर्मप्रत्ययस्थले च तादृशप्रकारतारूपघात्वर्थस्यानुभवरूपापरघा-
 त्वर्थविशेष्यतयाऽन्वयः । समवायावच्छिन्नत्वस्य तत्र विशेषणत-
 याऽन्वयः । तादृशप्रकारत्वस्य प्रथमान्तपदोपस्थाप्यरजतत्वरूप-
 धर्मिणि स्वरूपसम्बन्धेनान्वयः । रजतत्वमपेत्यादिपृष्ठीतत्पुरुष-
 स्थले च रजतत्वादिद्व्यतितादृशप्रकारताकत्वविशिष्टे पूर्वपदस्य
 लक्षणा अनुभव एव घात्वर्थ इत्यादिकमूढमित्याहुः ।

के चित्तु समवायस्यैक्येऽपि न क्षतिः । तथा हि-स्वाश्रय-
 निष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वस्वनिरूपकप्रतियोगिताश्रयवृत्तित्वस्व-
 निरूपकसम्बन्धनिष्ठसार्गिकाविषयतानिरूपितत्वेताज्जितयमम्ब-
 न्धेनानुयोगिताविशिष्टप्रकारताशाल्यनुभवत्वमनुगतं ममात्वम् ।
 तादृशत्रितयसम्बन्धेनानुयोगिताविशिष्टान्यप्रकारताशाल्यनुभवत्वं
 चानुगतं भ्रमत्वम् । समवायस्यैक्येऽप्यनुयोगिताया अनैक्यात्
 चायू रूपवानित्यादिभ्रमे ममाभ्रमलक्षणयोरतिव्याप्तिरव्याप्ति-
 श्चेत्याहुः—

तदसत् । तथापि स्वसमवायिसंयोगरूपपरम्परासम्ब-
 न्धेन स्फटिकविशेष्यकलौहित्यप्रकारकममाया ममाभ्रमलक्षणे-
 ऽव्याप्यतिव्याप्योर्दुर्भारत्वात् । तत्र लौहित्यादिनिष्ठप्रतियो-
 गितायाः संयोगानुयोगितानिरूपकत्वाभावेन कस्या अप्यनु-
 योगिताया उक्तत्रितयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य प्रकारतायामवत्वात् ।
 न च साक्षात्परम्परासाधारणनिरूपकत्वनिवेशान्नोक्तदोष इति
 वाच्यम् । तथा सति स्वसमवायिविनयोगादिवरम्परासम्बन्धेन
 सत्ताप्रकारकगुणादिविशेष्यकभ्रमे ममाभ्रमलक्षणयोरतिव्याप्ति-
 रव्याप्तेश्च मसद्भान् । साक्षात्परम्परासाधारणनिरूपकत्वस्य दुर्व-
 चत्वाच्च ।

अथ वदन्ति-नित्यवृत्तिविषयतावत्वमनुगतं प्रमात्वम् ।
नित्यावृत्तिविषयतावात्वं चानुगतं भ्रमत्वम् । ज्ञानभेदेन विषय-
ताभेदाभावाच्च न कोऽपि दोषः । समवायेन रजतत्वं प्रमिमीत
इत्यादौ समवायान्वितमत्राच्छिन्नत्वं तृतीयाऽर्थो रजतत्वान्वि-
तवृत्तित्वं च द्वितीयार्थस्तादृशविषयतायामन्वेति । एवमन्यदध्यु-
ह्यमिति ।

केचित्तु ज्ञानभेदेन विषयताया भेदेऽभेदे च नित्यावृत्तिवि-
केपाच्छिन्ने प्रमा- पयतावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध-
त्वप्रमत्वविवाहः तावच्छेदकविषयताशास्त्रनुभवत्वमनुगतं प्र-
मात्वम् । नित्यवृत्तिविषयतावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रति-
बन्धतावच्छेदकविषयताशास्त्रनुभवत्वं चानुगतं भ्रमत्वम् । शेषं
पूर्ववादिषाहुः—

तदसत् । निर्धर्मितावच्छेदकप्रमाभ्रमयोरसंग्रहापचोरित्यलं
कश्चित्तसः विस्तरेण ।

अत्र निर्विकल्परकं प्रमाभ्रमोभयवद्भिर्भूतम् । तस्य प्रमात्वं-
व्यवहारस्तु भ्रमभिन्नत्वनिबन्धन इति प्रमाळक्षणे तदसंग्रहो न
दोषाय ।

अथ प्रमाळक्षणे यत्र भ्रमेऽतिममंगवारणाय तद्वत्वमुपात्तं
स भ्रमः किं रूपः ? अंगीकृता च तत्तद्गादिभिर्भ्रमस्य तत्तद्वृत्त-
ता । तदुक्तं—

आत्मरूपातिरसदरूपातिरन्यथा रूपातिरेव च ।

तथाऽनिर्बचनारूपातिररूपातिः रूपातिर्पंचकम् ।

इतीति चेत्—

न । इदं रजतमित्यादिभ्रमस्य रंगादौ रजतत्वादिभ्रम-
रकतया व्यधिकरणमकारकत्वेनान्यथारूपातिरूपत्वात् । अ-

न्यथा प्रकारान्तरेण व्यधिकरणधर्मेण ख्यातिरन्यथाख्याति-
रिति तद्विवरणात् ।

अत्र सौत्रान्तिकाः(१)ज्ञानाकारस्य रजतत्वादेर्वाह्यत्वज्ञान-
सौत्रान्तिक-स्यैव भ्रमतया आत्मख्यातिरेव भ्रमः । आत्मनः
षोडशतमक्षुण्णिकविज्ञानरूपात्मनस्तदाकाररजतत्वादेर्वाह्यत्वेन ख्या-
तिरात्मख्यातिरिति तद्विवरणात् । अत एव नेदं रजतमित्या-
दिना पुरोवर्तिनि बाह्ये ज्ञानाकाररजतत्वादिनिषेधेन फलतो रज-
तत्वादेर्ज्ञानाकारत्वमेव व्यवस्थाप्यते इत्याहुः—

तदसत् । ज्ञानं न रजतमित्याद्यवाधितप्रतीत्या रजतत्वा-
सौत्रान्तिकमत देर्ज्ञानाकारत्वासंभवात् । रजतत्वादेर्ज्ञानाकारत्वे
नितसः ज्ञानस्याचाक्षुषतयाऽचाक्षुषत्वप्रसंगाच्च ।

वैभाषिकास्तु(२) भ्रमेऽसदेव रजतं भासत इत्यसत्ख्यातिरेव

(१) सूत्रस्यान्तं पृच्छतां कथितं भवन्तश्च सूत्रस्यान्तं पृष्टवन्तः
सौत्रान्तिका भवन्तिवति भगवता (यौद्धेन) अभिहिततया सौत्रा-
न्तिकसंज्ञा संजातेति सायणमाधवाचार्याः सर्वदर्शनसङ्ग्रहे यौद्धदर्शने
पृ० ४३ (पूनास्यसंस्करणे) ।

सूत्रान्तो नाम यौद्धदर्शने मूलग्रन्थाः । तानेवावलम्ब्य प्रपञ्चितं
दर्शनं सौत्रान्तिकदर्शनम् । तदनुयायिनः सौत्रान्तिकाः इति म० म०
सतीशचन्द्रविद्यामूपणो भारतीयन्यायशास्त्रनामकग्रन्थे (पृ० २४८)

(२) केचन यौद्धाः याह्येषु गन्धादिष्वान्तरेषु रूपादिस्कन्धेषु
सत्स्यपि तत्रानास्यामुत्पादायेतुं सर्वं शून्यमिति प्राथमिकान्विनेया-
नचीकथद्भवान् । द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रप्रहायैष्टान्विज्ञानमेवैकं स-
दिति । तृतीयानुमयं सत्यमित्यास्थितान्विद्येयमनुमेयमिति । सेयं वि-
रुद्धा भाषेति वर्षायन्तो वैभाषिकाश्चयथा ख्याताः—इति सायणमा-
धवः सर्वदर्शनसंग्रहे पृ० ४३ ।

यौद्धदर्शने व्याख्यानभूताः ग्रन्थाः विभाषेत्युच्यते । तानेवाव-
लम्ब्य प्रपञ्चितं दर्शनं वैभाषिकदर्शनम् । तदनुयायिनो वैभाषिकाः—
इति विद्यामूपणः (भा० न्या० पृ० २४७)

वैभाषिक- भ्रमः । असतो रजतादेः रूपातिरसत् रूपातिरिति
षौद्धमतम् ताद्विवरणादिसाह्यः—

तदप्यसत् । असतीन्द्रियमनिकर्षादिरूपज्ञानसामान्यसंभ-
वैभाषिकमतनिरासः वेन तद्भानानुपपत्तेः ।

न चानादिवासनापरिपाकरूपसामान्येवासतो भानमिति
वाच्यम् । भ्रमस्य सद्गतादिविषयकत्वेनैवोपपत्तौ तादृशसाम-
ान्यसिद्धेः । एतेन रंगादिसदुपरागेणासदेव रजतत्वादिवैशिष्ट्यं
भासत इति सदुपरागेणासद्वैशिष्ट्यभानमेवासत् रूपातिरिति टी-
काकृन्मतमपि निरस्तम् ।

अथ गुरवः—असंसर्गाग्रहकालीनरंजरजतादिज्ञानद्रव्यादेव
गुरुणा मतम् रंगादी रजताद्यर्थिप्रवृत्त्यादिकार्यनिर्वाहेण भ्रमस्य
विशिष्टज्ञानरूपत्वाभावेनारूपातिरेव भ्रमः । रंगादेः रजतत्वा-
दिना रूपात्पभावो रूपातिरिति ताद्विवरणात् ।

न च लाघवेन विशिष्टज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकतया भ्रमस्य
विशिष्टज्ञानरूपत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । रजतत्वादिविशेषणे
सन्निकर्षाद्यभावेन भ्रमस्य विशिष्टज्ञानरूपत्वामंभवात् । न च
ज्ञानलक्षणासन्निकर्षस्त्वस्तीति वाच्यम् । तस्यैवानुपपत्तयात् ।
न चैवं सोऽयं देवदत्तः सुरभिचन्दनं घटो नास्तीत्यादिविशि-
ष्टपत्यस्ये तच्चादेः कथं भानमिति वाच्यम् । प्रत्यभिज्ञादेरप्य-
संसर्गाग्रहकालीनधर्मधर्मिज्ञानद्रवरूपतांगीकारेण विशिष्टज्ञान-
रूपत्वानंगीकारात् । एतेन पुण्यपदुपास्थितपदार्थानां कविकाव्या-
दिमूलीभूतविशिष्टज्ञानानुरोधेन ज्ञानलक्षणायाः सन्निकर्षत्व-
मावश्यकमित्यपि निरस्तम् । तत्रापि तादृशज्ञानद्रव्यैव कवि-
काव्यादिमूलत्वानंगीकारात् ।

यस्तु प्रत्यक्षस्यैव सन्निकर्षादिघटितसामान्यभावेन भ्रमः

पविशिष्टज्ञानासंभवेऽप्यनुमितिस्थले तत्संभवो दुर्वारः । तथाहि सामान्येन रूपेण व्याप्तिग्रहे बाधानवतारे लाघवज्ञानसहकारा-
 त्पक्षे विशेषरूपेण साध्यं परिच्छिन्नस्यनुमानमिति तत्राप्यनुमतम् ।
 तथा च बाधानवतारे सति च लाघवज्ञाने बाधितमपि साध्यं
 पक्षे परिच्छिन्दस्केन वारणीयमिति दीधितिक्वद्विहृक्तं विष्टृतं
 चैतच्चदुव्याख्यातृभिः । महानसीयवन्हित्वादिना व्यापकताज्ञानं
 विनाऽपि शुद्धवह्नित्वादिना व्यापकताज्ञानस्य महानसीयवह्नौ
 लाघवमिसादिलाघवज्ञानसहकारेण महानसीयवह्निभिन्नवह्नय-
 भाववान् पर्वत इत्यादीतरबाधसहकारेण महानसीयत्व-
 विशिष्टवह्नित्वादिरूपेण तादृशवह्न्यादिविधेयकानुमितिजनकत्वं
 तत्रापि गुरोरनुमतम् । तथा च तादृशानुमितेर्भ्रमरूप-
 विशिष्टज्ञानत्वं मूपपदं तादृशानुमितौ तादृशलाघवज्ञाने-
 तरबाधयोर्हेतुत्वकल्पनाच्च न तच्छून्यकाले तदापत्तिः ।
 न चैवं तादृशलाघवज्ञानादिजन्यानुमितौ महानसीयवह्नि बाव-
 च्छिन्ननिरूपितव्याप्यवगाहिपरामर्शस्य व्यभिचार इति वा-
 च्यम् । अन्यलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारवारणाय परामर्शन्य-
 तावच्छेदककोटाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनस्यावश्यकतया व्यभि-
 चाराभावात् । एवं तादृशपरामर्शन्यानुमितौ लाघवज्ञानादीनां
 व्यभिचारवारणाय लाघवज्ञानादिजन्यतावच्छेदककोटावपि ला-
 घवज्ञानाद्यव्यवहितोत्तरत्वं निवेशनीयमिति ।

अत्रेदं चिन्तयम् । तादृशलाघवज्ञानादिना शुद्धवह्नित्वादि-
 नैव महानसीयवह्निभावोपगमेन महानसीयवह्नित्वेन महानसी-
 यवह्निभावं व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव व्यापकस्यानुमितौ भान-
 मिति निश्चयमाभ्युपगन्तृणां नैयायिकधुरन्धराणामुपाध्यायादीना-
 मप्यनुमतमिति मननात्तु मतमेवेति तत्राप्यनुमतमिति बलात्कारेण

गले पातनममङ्गतम् ।

वस्तुतस्तु लाघवज्ञानादिवशाद्बहिर्वेन महानसीयबहि-
मानमप्यनुमितौ तेषां न समनं पक्षतावच्छेदकसामानाधिकर-
ण्येनैव साध्यं सर्वभ्रान्तानुमितिविषय इति नियमाभ्युपगन्तृणां
तेषां सर्वत्र सल्लिङ्गपरावर्षाजन्यानुमितौ पक्षतावच्छेदकसमा-
नाधिकरणसाध्यस्यैव भानात् युज्यते चैतत् । अन्यथोक्तस्यले-
षहित्वेन महानसीयबहिर्भानोपगमे लाघवज्ञानाद्यसत्त्वे तादृश-
मानवारणाय तत्र लाघवज्ञानादीनामव्यवहितोत्तरत्वं जन्यता-
वच्छेदककोटौ निवेश्य जनकत्वं कल्पनीयम् । एवं लाघवज्ञा-
नादिविषयसाध्यातिरिक्तसाध्यामानवारणाय तत्र तेषां प्रतिव-
न्द्यकत्वं च कल्पनीयमिति महद्द्वैरघं स्यात् । अत एवानुमिति-
लक्षणव्याख्यानावसरे उपाध्यायमनमस्तावे 'यदि च सल्लिङ्गपरा-
वर्षादपि भ्रान्तानुमितिरिति त्वदुक्तं सङ्गच्छते । लाघवज्ञाना-
दिवशाद्बहिर्वेन महानसीयबहिर्मानस्य तेषां सम्मतौ सल्लिङ्गपरा-
वर्षाह्यन्तानुमितेस्तैरप्यभ्युपगमेनोपाध्यायमते सल्लिङ्गपरावर्षाद्-
भ्रान्तानुमितिर्न जायत इत्याशयेन 'यदि चेत्याद्युक्तेर'सङ्ख्यापक्षेः।
तद्दर्मावच्छिन्नाभाववति तद्दर्मावच्छिन्नप्रकारताशास्त्रिज्ञानत्वमेव
नतु तद्दर्मावच्छिन्नस्य भ्रमत्वम् । न तु तद्भाववति तत्प्रकारता-
शास्त्रिज्ञानत्वमाश्रम् । तथा सति गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वात्
गुण इति ज्ञानस्य भ्रमत्वानुपपत्तेः । सत्त्वात् गुण इति ज्ञा-
नस्यापि भ्रमत्वापत्तेः । एवं च पर्वतस्य बहिर्वेनावच्छिन्नाभाव-
त्वाभावात् कथं तादृशानुमितेर्भ्रमत्वमिति चेत्--

सत्यम् । इदं तु तद्दर्मावच्छिन्नस्य भ्रमत्वे न तु तद्युक्तेः ।
तथा सति युक्तौ स्वरूपतो रजनत्वप्रकारकज्ञानस्य भ्रमत्वानुप-
पत्तेः । तत्प्रकारतावच्छेदकाभावात् । किन्तु तद्यत्ताभाववति तद्य-

क्तिप्रकारकज्ञानत्वमेव तद्व्यक्तेर्भ्रमत्वम् । तच्च तत्राप्यक्षतम् । अत एव सामान्यलक्षणायां 'न च प्राचीनास्तत्प्रतियोगिनस्तदवगाहने च भ्रमत्व'मिति त्वयैवोक्तम् । अन्यथा तदसङ्गतेः । तथा हि प्रागभावप्रत्ययो हि प्रतियोगिविशिष्टाभावमेवावगाहते । सामान्यलक्षणानुपगमे च तदसम्भवः । प्रागभावरूप भाविप्रतियोगिकत्वेन तत्र प्रत्यासरूपन्तराभावात् । तत्रातीतस्यैव प्रतियोगितया भानमस्त्विति शंकायामुक्तं 'न च प्राचीना इत्यादि' । तत्र यदि तद्दर्मावच्छिन्नाभाववति तद्दर्मावच्छिन्नप्रकारकत्वमेव भ्रमत्वं तदा तदवगाहने च भ्रमत्वमित्यसंगतम् । न हि प्रागभावव्यक्तिः प्रतियोगितया घटत्वावच्छिन्ना भाववती येन प्राचीनघटावगाहने भ्रमत्वं स्यात् । तथा च तद्दृश्यत्वभाववति तद्दृश्यक्तिप्रकारकत्वं तद्दृश्यत्वेभ्रमत्वमित्यवश्यमुपेयमिति यदि चेत्पादेरसंगत्यापत्तिरुक्तरीत्या दुर्धारा ।

यत्तु तत्र प्रमाणप्रस्तावात्मैव लक्ष्येत्यत्र प्रमात्वं भ्रममित्यत्र तत्र भ्रमसामान्यभेदो न निवेश्यते । किन्तु तद्दर्मावच्छिन्नप्रकारकभ्रमभेद एवेति 'यदि चे'त्यादिग्रन्थो नासंगत इति नवीनैरुक्तम्—

तदसत् । तथा सति शुक्लौ स्वरूपतो रजतत्वप्रकारकभ्रमानुमितेर्लक्ष्यतापस्या तत्रानुमितिलक्षणाव्याप्तिसत्त्वेन संदर्भविरोधापत्तेः । भ्रमपदस्य संकोचे भानाभावाच्च । न च 'यादि चेति' ग्रन्थसंगतस्युरोधेनैव संकोचाभ्युपगम इति वाच्यम् । संकोचं विनैवोक्तरीत्या तत्संगतेः । अत एव प्रकारान्तरेण भ्रमत्वं संकोचस्य तद्ग्रन्थसंगतस्युपपादनमनादेयमिति लाघवज्ञानादिना बहिर्वत्वेन महानसीयवह्निमानमप्युपाध्यायादीनामनुमतमेव । एतेन लाघवज्ञानादिबशान्महानसीयवह्निर्वत्वेन महानसीयवह्निमानाभावेऽपि बहिर्वत्वेन

महानसीयवह्निमान एवानुमितेर्भ्रमरूपविशिष्टज्ञानत्वं दुर्वारम् ।
तस्याष्टकरीत्या तद्व्यक्तिभ्रमत्वसम्भवादित्यपि निरस्तम् ।

अथ तादृशलाघवज्ञानजन्यानुमित्यन्तरं पर्वतो महान-
सीयवह्निमान्न वेत्यादिसंशयानुदयस्यानुभवसिद्धत्वेन तत्र महा-
नसीयवह्नित्वादिना महानसीयवह्न्यादिमानमवश्यमुपगन्तव्यम् ।
अन्यथा समानप्रकारकज्ञानस्यैव संशयविरोधितया तदुचरं ता-
दृशसंशयस्य दुर्वारत्वादिति चेत्—

न । तादृशानुभवस्य सन्दिग्धत्वेन संशयसामग्रीसत्त्वे सं-
शये इष्टापत्तेः । अनुभवसन्देहे च लाघवस्य निर्णायकतया न-
द्विरहेणोक्तरीत्या लाघवज्ञानादेः कारणत्वमतिव्यञ्चकत्वकल्पने
गौरवेण च तादृशानुमितेर्महानसीयवह्नित्वादिना महानसीयव-
ह्न्यादिविषयकत्वस्य निर्युक्तिकत्वाच्च ।

यत्तु लाघवज्ञानादिजन्यानुमितौ महानसीयवह्नित्वादिना
महानसीयवह्न्यादिविषयकत्वोपगमे महानसीयवह्नित्वादिनाप्यलघुप-
हानसीयवह्निकालीनवह्नित्वादिनाप्यधूमवान् पर्वत इत्याकारकलाघर-
ज्ञानादिविशिष्टलघुमहानसीयवह्निकालीनवह्नित्वादिनाप्यधूमत्वावच्छि-
न्नहेतुकपरामर्शस्य महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वा-
वच्छिन्नं प्रति स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं न कल्प्यत इति लाघवमस्तीति-

तदसत् । आपत्तिं प्रति आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयविधया तादृ-
शपरामर्शस्य हेतुत्वे कल्पनीये तत्रैवापत्तित्वादिकमनिवेश्य स्वा-
व्यवहितोत्तरत्वस्वसमानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन तादृशनिर्णय-
विशिष्टत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशनिर्णयत्वेन हेतुतायाः कल्प्यत्वान्म-
मापि तादृशानुमितिं प्रति तादृशपरामर्शस्य स्वातन्त्र्येण हेतुत्वाक-
ल्पनात् । न च भिन्नविषयकप्रत्यक्षादौ तादृशपरामर्शघाटितानुमि-
तिप्राप्त्याः स्वातन्त्र्येण मतिव्यञ्चकत्वकल्पने गौरवमिति वा-

च्यम् । भवन्मतेऽपि तादृशलाघवज्ञानादिघटितसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन साम्यात् । न च तथापि भवन्मते तादृशपरामर्शघटितसामग्रीप्रतिबन्धकतावच्छेदकं गौरवं दुर्वारमिति वाच्यम् । सामग्रीप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटी तादृशपरामर्शनिवेशे तादृशपरामर्शशून्यकालीनाननुगतप्रत्यक्षादीञ्जायास्तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वाकल्पनेन मन्मते लाघवात् । अथ सितिः सकर्तृकाकार्यत्वाद्भट्टवदितीश्वरसाध्यकानुमाने सितिकर्तुरेकत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानवशादेकत्वस्यानुमिती भानमावश्यकम् । अन्यथा तादृशानुमित्यनन्तरं सितिकर्ता एकोऽनेको वेति संशयानुदयस्य सन्दिग्धत्वेऽपि नानेश्वरसिद्धिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति व्यापकतानवच्छेदकरूपस्यानुमिती लाघवज्ञानवशाद्ज्ञानसिद्धिरिति चेत्—

न । प्रमाणाभावेनैव नानेश्वरसिद्धयसम्भवेन वस्तुमत्यापकेश्वरसिद्धिमम्भवेन तत्रैकस्यानुमितिविषयत्वे मानाभावात् । ननु बाधस्य हेत्वाभासान्तरत्वानुपपत्त्याऽनुमिती व्यापकतानवच्छेदकरूपस्य लाघवज्ञानादिवशाद्ज्ञानमावश्यकम् । तथा सत्येव तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतया बाधस्य हेत्वाभासत्वसिद्धेः । न च लाघवज्ञानाद्यसत्त्वेऽपि पर्वतो बह्व्यभाववानिति बाधनिश्चये पर्वतो बह्विमानित्यनुमित्यनुदयेन तत्प्रतिबन्धकतया तस्य हेत्वाभासत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । तत्र पर्वते घूमादिहेतोर्ज्ञानदशायां व्यभिचारज्ञानस्य सत्त्वेन तेनैवानुमितिप्रतिबन्धात् । तदज्ञानदशायां च पक्षधर्मताज्ञानाभावादेवानुमित्यनुदयसम्भवात् । न च बह्व्यभावबहुतिर्धूम इति विशिष्टज्ञानात्मकव्यभिचारज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतपोक्तस्यले न तादृशव्यभिचारज्ञानस्य सत्वमिति वाच्यम् । घूमवशाद्ज्ञानविशिष्टबह्व्यभाववशाद्ज्ञान-

त्वेनैव विशिष्टज्ञानज्ञानद्वयोभयसाधारणरूपेण हेतुत्वात् । प्राचा सामान्ये पक्षपातात् । न च तथापि व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्ति-
ज्ञानविघटनद्वारैवानुमितिप्रतिबन्धकतया यत्र बाह्यव्याप्यधुम-
वान् पर्वत इतिज्ञानोत्तरं पर्वतो बह्वधमाववानिति वायनिश्चय-
स्तत्र व्याप्तिज्ञानस्य वृत्ततया तद्विघटनद्वारा व्यभिचारज्ञानस्या-
नुमितिप्रतिबन्धकरवासम्भवेन बाधस्य तत्प्रतिबन्धकतया हेत्वा-
भासत्वासिद्धिरिति वाच्यम् । तथापि व्यभिचारज्ञानस्य साक्षा-
दनुमितिप्रतिबन्धकतामते बाधस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तेर्दुवारत्वा-
दिति चेत्—

न । बाधस्य हेत्वाभासान्तरत्वाभावेऽप्यस्माकं क्षतिविरहा-
दिति दिक् ।

एतेन पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शात्पक्षताव-
च्छेदकावच्छेदेनानुमितेस्सर्वसिद्धतया गन्धमागभावकालावच्छि-
न्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्वादी पक्षतावच्छेदकगन्धमा-
गभावकालावच्छेदेन गन्धानुमितेर्भ्रमरूपविशिष्टज्ञानत्वं दुर्वार-
मित्यपि परास्तम् । अतिप्रसङ्गभङ्गाय व्यापकताघटकसम्बन्धे-
नैव व्यापकस्यानुमितिविषयतया तादृशपरामर्शात्तादृशानुमिते-
रुपाध्यायादीनामसम्मतत्वेन सर्वसिद्धत्वस्यासिद्धेः । तादृशानु-
मित्यङ्गीकारे तादृशानुमितौ तादृशपरामर्शस्यातिरिक्तजनकत्व-
फलपनेन तादृशानुमितिं प्रति तादृशानुमितेसाविरहविशिष्टप्रत्य-
क्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामान्यादीनां प्रतिबन्धकत्वफलपनेन च
महागौरवमसङ्गाच्च ।

पक्ष पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेद-
कावच्छेदेन परामर्शस्य हेतुत्वे शिखरी पर्वतो बह्विव्याप्यवानि-
तिपरामर्शसत्त्वे विनापि शिखरावच्छेदेन परामर्शशिखरावच्छे-

देनानुमित्युदयेन व्यभिचारः । न च तादृशपरामर्शस्य सत्त्वात्कर्यं व्यभिचार इति वाच्यम् । देशकालादेरवच्छेदकत्वस्यानुमित्यादावेव भावस्यानुभवसिद्धतया यत्र प्रत्यक्षात्मकात् स्मरणात्मकाद्वा तादृशपरामर्शाच्चादृशानुमितिस्तत्र व्यभिचारस्य वज्रलेपत्वादिति—

तदसत् । तादृशानुभवे मानाभावात् । अन्यालिङ्गकानुमितौ व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशस्यावश्यकतया व्यभिचारासम्भवाच्च । देशकालादेरवच्छेदकत्वस्य परामर्शाविषयत्वे तत्र सामानाधिकरण्येनैवानुमित्युत्पादाच्च ।

ननु भागासिद्धेर्दूषणत्वानुपपत्त्याऽवच्छेदकावच्छेदेन परामर्शादवच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यभ्युपगम आवश्यकः । तथा हि भागासिद्धेः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्ताज्ञानरूपतया तस्या अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानरूपानुमितिकारणविघटकतयाऽनुमितिदूषणत्वं सम्भवति । त्वन्नये सामानाधिकरण्येन हेतुमत्ताज्ञानस्यानुमितिकारणस्य विघटकत्वं न भागासिद्धेरिति तस्याहेत्वाभासविधया दूषणत्वानुपपत्तिः । अनुमितितत्कारणान्यतरविघटकज्ञानविषयस्यैव हेत्वाभासत्वादिति चेत्—

न । भागासिद्धेरदूषकत्वेऽप्यस्माकं सतिविरहात् ।

वस्तुतस्तु अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शस्य सामानाधिकरण्येनानुमितिजनकतया तद्विघटकतयैव तस्याहेत्वाभासविधया दूषणत्वमुपपद्यत एव । अथ तादृशपरामर्शजन्यानुमितिसन्तरं पक्षे साध्यसन्देहानुदयस्यानुभवसिद्धतया तादृशपरामर्शादवच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यभ्युपगम आवश्यकः । अन्य-

या सामानाधिकरण्येन साध्यनिश्चयस्यावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसन्देहापतिबन्धकतया तादृशानुभवानिर्वाहादिति चेत् —

न । तादृशानुभवस्य सन्दिग्धतया सन्देहे च लाघवस्य निर्णायकतया तदभावेन प्रत्युत पूर्वोपदर्शिताधिकजनकत्वपतिबन्धकत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवेण च तादृशपरामर्शात्तादृशानुमितेरभ्युपगमस्यैवोचितत्वात् ।

यत्तु शुद्धसंयोगसम्बन्धेन बहिष्पापकत्वावगाहवच्छिन्नसंयोगसम्बन्धेन हेतुमत्तावगाहपरामर्शादवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिस्वीकारे शुद्धसंयोगसम्बन्धेन बहिष्पापकतावगाहवच्छिन्नसंयोगेन धूमवत्तावगाहवच्छिन्नसंयोगसम्बन्धेन बहिष्पापकतावगाहवच्छिन्नाप्यधूमवत्पर्वतकालीनबहिष्पाप्यधूमवान् पर्वत इत्याकारकपरामर्शत्वेनावच्छेदकावच्छेदेनानुमिती हेतुता न कल्पत इति लाघवम् ।

यन्मते बल्लभहेतुताकात् शुद्धसंयोगेन बहिष्पापकतावगाहवच्छिन्नसंयोगेन धूमवत्तावगाहपरामर्शादेवावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिनिर्वाहात् ।

यन्मते तु तत्रावच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यनुरोधेन तादृशपरामर्शस्य हेतुताकल्पनमावश्यकमिति गौरवमिति कैश्चिदुक्तम् —

तदसत् । आपत्तिं प्रति आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयविषया तादृशपरामर्शस्य हेतुत्वे फलपनीये तत्रापत्तित्वमनिवेश्य हेतुताकल्पनेन बल्लभेनैव निर्वाहान्ममापि तादृशहेतुताकल्पनस्यानावश्यकत्वात् ।

यदपि उत्पत्तिकालीनो घटो गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववानित्याकारकादवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शादुत्पत्तिकालावच्छेदेन गन्धाद्यनुमित्यस्वीकारे तादृशपरामर्शात्पक्षतावच्छेद-

कसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनी अनुमितिः स्वीकरणीया । एवं च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धिदशायामनुगतानुमितिसासत्वे तादृशानुमितिनिर्वाहाय तादृशच्छाव्यक्तीनां सिद्धायुत्तेजकताकल्पने गौरवम् । तादृशपरामर्शदिवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिस्वीकारे च तादृशसिद्धेरवच्छेदकावच्छेदेन साध्यानुमित्यविरोधितया तदुत्तेजकतां विनैव तयाविधाया अनुमितेरुपपत्तिरिति लघयम् । एतादृशलाघवेन च सिद्धायामवच्छेदकावच्छेदेन गन्धाद्यनुमितौ तत्र तादृश्यां गन्धादिसिद्धेः प्रतिबन्धकतान्तरकल्पने गौरवं फलमुखतया न दूषणावहम् । एवमुक्तावच्छेदकावच्छेदेनानुमित्युपगमे तादृशानुमित्युत्पत्तिकाले भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिवारणाय सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्ध्यभावाघटिताया अवच्छेदकावच्छेदेन सिद्ध्यभावाघटिताया बाधनिश्चयसामान्याद्यभावाघटिताया विलक्षणतादृशानुमितिसामान्या अधिकप्रतिबन्धकताकल्पने गौरवमपि फलमुखमेव । सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धिदशार्यां तादृशानुमित्यसिद्धौ भिन्नविषयकप्रत्यक्षाद्यनुत्पादस्यासिद्ध्या तत्कल्पकाभावेन तादृशानुमितिसिद्धेः । तत्कल्पनापामुपजीव्यन्वादित्यतिनवीनैरुक्तम्—

तदप्यसत् । पक्षताया अनुमितिहेतुत्वानङ्गीकारेणोक्तलाघवासम्भवात् ।

वस्तुतस्तु पक्षताया अनुमितिहेतुत्वेऽपि नोक्तलाघवसम्भवः । तथा हि सिद्ध्यादौ न कस्याश्चिद्पीच्छायास्तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावनिवेशः । अपि तु तत्तद्दर्शप्रकारकेच्छानां सर्वासाम् तत्तद्दर्शप्रकारकेच्छात्वेनैव घटाद्यनुमितिसामग्रीसमवहितयुद्धानुमितित्वप्रकारकेच्छावलात् सिद्धवन्द्वाद्यनुमितिवारणाय चोत्तेजकीभूत-

तादृशानुमित्सासु तत्तदनुमित्साभेदा एव निवेश्यन्ते न तु तत्तदनुमित्साभिन्नानां तादृशानुमित्सानां तत्तद्व्यक्तित्वेनोच्चेज-
कत्वमुपेयते । तथा सति तत्समानकालीनवायुसंयोगादिव्यक्ती-
नामपि विनिगमनाविरहेण तथात्वमसङ्गादिति नोक्तलाघवस-
म्भावनापि । एतेनावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरापर्शाद्या-
भावादिवलादेवावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिरूपेयते । तथा सति
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टसमवायादिसंसर्गघटितव्यापक-
ताविषयपरापर्शस्य तादृशसंसर्गकानुमितौ हेतुत्वान्तरं न कल्प्यते
इति लाघवसम्भवात् । शुद्धममवायादिसंसर्गघटितव्यापकताज्ञान
विशिष्टसमवायादिघटितव्यापकताज्ञानोभयसाधारणरूपेणैव हे-
तुताया उपगमात् तत्कारणतयैव निर्वाहात् । भवन्मते शुद्धसम-
वायादिघटितव्यापकताज्ञानाद्विशिष्टसमवायादिसंसर्गकानुमितिर्न
जायते इति तादृशानुमितौ विशिष्टसमवायादिघटितव्यापकता
धिपो हेतुत्वान्तरस्यावश्यकत्वात् । न च विशिष्टसमवायादि-
व्यापकतायाः शुद्धसमवायादिघटितव्यापकतात्मकाभावादतिरि-
क्ताभावरूपतया नोक्तव्यापकताज्ञानयोरनुगमसम्भवो विषया-
नुगमाभावादिति वाच्यम् । वास्तवव्यापकताविषयकत्वस्यानिवे-
शात् । व्यापकताघटकपदार्थानां परस्परपक्षेपावगाहित्वस्यैव
निवेशनीयत्वात् । विशिष्टसमवायादिघटितव्यापकताधिपोऽपि
च शुद्धममवायादिघटितव्यापकताप्रविष्टयावद्वस्त्वगाहित्वात्तेन
रूपेणोभयसंग्रहस्य सुलभत्वादित्यपि परास्तम् । निश्चयत्वस्या-
प्रामाण्यज्ञानाभावस्य च कारणतावच्छेदककौटौ निवेशानुरोधे-
नोक्तव्यापकताज्ञानयोः पृथक् पृथक् हेतुत्वस्यावश्यकतयोक्तरी-
त्यापि लाघवासम्भवादित्यलं प्रसङ्गागतविचारेण । तस्मादनुमि-
तेरपि भ्रमरूपविशिष्टज्ञानत्वासम्भवेन पूर्वोपदेशितरीत्याख्या-

तिरेव भ्रम इति निर्व्यूढमिति वदन्ति ।

अत्रोच्यते—अससर्गाग्रहकालीनरत्नरजतादिज्ञानद्रुपादेव र-
त्नादी रजताद्यर्थिप्रवृत्त्यादिकार्यनिर्वाहोपगमे ज्ञानस्य प्रवृत्त्या-
दिजनकतायां ज्ञानादिकं प्रति प्रवृत्त्यादिसामग्रीप्रतिबन्धकतायां
च यत्र पर्यैकं विशिष्टज्ञान निवेशनीयं तत्र भवद्भिरसंसर्गाग्रहका-
लीनं धर्मधर्मिगोचरं ज्ञानद्रुप निवेश्यम् । तत्रासंसर्गाग्रहस्य तादृ-
शज्ञानद्रुपस्य च परस्परमन्यकारणैस्तैश्च सह विशेष्यविशेषणभावे
विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभाववृद्धिः प्रतिबन्धप्रतिबन्धक-
भाववृद्धिश्चेति महद्गौरवम् । तदपेक्ष्य ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासन्नित्व-
मुपेत्य भ्रमप्रत्यभिज्ञादेर्विशिष्टज्ञानरूपतास्वीकार एवोचितः ।

एव गुरुमते संशयादेरप्यसंसर्गाग्रहकालीनधर्मधर्मिगोचर-
ज्ञानद्रुपरूपतया तस्य प्रतिबन्धकतायामपि गौरवं द्रष्टव्यम् ।
अधिकमग्रे बक्ष्यामः ।

के चित्तु तदसंसर्गाग्रहस्य तत्संसर्गाविरोधिप्राप्ताभावतद्व्या-
प्यतदवच्छेदकधर्मवर्ता ज्ञानाभावकट(स्व!)रूपतया तस्य प्रवृत्त्या-
दिकार्यजनकतायां गुरुमते गौरवमित्युक्तीरित्या भ्रमस्य न
तादृशज्ञानद्रुपरूपता । न च नैयायिकमते तस्येदं रजतमिति
भ्रमहेतुताया उपेयतया तद्धेतोरिति न्यायेन तत्कार्यं प्रवृत्त्या-
दिकं प्रत्येव तस्य हेतुत्वमुचितमिति वाच्यम् । प्रथमं गुरो-
रसंसर्गाग्रहस्य प्रवृत्तिहेतुत्वापेक्षया विशिष्टधियो हेतुत्वे का-
यनेन प्रवृत्तौर्विशिष्टज्ञानजन्यत्वसिद्धौ विशिष्टज्ञाने पश्चात्तद्धे-
तुत्वकल्पने गौरवस्य विशिष्टज्ञानसिद्ध्यधीननिश्चायकत्वेन फ-
लमुत्पत्तया विशिष्टज्ञानसिद्धावविरोधित्वात् । अन्यथोपजीव्य-
विरोधापातात् । एवं भ्रमस्यासंसर्गाग्रहकालीनज्ञानद्रुपरूपत्वे
शङ्को न पीत इत्यादिनिश्चयानन्तरात्प्रभृतीतज्ञानस्य भ्रमत्वानु-

पपत्तिः । तदुत्पत्तिदशायामसंसर्गाग्रहसत्त्वात् । एवं रजतभेदाद्यग्रहकार्लानरजतादिस्मृतेर्दोषशून्यकालीनाया अपि ज्ञापमान्यावद् रजतादिषु रजतत्वादिभ्रमत्वापत्तिः । दोषस्यापि तत्रान्तर्भावे दोषाणामननुगमाद्भ्रमत्वाननुगमः । विशिष्टज्ञानकार्योपयोगितावच्छेदकशरीरे दोषस्यान्तर्भावनीयतयाऽननुगमेन ध्यभिचारोऽतिगौरवं च । न च न्यायमते भ्रमेऽननुगतसामग्रीकल्पनस्यावश्यकत्वेन विपरीतगौरवमिति वाच्यम् । तादृशगौरवस्य फलमुखत्वेनादोषताया निवेदितत्वात् । प्रवृत्त्यादौ कार्यविशेषे दोषासंसर्गाग्रहादिघटिताया गुरुशरीराया अननुगतसामग्याः प्रयोजकत्वस्य नेदं रजतमिति शाब्दबोधोधादौ तस्याः प्रतिबन्धकतायाश्च कल्पनमपेक्ष्य तत्र तत्रानुगतविशिष्टबुद्धेस्तथात्वस्य भ्रममात्रे तादृशसामग्याः प्रयोजकत्वस्य च कल्पनाया एव लघुत्वाच्च । किं च संवादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानं हेतुर्विसंवादिन्यां स्वसंसर्गाग्रह इति सामग्रीभेदेन गुरुमते गौरवम् । न च संवादिप्रवृत्तावप्यसंसर्गाग्रहस्यैव हेतुत्वमिति वाच्यम् । तत्र तत्रासंसर्गाग्रहस्याप्रसिद्ध्या तथावक्तुमशक्यत्वात् ।

यस्वसंसर्गाग्रहविशेष्यतायास्तदवच्छेदकताया वाऽन्यत्र प्रसिद्ध्याया अभावो विशेष्यनिष्ठो विशेष्यतावच्छेदकनिष्ठो वा प्रवृत्तिहेतुरिति न सामग्रीभेदप्रयुक्तगौरवमिति-

तदसत् । रजतादौ नेदं रजतमिति भ्रमकालेऽपि रजतादौ तदभावस्य सत्त्वेन तत्र रजतार्थिप्रवृत्त्यापत्तेः । न चातिप्रसङ्गकारणाय धर्मिणो धर्मितावच्छेदकस्य वा भेदेन विशिष्टज्ञानहेतुताया विभिन्नतया नोक्तगौरवमिति वाच्यम् । सर्वत्र विषयनिष्ठप्रसासण्या विशिष्टज्ञानहेतुत्वेन धर्म्यादिभेदेन हेतुताभेदाभावात् ।

अथ गुरुमतेऽपि विषयनिष्ठप्रत्यासण्या रजतभेदादिज्ञान-

कालीनज्ञानविषयाभाव एव हेतुरूपेयते । रजतादौ नेदं रजत-
मिति भेदग्रहादेर्निषयताया रजतादावसत्वेऽपि तत्कालीनस्व-
तन्त्रधर्षिज्ञानविषयतायास्तत्र सत्वान्नोक्तात्प्रसङ्ग इति चेत्—

रजतभेदाद्युपस्थितिकालीनरजतत्वादिप्रकारकज्ञानविषय-
ताया अपि रजतादौ प्रवृत्तिप्रतिबन्धकतापत्तेः । न च रजतत्वादिप्र-
कारकज्ञानविषयताया उत्तेजकत्वान्न दोष इति वाच्यम्, 'गौ-
रवात् । एवं रद्गादिप्रवृत्तिभेदाद्यन्तरे रजतादिप्रतियोगिकत्वावगा-
हिभ्रमस्य रद्गादिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वाय रजतोपस्थितिकालीन-
भेदग्रह एव प्रतिबन्धको वाच्यः । तथा च रजतामतियोगिकं
भेदवादिदं रजतमितिज्ञानदशायामपि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । रजत-
प्रतियोगिकत्वासंसर्गाग्रहविषयताविरहविशिष्टभेदाविषयतानिवेशे
च महद्गौरवम् । घटभित्तमिदं रजतमितिज्ञानाद्रद्गादौ प्रवृत्ति-
निर्वाहासम्भवश्चेति प्राहुः ।

अत्र नच्यगुरवः—भ्रमस्यले ज्ञानद्वयविषयकवर्मधमिणोरार्का-
नच्यगुरवर्णा मते भ्रमः साख्यपदार्थान्तरं स्वीक्रियते । एवं चेदंत्वा-
द्यवच्छिन्नसाक्षात्स्वरजतत्वादिज्ञानत्वेनैव कार्यविशेषोपयोगिता-
भ्रमस्येति नेदं रजतत्वादिज्ञानात्केवलस्वतन्त्ररजतोपस्थितिस-
हिताद्य । दोषासमवधानकालीनादिदं च रजतं चेति समूहालंब-
नादितो वा न प्रवृत्त्यापत्तिर्न बोधशक्तिर्गौरवम् । न चोक्तरूपेण
प्रवृत्त्यादिहेतुत्वोपगमेऽप्युक्तापत्तिर्द्वारा । ईदृशाज्ञानानामपि
मवर्त्तकधीविषयपुरोवर्त्तिसाक्षात्स्वरजतत्वादिविषयकत्वादिति वा-
च्यम् । विषयनिष्ठासाक्षात्त्वा समं ज्ञानस्यापि निरूप्यनिरूपक-
भावरूपसम्बन्धोपगमेन रजतत्वादिनिष्ठं परपुरोवर्त्ति साक्षात्त्वं
स्वं तद्विरूपकज्ञानत्वेन हेतुतया भ्रमस्येव च तादृशासाक्षात्त्वा-
निरूपकत्वात् । न चेयमासाक्षात्ज्ञानयोरेव धर्मोऽस्तु किंविषयनिष्ठ-

तोपगमेनेति वाच्यम् । तदिदंविषयकधर्मिज्ञानसाक्षाद्भावाच्चदंश-
माग्रजतत्वभ्रमात्यकरजतत्वाज्ञानादितस्तद्विषयकमदृश्यापत्तेः ।

वस्तुतस्तु विशेष्यविशेषणभाव एवाकाङ्क्षाविशेष्यविशेषण-
भावश्च विषयनिष्ठोभयत्रादिसिद्ध एव । इयान् परं विशेषः—
न्यायमते एकधा विषययोरेवासौ गुरुमते च ज्ञानद्रूपवि-
षययोरपीति । स च विषयतारूपोऽतिरिक्तो वेत्त्यन्यदेतत् ।

अत एव विशेष्यविशेषणयोराकाङ्क्षोर्विच्यपिद्विशेष्यविशेष-
णभाववैपरीत्ये भ्रमवैलक्षण्यम् । एवं सम्बन्धभेदेनाप्याकाङ्क्षा-
वैलक्षण्याद्भ्रमत्वस्य सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वमिति वदन्ति ।

तत्र न्यूनैपापिकाः—अप्रामाणिकाकाङ्क्षाख्यातिरिक्तपदार्थ-
मानाभावः । किं च भ्रमजन्यसंस्कारद्रव्याद्भ्रमरूपधर्मधर्मिस्म-
रणयोर्मोदस्याप्रामाणिकतयाऽन्यथाख्यातिरूपा स्मृतिर्दुर्वारिव ।

अथ विशिष्टस्मृतौ विशिष्टसंस्कारस्य हेतुतया तादृशकार-
णवाधान्न विशिष्टस्मृतिसम्भव इति तत्र स्मृतिद्रूपं कल्पत इतिचेत्—

रजतत्वादिविशिष्टरङ्गादिगोचरसंस्कारस्मरणपोस्तन्मतेऽप्र-
सिद्ध्या तादृशस्मृतित्वसंस्कारत्वाभ्यां कार्यकारणभावस्य
तन्मतेऽवल्लक्षणत्वात् । अस्मन्मते भ्रमाद्विशिष्टज्ञानरूपाद्विशिष्टसं-
स्कारस्यैव तत्र जातत्वात् । एवमेकदा स्मरणद्रव्यानुपगमे क्रमे-
णैव तत्र धर्मधर्मिस्मरणमुपेयम् । तथा च पौर्वापर्यं विनिगमना-
विरहो दुर्वारः । तपोनिषतोद्दोषकसमवधानस्यञ्चे एकस्य वि-
लम्बे हेत्त्वभावश्चेत्यादिकमूढमिति वदन्तीति ।

वेदान्तिनस्तु अनिर्वचनीयख्यातिरेव भ्रमः । अनिर्वचनीय-
वेदान्तमते भ्रमः । स्य सत्त्वेनासत्त्वेन सत्त्वासत्त्वाभ्यां च निर्व-
क्तुमशक्यस्य तत्रोत्पद्यमातिभामिकरजतस्य ख्यातिरिति तदि-
वरणादिसाद्भूः—

तदप्यसत् । प्रसिद्धरजतस्य भानेनैव निर्वाहेणानन्तस्यले-
निर्वचनीयानन्तरजतोत्पत्तितन्नाशतत्सामग्रीकल्पने गौरवेण
चानिर्वचनीयख्यातिवादस्याप्रयोजकत्वात् ।

न च रजतविषयकचाक्षुषे रजतचक्षुःसंयोगस्य हेतुतया
रजतचक्षुःसंयोगामात्रेण प्रसिद्धरजतचाक्षुषं न सम्भवतीत्यनि-
र्वचनीयख्यातिरावश्यक्येति वाच्यम् । स्वाव्यवहितोत्तरक्षणो-
त्पत्तिकत्वविषयतासमवायव्यवहितसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन
चक्षुःसंयोगविशिष्टचाक्षुष एव चक्षुःसंयोगस्य हेतुतया तद-
भावेऽपि ज्ञानलक्षणासन्निकर्षेण प्रसिद्धरजतभाने वाचकाभा-
वात् । न च ज्ञानलक्षणायाः मंनिकर्षत्वे मानाभाव इति वा-
च्यम् ; सुरभि चन्दनमित्याद्यनुरोधेन तत्संनिकर्षत्वस्यावश्यक-
त्वात् । न च तत्र चन्दनत्वेन सौरभमनुमीयत इति वाच्यं, सौ-
रभमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाभावेन तयावक्तव्यत्वत्वात् ।

एतेन ज्ञानलक्षणासन्निकर्षाभ्युपगमेन तन्मूलकपर्वतो वह्नि-
मानित्यादिप्रत्यक्षेणैव वह्न्यादिगोचरप्रत्यक्षानुपपत्तौ वह्निमा-
नित्याद्यनुमितिमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् । तत्र पर्वते
वह्निमनुमिनोमीत्याद्यनुव्यवसायेन तदुच्छेदाभावात् ।

एतु भ्रमस्यले विषयादिगतदोषस्योभयमतेऽपि हेतुत्वमा-
वश्यकम् । एवं चान्यथाख्यात्युपगमे विषयादिगतदोषस्य रज-
तादिविषयकप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकमिति गौरवम् । अनिर्व-
चनीयख्यात्युपगमे च रजतत्वादिप्रकृतित्वापत्तिमिति तदुपगम
प्रवोचित इति—

तदुच्यम् । प्रकारतासम्बन्धेन रजतत्वादेरेव दोषकार्य-
तावच्छेदकतया गौरवाभावात् । एतेन भ्रमस्यले लौकिक-
विषयतास्वीकार आवश्यकः । रजतं साक्षात्करोमीत्यादिप्रत्यक्षत्वात् ।

एवं च लौकिकसन्निकर्षं विना तदसंभवेनानिर्वचनी-
यत्वातिस्वीकारे आवश्यक इत्यपि निरस्तम् । अनन्तानिर्वच-
परजनोत्पादिकल्पनमपेक्ष्य क्लृप्तहेतुताकदोषस्यैव लौकिकवि-
षयतानियामकत्वकल्पनात् । किं च दोषस्य रजतादिहेतुत्वमते न
तावद्भ्रजतत्वावच्छिन्नं प्रति दोषस्य हेतुत्वं प्रसिद्धरजते व्यभिचा-
रात् । न च विजातीयरजतत्वावच्छिन्ने तद्वहेतुत्वमिति वाच्यं, प्रं-
माणान्तरेण तादृशवैजात्यासिद्धेः । दोषजन्यतावच्छेदकतया त-
त्कल्पनेऽपि एकं तत् । अपरं च प्रसिद्धरजतसामग्रीजन्यताव-
च्छेदकं प्रसिद्धानिर्वचनीयसाधारणं चान्यद्भ्रजतत्वमितिजाति-
त्रयकल्पने गौरवम् ।

अपि चानिर्वचनीयरजतांगीकारे तव प्रसिद्धरजनार्थिनः प्र-
वृत्तपनुपपत्तिः । न च प्रसिद्धानिर्वचनीययोस्तादात्म्यग्रहात्तदुप-
त्तिरिति वाच्यं, तदपेक्ष्य रंगरजतयोस्तादात्म्यग्रहस्वीकारस्यै-
वौचित्यात् । अनन्तानिर्वचनीयरजतोत्पत्त्याद्यकल्पनेन क्लृप्त-
वात् । एवं रजतभेदतद्व्याख्यादीनां ग्रहकाळेऽपि रजतोत्पत्तौ
साधकाभावेन तद्भ्रानापत्तिः । एवं रंगे रजतोत्पत्त्याद्युक्तभेदादि-
निर्णयवतोऽपि पुरुषान्तरस्य तद्भ्रजतचाक्षुषापत्तिः । चक्षुःसं-
योगादिसंवाद्वापनिर्णयादिप्रतिबन्धकतायाश्च भवद्भिरनभ्यु-
पगमात् । तस्मादन्यथाख्यातिरूप एव भ्रम इति सिद्धम् । 'यो-
न्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यत' इत्यादि भ्रमानुवादकश्रुति-
स्वास्त्वमप्यत्रैवेति संक्षेपः ।

इति प्रामाण्यवादः समाप्तः ।

अथ प्रमाणवादः ।

मा च प्रमा प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशब्दभेदाद्यतुर्विधा । त-
त्करणमपि चतुर्विधम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् ।

प्रमाणलक्षणं च प्रमाकरणत्वम् । कुठारादौ भ्रममात्रकरणे
प्रमाण-खण्डचक्षुरादौ चातिप्रसङ्गवारणाय प्रमिति । इन्द्रियसन्निक-
लक्षणम् परिदिवारणाय करणेति । तत्त्वं च व्यापारवदसाधारणका-
रणत्वम् । इन्द्रियसन्निकर्षादेः साक्षाद्देवतया व्यापाराभावेनानति-
प्रसङ्गः । शरीरादिवारणायासाधारणेति । तस्य शरीरात्मसंयोगा-
दिव्यापारवत्त्वेऽपि जन्यज्ञानमात्रे हेतुतया साधारण्यादनतिप्रसङ्गः ।

न चैवं मनसोऽपि जन्यज्ञानमात्रहेतुतयाऽसाधारण्याभावा-
दव्याप्तिरिति वाच्यं, तस्यापि इन्द्रियत्वेन जन्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने
मनस्त्वेन वा मानसत्वावच्छिन्ने हेतुत्वेनासाधारण्यात् । न चै-
वमप्यालोकेऽतिव्याप्तिस्तस्य संयोगव्यापारवत्त्वाद्याक्षुप्तत्वाव-
च्छिन्ने हेतुतया साधारणकारणत्वाच्चेति वाच्यं, जातिपर्याप्ताव-
च्छेदकताकप्रमानिष्कार्प्यतानिष्कपितकारणतावत्त्वस्य समुदाया-
र्थत्वेनालोकस्य विहालादिचाक्षुषान्यचाक्षुप्तत्वावच्छिन्न एव का-
रणतयाऽनतिप्रसङ्गात् । न चैवमपि विषयेऽतिव्याप्तिस्तस्य वि-
षयत्वेन लौकिकविषयतया प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने हेतुत्वात्संयोगा-
दिव्यापारवत्त्वाच्चेति वाच्यं, कारणतायास्तादात्म्यसम्बन्धानव-
च्छिन्नत्वेन विशेषणात् । न च प्रतिशरीरं चाक्षुप्तत्वादिव्याप-
ज्ञानवैजात्योपगमे तर्कत्वस्य मानसत्वव्याप्यजातिरूपत्वे तत्त्व-
साक्षात्कारत्वस्य मुक्तिजनकतावच्छेदकजातिरूपत्वे शरीरापा-
द्यव्याप्तिनिर्णयश्रवणेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं, जातावनुभवत्वसा-
साक्षाद्द्व्याप्यत्वविशेषणात् । तत्त्वं च प्रत्यक्षत्वानुभवत्व-

व्याप्यजात्यव्याप्यत्वे सति अनुभववृत्तित्वम् । तेन चाक्षुष-
त्वादिसंग्रहः ।

के चित्तु असाधारणेत्यादिविशेषणं न देयं, शरीरात्मा-
देर्विषयादेश्च प्रमाणत्वेऽप्यदोषात् । प्रत्यक्षप्रमाकरणत्वेनैतेषां
विभागाच्च नाधिक्यम् । न चैवं कर्तुरपि करणत्वापत्तिरिति वा-
च्यं, इष्टत्वात् । उपधेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकरेणादोषात् । अत
एव विवक्षातः कारकविभक्तयो नाना भवन्तीति शाब्दिकाः ।
अन्यथा कर्तृत्वकरणत्वादेरसमावेशे विवक्षायाः कोपयोगः
स्यात् । अत एवात्मनमात्मना वेत्सीत्याद्यपि सङ्गच्छत
इत्याहुः ।

वस्तुनस्तु प्रमाविभाजकोपाध्यवच्छिन्नप्रमानिष्टकार्यतानिष्-
पित्तुव्यापारसम्बन्धावच्छिन्नकारणतावत्वस्य समुदायार्थतया न
कोऽपि पूर्वोक्तदोषः । न चैवं प्रत्यक्षप्रमाणेऽव्याप्तिः । चाक्षु-
षत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुषादिना हेतुत्वस्यावश्यकतया प्रत्यक्ष-
त्वावच्छिन्नं प्रति इन्द्रियत्वेन हेतुत्वे मानाभावादिति वाच्यं, प्र-
त्यक्षत्वानाच्छिन्नानुत्पादे चक्षुषाद्यवच्छिन्नाभावकूटस्य प्रयोज-
कत्वकल्पनापेक्षयैन्द्रियत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रयोजकत्वे लाघवेन
तथाहेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति दिक् ।

तत्र प्रत्यक्षप्रमाकरणं प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षत्वं च घटं साक्षा-
प्रत्यक्षनिरूपणम् । त्कोपीत्यनुगमप्रतीतिज्ञाप्तिश्चै जातिविशेषः ।
स एव च प्रत्यक्षप्रमाश्लक्षणमपि । न चोपनीतमानानन्तरं तादृ-
शप्रतीत्यनुदयेन लौकिकविषयता तद्व्यञ्जकत्वेनावश्यमुपेयेति ।
सुत्रं तादृशप्रतीतिविषयोऽस्तु किं जानिविशेषाङ्गीकारेणेति वा-
च्यं, तस्या नानात्वेन तथानुगमप्रतीत्यनिर्वाहान् । किं वाक्क-
रीत्या प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति इन्द्रियत्वेन हेतुतया कार्यताव-

च्छेदकतयैव तत्सिद्धिः । न चेन्द्रियत्वस्यानुगतस्य दुर्बल-
या तादृशहेतुत्वसंभवि तेजस्वादिना सांकर्येण तस्य जाति-
त्वासंभवादिति वाच्यं, इन्द्रियनिष्ठकत्वेषु वैजात्यमुपेत्य विजा-
तीयैकत्वत्वरूपेन्द्रियत्वस्यानुगतस्य सुवचत्वात् ।

यत्तु एकत्वजन्यतावच्छेदकजन्यैकत्वमात्रवृत्तिजात्या सां-
कर्यान्नेन्द्रियनिष्ठेकत्वेषु वैजात्याङ्गीकारसंभव इति—

तदसत् । नित्यसाधारणधर्मस्वापि कार्यतावच्छेदकत्वे बाध-
काभावेनैकत्वस्यैवेकत्वजन्यतावच्छेदकत्वात् । इन्द्रियत्वाव-
च्छिन्नकारणतानिर्हायितकार्यताशालित्वं ज्ञानकरणकत्वव्यापि-
चार्यनुभवानिष्ठमेदमतिषोगितावच्छेदकजातिमज्ज्ञानत्वं वा प्र-
त्यक्षलक्षणं बोध्यम् ।

यत्तु जन्यधीजन्यमात्रवृत्तिजानिशून्यज्ञानत्वं प्रत्यक्षलक्षण-
मिति—

तदसत् । यथाकथञ्चिज्जन्यत्वस्य निवेशे निर्विकल्पकस्या-
पि कालोपाधिमुद्रया जन्यधीजन्यत्वेन बाधुपत्वमादायाव्याप्तेः ।
जन्यधीत्वस्य जनकतावच्छेदकत्वविवक्षणे किंगज्ञानत्वादिना
मनस्त्वादिना बावच्छिन्नकरणताफेऽनुमित्यादावतिव्याप्तेः । ज-
न्यधीत्वस्य जनकतावच्छेदकत्वाप्रसिद्धेश्च ।

सा च प्रत्यक्षप्रमा लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधा । लौकि-
कसन्निकर्षप्रयोज्यविषयताशालित्वं लौकिकत्वम् । अलौकिकस-
न्निकर्षप्रयोज्यविषयताशालित्वं चालौकिकत्वम् ।

तत्र लौकिकसन्निकर्षः षड्विधः—संयोग—संयुक्तसमवाय-
संयुक्तसमवेतसमवाय—समवाय—समवेतसमवाय—विशेषणता-
भेदात् ।

तत्र संयोगेन द्रव्यग्रहः । चक्षुरादिमंयुक्तस्यैव घटादेश्चक्षु-
१३ न्या० कौ०

रादिनां ग्रहात् । संयुक्तसमवायेन शब्देतरगुणकर्मद्रव्यगतजाती-
 नां ग्रहः । चक्षुरादिसंयुक्तघटादिसमवायेनैव घटरूपादिग्रहात् ।
 संयुक्तसमवेतसमवायेन शब्देतरगुणकर्मगतजातीनां ग्रहः । च-
 क्षुरादिसंयुक्तघटादिसमवेततद्रूपादिसमवायेन गुणस्वरूपत्वनी-
 लत्वादिग्रहात् । समवायेन शब्दग्रहः । श्रोत्रस्य कर्णशङ्कुत्वव-
 च्छिन्नभोरूपतया तत्समवायेन शब्दग्रहात् । समवेतसमवायेन
 शब्दसमवेतस्य ग्रहः । श्रोत्रसमवेतशब्दसमवायेन सत्त्वगुणत्व-
 शब्दत्वकत्वादिग्रहात् । विशेषणतया समवायाभावोर्ग्रह इति
 विवेकः ।

ननु संयुक्तसमवेतसमवायेनैव द्रव्यतत्समवेतयोर्ग्रहसंभवे सं-
 योगसंयुक्तसमवाययोः सन्निकर्पत्वमनर्थकं समवेतप्रत्यक्षत्व-
 स्पैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् । नचात्मनरसमवेतग्रहस्य
 तेनासंभवात्तयोः सन्निकर्पत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । तावता
 मजःसंयोगतत्संयुक्तसमवाययोः सन्निकर्पत्वसिद्धावपि चक्षुरा-
 दिसंयोगतत्संयुक्तसमवाययोः सन्निकर्पत्वस्यासिद्धेरिति चेत्—
 मैवम् । परमाण्वादिघटितसन्निकर्पात् द्व्यणुकादौ पृथिवीत्वा-
 दिप्रत्यक्षवारणाय चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवत्समवेतसमवायत्वा-
 दिर्नैव सन्निकर्पत्वं वाच्यम् । तथा च घुटितसमवेतप्रत्यक्षे व्य-
 म्निचारवारणाय द्रव्यान्यस्मिन्प्रत्यक्षसमवेतं तच्चाक्षुषत्वादिकमेव त-
 ज्जन्यतावच्छेदकं वाच्यमिति । तेन द्रव्यतत्समवेतप्रत्यक्षस्यासं-
 ग्रहेण तदनुरोधेन तयोः सन्निकर्पत्वस्यावश्यकत्वात् ।

के विचु परमाणुद्व्यणुकानामीकर्तृणां नव्यानां घुटितस-
 मवेतप्रत्यक्षस्य तेनानिर्वाहेण तयोः सन्निकर्पत्वमावश्यकमित्याहु-
 रित्याधिकमन्यप्रातुसन्धेयम् ।

ननु चक्षुःसंयोगस्य चाक्षुषहेतुत्वं विचारासहं तज्जन्यताव-

च्छेदकस्य दुर्बलत्वात् । तथा हि द्रव्यचाक्षुपत्वं न तज्जन्यता-
वच्छेदकं, अलौकिकचाक्षुषे व्यभिचारात् । नापि द्रव्यलौकि-
कविषयताशालिचाक्षुपत्वं रूपाद्यविषयकद्रव्यलौकिकचाक्षुषानु-
दयेन तदवच्छिन्नस्य विषयताया रूपादावप्युत्पत्त्या व्यभिचा-
रात् । नापि द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुपत्त्वम् ।
शुक्त्यादौ रजतादिभ्रमानन्तरं रजतं पदयामीत्यादिप्रतीत्युदयेन
भ्रमविषयेऽपि दोषप्रयोज्यलौकिकविषयता नवनिर्हणममेन तत्र
व्यभिचारादिति चेत्—

न । स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वविषयतासमवायो-
पयघटितसामानाधिकरण्याभयसम्बन्धेन चक्षुःसंयोगवैशिष्ट्यस्य
कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशेन दोषप्रयोज्यद्रव्यवृत्तिलौकि-
कविषयतासम्बन्धेन चाक्षुपत्वस्य वा कार्यतावच्छेदकत्वाद्-
तत्तत्पुरुषपियत्वस्य कार्यताकारणतावच्छेदकयोर्निवेशाच्च पुरु-
षान्तराद्यचक्षुःसंयोगकालेन पुरुषान्तरस्य चाक्षुषापत्तिः-
अन्यैव दिशा चक्षुःसयुक्तसमवायतत्समवेतसमवाययोरपि
कार्यतावच्छेदकमूलम् । अतो न कोऽपि दोषः ।

अत्रेदं बोध्यम् । अन्धकारे घटादौ चक्षुःसंयोगसत्त्वेन
चाक्षुषवारणाय द्रव्यचाक्षुषे आलोकसंयोगस्यापि हेतुत्वमुपेयम् ।
तज्जन्यतावच्छेदकं चानभिभूतरूपवत्तेजोभिन्नद्रव्यचाक्षुषत्वमतौ
न तेजःप्रसङ्गे व्यभिचारः । सुवर्णचाक्षुषसंग्रहायानभिभूतरूपव-
दिति तेजो विशेषणम् ।

यद्दालोकवृत्तिसंयोगत्वेन हेतुता । आलोकेऽप्यालोकवृत्ति-
क्षुरादिसंयोगसत्त्वान्न व्यभिचारः । आलोकत्वं चोद्भूतानभि-
भूतरूपवन्महत्त्ववत्तेजस्त्वम् । उद्भूतत्यादिनोऽप्यस्वर्णतेजोऽणुना
निरासः । बद्धिरूपं नाभिभूतं, किन्तु तद्वत् शुक्लत्वं रक्तत्वं-

दिना वह्निरूपग्रहात् ।

यद्वाचद्वित्वादिविरुद्धप्रभात्वमेवालोकत्वम् । वस्तुवादेरपि तन्मध्यवर्तिनी मभैव व्यञ्जिका । प्रभाद्वयणुकवारणाय महत्त्वमात्रं निवेश्यम् । न चान्धकारे विडालादेः साजनपुरुषादेश्च चाक्षुषोदयेन व्यभिचार इति वाच्यं, तच्चदन्यद्रूपचाक्षुष एवालोकसंयोगस्य हेतुत्वात् ।

नव्यास्तु विजातीयचाक्षुषत्वमेवालोकसंयोगजन्यतावच्छेदकम् । वैजात्यं चेदं विडालादिचाक्षुषव्यावृत्तमतो न तत्र व्यभिचारः ।

वस्तुतस्तु आलोकसंयोगस्य तत्त्वेन स्वासंज्ञेण न हेतुत्वं, किन्तु आलोकसंयोगावच्छिन्नतत्पुरुषीयचक्षुस्संयोगत्वेन तत्पुरुषीयचक्षुस्संयोगावच्छिन्नालोकसंयोगत्वेन वा हेतुत्वम् । उभयथाऽपि पुरुषभेदेन हेतुत्वस्य भिन्नतया विडालादिपुरुषास्तर्माशेण तादृशे हेतुत्वाकरूपनात्र कोऽपि दोष इति माहुः ।

अथ सुवर्णस्य तैजसतावादः ।

अत्र प्रसंगात्सुवर्णे तैजसत्वं विचार्यते ।

अत्र प्रमांसकाः—सुवर्णं पार्थिवं, नैमित्तिकद्रवत्वात्, मोमांसकमतम् घृतवदित्यनुमानेन सुवर्णं पार्थिवम् । न च सुवर्णस्य पृथिवीत्वे तदीयद्रवत्वस्याग्निंसंयोगेन नाशायत्तिर्घृतादिद्रवत्ववदिति वाच्यं, सुवर्णद्रवत्वव्यावृत्तविजातीयद्रवत्वनाशत्वस्यैवाग्निंसंयोगजन्यतावच्छेदकत्वात् । न च वैजात्ये मानाभाव इति वाच्यम् । आश्रयनाशजन्यद्रवत्वनाशे व्यभिचारवारणायाश्रयनाशाजन्यत्वनिवेशे गौरवेण लाघवादाश्रयनाशनाशयद्रवत्वव्यावृत्तवैजात्यनिवेशस्यावश्यकतया तस्य सुवर्णद्रवत्वव्यावृत्त-

प्र० प्रमाणवादः (सुवर्णतैजसतावादः)] प्रत्यक्षकौस्तुभः ।

५३५०

स्यैव सिद्धेः । न चात्र पीतरूपविशेषवद्द्रव्यात्मकसुवर्णस्य पक्षत्वे उपष्टम्भकपृथिव्यंशमादाय सिद्धसाधनम् । तैजससुवर्णस्य पक्षत्वेऽप्रसिद्धिरिति वाच्यं, सुवर्णपदवाच्यत्वस्यात्यन्तानलसंयोगेऽनुच्छिद्यमानवस्वस्य वा पक्षतावच्छेदकत्वात् । न च धर्मशास्त्रादौ पीतद्रव्यविशेषस्यापि सुवर्णपदवाच्यतया सिद्धसाधनमिति वाच्यं, अत्रच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धावंशतः सिद्धसाधनस्यादोषत्वादित्याहुः ।

अत्र नैयायिकाः—उक्तानुमानस्याप्रयोजकतया सुवर्णे पृथिनैक्यापि—यीत्वसिद्धिर्न संभवतीति । तत्र तैजसस्वमेवोपेयते । तत्र कमतम्मानं च सुवर्णं तैजसं, अत्यन्तानलसंयोगे सति अनुच्छिद्यमानद्रवत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं, यथा घृतादिकमिति केवलव्यतिरेक्यनुमानमेव । न चाप्रयोजकत्वम् । 'अग्नेरपसं प्रथमं हिरण्यमिति' श्रुतेरेवानुकूलतर्कत्वात् । न चोक्तहेतोरसाधारणतया दृष्टत्वमिति वाच्यं, असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वेन तस्य च तुल्यबलत्व एव संभवेन साध्याभावसाधनेऽनुकूलतर्कविरहेण साध्यसाधने चोक्ततर्कसत्त्वेन तुल्यबलत्वाभावेन तस्यादोषत्वात् । न च सुवर्णस्य तैजसत्वे तत्र पीतरूपगुरुत्वयोरनुपपत्तिरिति वाच्यं, तपोरुपष्टम्भकभागतत्वात् । न च हेतुस्यमत्यन्तत्वं दुर्बलमिति वाच्यं, महरात्मकादिस्थूलकालीनत्वस्यैव प्रकृते तत्त्वात् । युज्यते चैतत् । अन्यथाऽत्यन्ताग्निसंयोगेन पीतरूपवन्निष्टद्रवत्वनाशापत्तिः ।

मन्मते तु जलसम्बन्धिघृतादावग्निसंयोगोऽपि द्रवत्वादिनाशानुत्पत्त्या नैमित्तिकद्रवत्वादिनाशं प्रति पार्थिवान्यद्रवद्रव्यसंयोगस्य प्रतिबन्धकतया तैजसद्रुतसुवर्णात्मकद्रव्यसम्बन्धस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वान्नोक्तापत्तिः संभवतीति । न च सुवर्ण-

स्य तैजसत्वे पुटपाकदशायां कथं तत्र रक्तरूपोपलब्धिरिति वाच्यं, तत्रौपशगतरक्तरूपोपलब्ध्युपगमात् । न च सुवर्णस्य तैजसत्वे षट्तण्डुलमास्वररूपपथ्यसापत्तिरिति वाच्यं, उपष्टम्भकपृथिव्यंशगतपीतरूपेण तस्याभिमवात् । न चैवमप्यन्वकारे तद्द्रव्यापत्तिः । बलवत्तमजातीयग्रहणप्रयुक्ताग्रहणस्यैवाभिभवतया तदानीं पीतरूपग्रहेण तस्याभिभाक्त्वसंभवादिति वाच्यं, लाघवेनात्र मजातीयसम्बन्धस्यैव तत्त्वेनान्वकारेऽपि तत्त्वाश्रयपार्थिवसंयोगिसमवेतान्वकमम्बन्धस्य सत्त्वादिति ।

अत्र भीमांमकनव्याः — उक्तानुमानान्न सुवर्णे तेजस्त्वसि-
मांमकनव्यमत्र द्विः । अत्यन्तानल्लेत्पादिहेत्वमिद्वेः । न चैवं
तत्रात्यन्तानलमयोगेन द्रवत्वोच्छेदापत्तिरिति वाच्यं, इष्टापत्तेः ।
अत एव सुवर्णं द्रुतं द्रुततरं द्रुततममितिप्रतीतेरप्युपपत्तिः । न चैवं
तत्र द्रवत्वस्यात्यन्तोच्छेदापत्तिरिति वाच्यं, सुवर्णेऽग्निसंयो-
गात्पूर्वद्रवत्वनाशकाले द्रवत्वान्तरोत्पादकमामस्या निपमतः स्वी-
कारात् ।

वस्तुतस्तु उपदर्शितयुक्त्या विजातपिद्रवत्वनाशं प्रत्येवा-
ग्निसंयोगस्य हेतुतया सुवर्णद्रवत्वे तादृशवैजात्यानुपगमेन तादृ-
शकारणबलान्न सुवर्णद्रवत्वनाशापत्तिः ।

यत्तु तत्राग्निसंयोगार्थीतरूपनाशाद्यापत्तिवारणाय पीत-
रूपादिनाशप्रतिबन्धकत्वेन बलुध्नस्य द्रवद्रव्यमम्बन्धस्य घटक-
तया द्रवद्रव्यं किञ्चित्सिद्धयति । तत्र द्रव्यं न पृथिवी, पार्थिव-
द्रव्यमम्बन्धस्य रूपनाशाद्यप्रतिबन्धकत्वान् । नापि जलं, निम्-
स्नेहवत्त्वात् । अतस्तद्रूपमभिघ्नत्वेन तेजस्त्वं सिद्धयतीति —

तदमन् । सुवर्णद्रव्याग्निमयोगे रूपनाशकतावच्छेदकत्वे जात्या-
नुपगमेन विजातीयाग्निमयोगाभावेनैव च तत्र पीतरूपनाशापत्ति-

प्र० प्रमाणवादः (सुवर्णतैजसतावादः)] प्रत्यक्षकौस्तुभः । १०३

वारणसंभवेन तत्र द्रवद्रव्यसम्बन्धस्य प्रतिबन्धकत्वे माना-
भावात् । तस्मात् सुवर्णं पार्थिवं, नैमित्तिकद्रवत्वात्, घृतवदि-
त्यनुमानेन सुवर्णारूपातिरिक्ततेजोन्तराकल्पनप्रयुक्तलाघवतर्क-
सहकृतेन सुवर्णस्य पार्थिवत्वमेव मिद्धयतीत्याहुः—

तदसत् । तथाऽपि 'अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यमि'ति श्रुत्या सुवर्ण-
स्यते जस्त्वासिद्धेर्दुर्वारत्वात् । न च तस्या अग्नेर्निमित्तकारणतामा-
दायाप्युपपत्त्या न तेजस्त्वसाधकत्वमिति वाच्यं, तस्या उपादान-
प्रकरणस्यत्वेन तथावक्तुमशक्यत्वादिति दिक् ।

यत्तु मणिकारस्य वायुप्रत्यक्षताविचारे मीमांसकं प्रति य-
दि उद्भूतस्पर्शवत्त्वस्य वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति प्रयोज-
कत्वमुपेत्य वायोः प्रत्यक्षं त्वपोपेयने तदा सुवर्णरूपतेजोद्रव्य-
मनुद्भूतरूपमनुभूतस्पर्शं प्रत्यक्षं न स्यादिति दूषणमुखेन सुवर्ण-
तैजसतावादस्यावतारणम्—

तन्न सम्पक् । उद्भूतरूपवत्सुवर्णस्योद्भूतस्पर्शवत्त्व-
नियमात् । यथा सुवर्णस्य चाक्षुषत्वानुपपत्तिरुद्भूतरूपे
मानं तथा त्वगिन्द्रियवेद्यत्वानुपपत्तिरुद्भूतस्पर्शो मानम् । न
हि सुवर्णं न त्वगिन्द्रियवेद्यमिति वक्तुं शक्यम् । न
चैवं त्वचा सुवर्णत्वग्रहापत्तिः जातेर्व्याक्तिग्राहकग्राह्यत्वादिति वा-
च्यं, सुवर्णत्वजातेः सुवर्णगतजातिविशेषव्यंग्यत्वात् । अत एव
निकषपापाणापेक्षा । अन्यथा पद्मरागादेरपि त्वगिन्द्रियावेद्यतया
तत्राप्युद्भूतस्पर्शो न स्यात् । तस्मात् प्रसंगादेव सुवर्णतैजसता-
वादारम्भ इत्येव रमणीयमामाति ।

इति सुवर्णतैजसतावादः समाप्तः ।

एवं वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वोद्भूतरूपयोरपि हेतुत्वे तेन परमा-
णुवायुचक्षुरादीनां न प्रत्यक्षमिति ।

ननु आलोकसंयोगानवच्छेदकावयवावच्छेदेन चक्षुःसंयोगसत्त्वे चाक्षुषवारणाय स्वावच्छेदकावच्छेद्यत्वसम्बन्धेनालोकसंयोगविशिष्टचक्षुःसंयोगत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् । तत्र विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयमवच्छेदकगौरवं च । एवं कम्बुग्रीवाद्यनवच्छिन्नचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे घटादिप्रत्यक्षवारणाय घटादिप्रत्यक्षे कम्बुग्रीवाद्यवयवावच्छिन्नचक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वे गौरवमिति तदपेक्ष्य लाघवेन विजातीयचक्षुःसंयोगस्यैव द्रव्यचाक्षुषहेतुत्वं वाच्यम् । उक्तस्थले च तदभावादेव नोक्तापत्तिः । एवं चालोकसंयोगस्य महत्वोद्भूतरूपयोश्च हेतुत्वमनर्थकम् । वैजात्यस्य फलत्वकल्पत्वेनान्धकारे घटादिचक्षुःसंयोगे वैजात्यानभ्युपगमात् परमाणुवायुचक्षुरादिचक्षुःसंयोगेऽपि वैजात्यानभ्युपगमात् विजातीयचक्षुःसंयोगरूपकारणविरहादेव तत्कार्यापत्तिविरहादिति चेत्—

न । अन्धकारफालीनचक्षुःसंयोगस्यैवालोकसमवधाने प्रत्यक्षजनकत्वेनाभावप्रत्यक्षे विजातीयचक्षुःसंयोगवद्विशेषणतायाः प्रत्यापत्तिस्त्वेन भूतलादान्धकारमत्वज्ञानुरोधेन चान्धकारेऽपि घटभूतलादिचक्षुःसंयोगे वैजात्योपगमस्यावश्यकत्वेन घटभूतलादिचाक्षुषवारणाय तत्रालोकसंयोगहेतुत्वस्यावश्यकत्वात् । एवं यत्रैकैव क्रियया घटादीं परमाण्वादीं च चक्षुःसंयोगो जातस्तत्र वैजात्यनियाम्पक्षस्यैकत्वेन घटादिचक्षुःसंयोगादाविव परमाण्वादिचक्षुःसंयोगेऽपि वैजात्योपगमस्यावश्यकतया परमाण्वादिप्रत्यक्षवारणाय महत्वोद्भूतरूपयोश्चाक्षुषहेतुत्वमावश्यकम् । न च घटादिरूपतत्तदुत्तरदेशस्यापि विशिष्य वैजात्यावच्छिन्नहेतुत्वमुपेत्य वैजात्यस्य परमाण्वादिचक्षुः-

संयोगसाधारण्यं - वारणीयमिति वाच्यम् । अनन्तहेतुत्व-
कल्पनामपेक्ष्य महत्त्वोद्भूतरूपयोर्हेतुत्वकल्पनस्यैवोचितत्वान् ।

अथ कर्मजस्य संयोगजस्य च चक्षुःसंयोगस्य चाक्षुषजन-
कतया कर्मजन्यतावच्छेदकसंयोगजन्यतावच्छेदकजातिभ्यां
मंकरान्नोक्तवैजात्यकल्पनासंभवः । न च कर्मज एव संयोगश्चा-
क्षुषहेतुरुन्मीळनादिक्रियानुविधानादिति वाच्यं, चक्षुःसंयुक्ते
कपालाद्रावुरपक्षेन घटादिना संयोगजस्यापि चक्षुःसंयोगस्य
संभवादिति चेत्—

अत्राहुः—आत्मादौ रूपाद्यभावस्य चाक्षुषत्वे आत्मादि-
वृत्तिचक्षुःसंयोगसाधारणमात्ममनःसंयोगमाधारणं च तद्वैजा-
त्यं कर्मजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यमेव । आत्मादौ चक्षुरादि-
संयोगस्य कर्मजस्यैव संभवान् । न चात्मादिसंयुक्ते चक्षुराद्यव-
यवे जातस्य चक्षुरादेः संयोगजोऽप्यात्मादिसंयोग इति वाच्यं,
तथाप्यात्मनः संयोगस्य कर्मजत्वनियमादिति । वहिर्द्रव्यप्रत्य-
क्षे चोद्भूतरूपस्य रूपत्वेनैव हेतुत्वम् । नीलत्वादिष्वाप्यानुद्-
भूतत्वाभावकूटरूपस्योद्भूतत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे विशेष्य-
विशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यादवच्छेदक-
गौरवाच्च । अनुद्भूतरूपाभावस्य स्वातंत्र्येण हेतुत्वादेव चक्षुरा-
दीनां न प्रत्यक्षम् । एवं द्रव्यस्पर्शने अनुद्भूतस्पर्शाभावस्य
हेतुता कल्प्यते । तेन प्रभाया न स्पर्शनम् । द्रव्यस्पर्शने स्पर्श-
स्य च न हेतुत्वम् । निस्स्पर्शानां गमनादीनां नीरूपत्वेन रूपहे-
तुतयैव प्रत्यक्षवारणान् । तत्र रूपहेतुतायां कारणस्य प्रत्या-
सत्तिः समवायः । फार्मस्य द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयताकार्यता-
वच्छेदकं च वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वम् । तच्च मानसान्यप्रत्यक्षत्वम् ।
मानसान्यत्वनिवेशादात्ममानमेव व्यभिचारः । द्रव्यविषयकप्र-
१४ न्या० पौ०

त्यस्य गुणाद्वापि विषयतयोत्पत्त्या तत्र व्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदकप्रत्यासत्तौ द्रव्यवृत्तित्वास्य विशेषणत्वावश्यकत्वे कार्यतावच्छेदककोटौ द्रव्यविषयकत्वेन निवेशनीयम् । प्रयोजनाभावात् । किञ्चिदंशे लौकिकस्यापि प्रत्यक्षस्योपनीतनीरूपपदार्थेऽपि विषयतयोत्पत्तेः । तत्र व्यभिचारवारणाय लौकिकविषयतायाः प्रत्यासत्तित्वावश्यकत्वेन कार्यतावच्छेदककोटौ लौकिकत्वमपि न निवेशनीयम् ।

यद्यप्येवं प्रत्यक्षत्वनिवेशनमफलं प्रत्यक्षेतरस्य लौकिकविषयतासम्बन्धेनानुत्पत्तेर्व्यभिचारानवकाशात्, तथापि नित्यानित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वस्य सिद्धान्तविरुद्धतया गगनादिसाधारणमानसान्यत्वमात्रस्य कार्यतावच्छेदकत्वासम्भवात्प्रत्यक्षत्वनिवेशः । न च प्रत्यक्षत्वमपीश्वरसाधारणम् । अतस्तदोपतादवस्थयमिति वाच्यं, ईश्वरप्रत्यक्षव्यावृत्तजन्यप्रत्यक्षवृत्तिजातिविशेषस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् । ईश्वरज्ञाने प्रत्यक्षत्वव्यवहारस्य कार्यमात्रे उपादानलौकिकप्रत्यक्षस्य हेतुतया धर्मिशाहकमानसिद्धलौकिकविषयतानिवन्धनत्वेन प्रत्यक्षत्वनातेस्तत्साधारण्ये मानाभावाच्च । न च मानसान्यप्रत्यक्षं प्रति रूपस्याहेतुत्वे वायोः स्पर्शनप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यं, वायोरनीन्द्रियतया तज्ज्ञानस्य स्पर्शादिलिंगकानुमितिरूपतया इष्टावृत्तेः । शीतो वायुरित्यारोपोऽपि मानस एवेति न्यायवैशेषिकसिद्धान्तात् । न च लाघवाच्चाक्षुपत्वावच्छिन्नं प्रत्येवरूपस्य हेतुतया वायोः स्पर्शने बाधकाभाव इति वाच्यं, तथा सति गगनादीनां स्पर्शनवारणाय द्रव्यस्पर्शने स्पर्शस्य हेतुत्वान्तरकल्पने गौरवात् । एतेन मानमान्यप्रत्यक्षं प्रति स्पर्श एव हेतुरिति वायोः स्पर्शने बाधकाभाव इति निरस्तम् । तथा सति वायोश्चाक्षुपावस्या रूप-

स्यापि चाक्षुषे हेतुत्वान्तरकल्पने गौरवापाचिरिति संप्रदायः ।

अत्र दीधितिकारानुयायिनो नव्याः—मानसान्यप्रत्यक्षस्य दीधितिकारानुयायि- रूपजन्यतावच्छेदकत्वापेक्षया लाघवाच्चाक्षु-
 षो नव्या वायुप्रत्यये पत्रस्यैव तथात्वमुचितमिति वायुः स्पर्शन-
 विषय एव । अत एव त्वरव्यापारानन्तरं विनैव छिगादिज्ञानं वा-
 युर्वातीति सर्वजनानुभवः । न चैवं निस्स्पर्शस्य गगनादेः स्पा-
 र्शनवारणाय द्रव्यस्पर्शनं प्रति स्पर्शस्य हेतुत्वान्तरं कल्प-
 नीयमिति गौरवम् । तदपेक्ष्य मानसान्यप्रत्यक्षत्वस्यैव
 रूपजन्यतावच्छेदकत्वमुचितमिति वायोरतीन्द्रियत्वमेवेति वाच्यं,
 मानसान्यत्वप्रत्यक्षत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण
 कारणात्त्वस्य भवन्मतेऽप्यावश्यकत्वात् । अवच्छेदकगौरवस्य
 पुनरधिकत्वात् । न च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन मानसान्य-
 त्वस्य प्रत्यक्षत्वविशेषणत्वे वैपरीत्येन विनिगमनाविरहः स्यात् ।
 तदेव न किन्तु आत्ममानसे व्यभिचारवारणायत्पभिन्नत्वं प्र-
 त्यासत्तिघटकद्रव्यांशे विशेषणमित्युपेयम् । तत्र च न विशेष्य-
 विशेषणभाववैपरीत्यमिति वाच्यं, विषयानिष्टसम्बन्धतावच्छेदक-
 तायां विशेष्यविशेषणभावान्नापन्नयोर्द्रव्यत्वात्पभिन्नत्वयोः प्रत्ये-
 कमपि सक्ततपानवच्छेदकत्वेनावच्छेदकताया व्यासङ्गप्रवृत्तित्व-
 स्याभावेन च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापरस्वाव-
 च्छेदकत्वस्य वाच्यतया विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविर-
 हस्य दुर्वारत्वात् ।

ननु द्रव्यस्पर्शनं प्रति स्पर्शत्वेन हेतुत्वान्तरकल्पनामपेक्ष्य
 लाघवाच्चाक्षुषस्पर्शनानिष्टः प्रत्यक्षत्वावान्तरजातिविशेषो रूप-
 जन्यतावच्छेदकतया स्वीक्रियत इति वायोरतीन्द्रियत्वमेवोचि-
 तम् । न च श्रुतिस्पर्शनवारणाय स्पर्शनप्रत्यक्षे श्रुतिमहत्त्व-

व्यावृत्तं जातिविशेषमभ्युपेत्य तेन रूपेण महत्त्वस्य हेतुताकल्पन-
मावश्यकम् । एवं च तादृशजानिविशेष एव निस्स्पर्शद्रव्यवृत्ति-
महत्त्वव्यावृत्तः स्वीक्रियत इति तादृशमहत्त्वाभावादेव गगनादीनां
स्पर्शनवारणसंभवेन द्रव्यस्पर्शनं प्रति स्पर्शत्वेन हेतुतास्माभि-
रपि न कल्पनीयेति किं गौरवमिति वाच्यं, घुटेः स्पर्शनोपगमे
क्षतिविरहात् । अत एव घुटेरस्पर्शनत्वे तु प्रकृत्यपरिमाणवत्त्व
मपि तथेतिर्दाधितिकारेणाभिहितम् । तदस्पर्शनत्वस्य निर्विवा-
दतायां तथाविधोक्तेरसंगत्यापचेरिति चेत् —

न । अनुद्भूतस्पर्शादौ मानाभावेन गगनादीनां स्पर्शनस्या-
नुद्भूतस्पर्शाभावहेतुतया वारणासंभवेन द्रव्यस्पर्शनं प्रति स्पर्श-
त्वेन हेतुतायाः सर्वमतेऽप्यावश्यकत्वात् ।

अथ भवन्मते द्रव्यवृत्तिलौकिकविपयतामन्वयेन चा-
क्षुषत्वावाच्छिन्नस्य रूपजन्पत्वापेक्षाया मूर्त्तवृत्तिलौकिकवि-
पयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावाच्छिन्नस्य तथात्वे गौरवविरहा-
द्विनिगमनाविरहेण तदवाच्छिन्नं प्रत्यपि रूपहेतुतासाक्षाद्निष्पत्पु-
हैवेति न वायोः प्रत्यक्षतासंभव इति चेत् —

न । वायुप्रत्यक्षमन्देहेन प्रत्यक्षत्वादेवैव्यभिचारिवृत्तित्वेन
संदिग्धतया विना लाघव तदवाच्छिन्नस्य जन्पताकल्पनासंभवात् ।
लाघवज्ञानाभावसहितस्य व्यभिचारसन्देहस्यापे कारणतानि-
श्चयविरोधित्वात् ।

किं च मूर्त्तत्वजातौ मानाभावेनोक्तविनिगमनाविरहासंभवः ।
न च स्पन्दसप्तवायुकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिरिति वाच्यं,
तत्र मूर्त्तत्वेनाहेतुत्वेऽप्यसप्तवायुकारणतावच्छेदकजातिविशेषाक्रा-
न्तोदनाभिधाता(१)दीनाममूर्त्तेनाभ्युपगमादेव तत्र स्पन्दाप-

(१) नोत्पन्नं सयोगविशेषः । येन सयोगेन जातितं कर्म संयोगिनोः

चेरसंभवात्तादृशरूपेण समवायिकारणताया अप्रामाणिकत्वात् । क्रियाविशेषजनकेश्वरादिसंयोगस्येश्वरादिसाधारण्येऽपि न तत्र स्पन्दापत्तिः । तत्र विजातीयसंयोगसम्बन्धेनात्मत्वेनैव हेतुत्वात् । स्वस्मिंश्च संयोगेन स्वस्यासत्त्वादिति वदन्ति ।

के चित्तु वायोरतीन्द्रियतामते प्रकारान्तरेण गौरवाद्वायुप्रत्य-
वायोरपि प्रत्यक्षमिति क्षता स्वीक्रियते । त्वक्संयुक्तपरमाणुप्रभागगना-
केषाञ्चिद्व्यानां मतम् द्विसमवायवलात् द्रव्यत्वादीनां स्पर्शनवर्णनाय
द्रव्यसमवेतस्पर्शनं प्रति त्वक्संयुक्तसमवायहेतुतायां त्वक्संयुक्त-
दले स्पर्शनविषयत्वं विषयतया स्पर्शनवत्त्वं चोपलक्षणतया नि-
वेशनीयम् । तथा च वायुस्पर्शस्पर्शने व्यभिचार इति तज्जन्य-
तावच्छेदके स्पर्शान्यत्वमधिकं द्रव्यसमवेतांशे निवेशनीयम् ।
तेन च समविशेषणान्तरस्य विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनावि-
रहात्कारणताधिरम्यम् । तथा स्पर्शस्पर्शनानुरोधेन स्पर्शनव-
त्वमनिवेश्य त्वक्संयुक्तसमवायस्यापरमपि हेतुत्वं कल्पनीयमिति
गौरवम् ।

अथोक्तरीत्या संयुक्तसमवायो न प्रत्यक्षहेतुः किन्तु द्रव्य-
स्पर्शने त्वक्संयोगः । समवेतस्पर्शने त्वक्संयुक्तसमवेतस्पर्श-
नवत्समवायः । तस्य च कार्यतावच्छेदकं स्पर्शनवत्समवे-
तस्पर्शनत्वमेव । तथा च वायोरतीन्द्रियतामतेऽपि न तदीय-
स्पर्शस्पर्शने व्यभिचारः । तस्य स्पर्शनवत्समवेतविरहादिति
स्पर्शान्यत्वनिवेशं विनैवोपपत्तिरिति चेत्—

परस्परं विभागहेतुर्न भवति । यः संयोगः शब्दानिमित्तकारणं न भवति
यां । यः संयोगः शब्दानिमित्तकारणं भवति यज्जनितं कर्म संयो-
गिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघात इत्युप-
स्तारे (५-२-१) शङ्करमित्राः ।

एवमपि वायुः स्पर्शस्पर्शनानुरोधेन त्वकर्मसंयुक्तसमवायस्य हेतुत्वान्तरकल्पनाधिक्यनिवन्धनगौरवं दुष्परिहरमेव ।

अथ व्यासज्यवृत्तिगुणस्य यत्किंचिदेकाश्रयमात्रसन्निकर्पात्स्पर्शनवारणाय सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य त्वकर्मयोगाभावाभावस्य गुणस्पर्शनत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुता वाच्या । इत्थं च वायुस्पर्शस्पर्शनस्य त्वकर्मसंयुक्तसमवेतस्पर्शनवत्समवायजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वैऽपि न तदनुरोधेन संयुक्तसमवायस्याधिककारणता कल्प्यते । तादृशप्रतिबन्धकामावरूपकारणविरहादेव सन्निकर्षविरहदशार्था प्रसङ्गासंभवात् । न चैवं गुणप्रत्यक्षे सन्निकर्षहेतुत्वमेव विलीनमिति वाच्यं, जातिप्रत्यक्षानुरोधेनोक्तधर्मावच्छिन्नं प्रति सन्निकर्षहेतुताया आवश्यकत्वेन गुणप्रत्यक्षस्यापि तदाक्रान्ततया सन्निकर्षजन्यत्वात्ततो ; न च जातिस्पर्शनत्वादिकमेव संयुक्तसमवेतसमवायजन्यतावच्छेदकमस्तिवाते वाच्यं, कर्मप्रत्यक्षासंग्रहाज्जातित्वस्य नित्यानेकसमवेतत्वात्मकस्य स्पर्शनादिप्रत्यक्षसमवेतत्वापेक्षया गुरुत्वाच्च । एतेन विजातीयसत्स्पर्शनत्वादेरुक्तप्रतिबन्धकामावरजन्यतावच्छेदकत्वोपगमे सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकस्य कर्मप्रत्यक्षासाधारण्येऽपि सतिविरहात् जातिप्रत्यक्षत्वस्यापि सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकत्वं संभवतीत्यपि निरस्तमिति चेत्—

एवं सति व्यासज्यवृत्तिगुणस्य यत्किंचिदेकाश्रयमात्रसन्निकर्षदशार्था तद्वृत्तिद्विस्वत्वादिजातिप्रत्यक्षवारणाय गुणवृत्तिजातिप्रत्यक्षे उक्तप्रतिबन्धकामावरस्यैव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन हेतुत्वमावश्यकम् । तस्य च कर्मवृत्तिजातिप्रत्यक्षसाधारणविजातीयसत्समवेतस्पर्शनत्वादिकमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यम् । तथा च संयुक्तसमवेतसमवायहेतुत्वमेवानर्थकम् । द्रव्यसमवेतजातिप्रत्य-

ज्ञानुरोधेन संयुक्तसमवायहेतुताया एव लाघवेनोचितत्वात्तस्य च कार्यतावच्छेदकम् । यदि स्पर्शनवत्समवेतस्पर्शनत्वादिकं तदा स्पर्शत्वादिस्पर्शनादौ व्यभिचार इति समवायिनि द्रव्यत्वनिवेशनमावश्यकम् । तथा च स्पर्शनवत्त्वादेः तत्र निवेशनयफलमेव । एवं च त्वक्संयुक्तस्पर्शनवत्समवायहेतुतायां स्पर्शस्पर्शने व्यभिचारो दुरुद्धरः । तद्वारणाय समवेतांशे स्पर्शान्यत्वस्य समवायिनि स्पर्शनवत्त्वस्यैव वा निवेशोऽवच्छेदकगौरवं दुर्वारमेव । वायोरतीन्द्रियतामते द्रव्यसमवेतत्वस्पर्शान्यत्वयोर्द्रव्यत्वस्पर्शनवत्त्वयोर्मियो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावात्करणतावाहुस्य चेत्याहुः—

तदसत् । लाघवेन जातिप्रत्यक्षे प्रतियोग्यव्यवहितमाक्ष्णविशिष्टस्वाश्रयप्रत्यक्षप्रागभावस्यैव हेतुताकल्पनेनाश्रयग्रहप्रतिघ्नकदोषादिसमवधानदशायां जातिप्रत्यक्षवारणाय तादृशहेतुत्वस्यावश्यकतया च संयुक्तसमवायहेतुत्वस्यैवाभावेनोक्तगौरवासंभवात् । तादृशप्रागभावस्य च कार्यतावच्छेदकं न समवेतप्रत्यक्षत्वं, महत्समवेतप्रत्यक्षत्वं वा । आद्ये श्रुतिप्रत्यक्षे व्यभिचारात् । द्वितीये गुणकर्मगतजातिप्रत्यक्षासंग्रहात् । उभयत्र शब्दरसगन्धप्रत्यक्षे व्यभिचाराच्च ।

एतेन श्रुतौ विश्रांतिमते(१) प्रथमपक्षस्य साधुतेत्यपि निरस्तम् ।

अपि तु सद्भिन्नसमवेतप्रत्यक्षत्वमेवेति तादृशहेतोरपि न वायुस्पर्शस्पर्शने व्यभिचार इति न तादृशहेतुजन्यनावच्छेदके

(१) श्रुतावेवावयवधाराविश्रामः । अर्थात् श्रुतिरेव परमाणुरिति नव्याः मीमांसकाश्च (न्यायकोशे पृ० ३११) । विश्वनाथवृत्ती च पृ० २८२ काशीस्थसंस्करणे ।

एवमपि वायुः स्पर्शस्पर्शनानुरोधेन त्वक्मंस्युक्तसमवायस्य हेतुत्वान्तरकल्पनाधिकपनिबन्धनगौरवं दुष्परिहरमेव ।

अथ व्यासज्यट्टिगुणस्य यत्किंचिदेकाश्रयमात्रसन्निकर्षास्पर्शनवारणाय सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य त्वक्मंस्योगाभावाभावाय गुणस्पर्शनत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुता वाच्या । इत्थं च वायुस्पर्शस्पर्शनस्य त्वक्मंस्युक्तसमवेतस्पर्शनवत्समवायजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेऽपि न तदनुरोधेन संयुक्तसमवायस्याधिककारणता कल्प्यते । तादृशप्रतिबन्धकामावरूपकारणविरहादेव सन्निकर्षविरहदशायां प्रसत्तासंभवात् । न चैवं गुणप्रत्यये सन्निकर्षहेतुत्वमेव विधीयमिति वाच्यं, जातिप्रत्ययानुरोधेनोक्तयर्मावच्छिन्नं प्रति सन्निकर्षहेतुताया आवरणकत्वेन गुणप्रसत्तस्यापि तदाक्रान्ततया सन्निकर्षजन्यत्वाप्ततेः । न च जातिस्पर्शनत्वादिकमेव संयुक्तसमवेतसमवायजन्यतावच्छेदकमस्तिवाति वाच्यं, कर्मप्रत्ययसामंशहाजातित्वस्य नित्यानेकममवेतत्वात्मकस्य स्पर्शनादिप्रत्ययसमवेतत्वापेक्षया गुरुत्वाच्च । एतेन विजातीयसदृशस्पर्शनत्वादेरुक्तप्रतिबन्धकामावरणजन्यतावच्छेदकत्वोपगमे सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकस्य कर्मप्रसत्तामाधारण्येऽपि क्षतिविरहात् जातिप्रत्ययसत्त्वस्यापि सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकत्वं संभवतीत्यपि निरस्तमिति चेत्—

एवं सति व्यासज्यट्टिगुणस्य यत्किंचिदेकाश्रयमात्रसन्निकर्षदशायां तद्वृत्तिद्विन्वत्त्वादिजातिप्रत्ययवारणाय गुणवृत्तिजातिप्रत्यये उक्तप्रतिबन्धकामावरणस्यैव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन हेतुत्वमावरणकम् । तस्य च कर्मवृत्तिजातिप्रत्ययसमाधारणविजातीयसत्त्वमसत्त्वस्पर्शनत्वादेरुक्तमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यम् । तथा च संयुक्तसमवेतसमवायेतुत्त्वमेवार्थकम् । द्वयसमवेतजातिप्रत्य-

सातुरोधेन संयुक्तसमवायहेतुताया एव लाघवेनोचितत्वात्तस्य च कार्यतावच्छेदकम् । यदि स्पर्शनवत्समवेतस्पर्शनत्वादिकं तदा स्पर्शत्वादिस्पर्शनादौ व्यभिचार इति समवायिनि द्रव्य-
त्वनिवेशनमावश्यकम् । तथा च स्पर्शनवत्त्वादेः तत्र निवेशनम-
फलमेव । एवं च त्वक्संयुक्तस्पर्शनवत्समवायहेतुतायां स्पर्श-
स्पर्शने व्यभिचारो दुरुद्धरः । तद्वारणाय समवेतांशे स्पर्श-
न्यत्वस्य समवायिनि स्पर्शनवत्त्वस्यैव वा निवेशोऽवच्छेदकगौ-
रवं दुर्धारमेव । वायोरतीन्द्रपतापते द्रव्यसमवेतत्वस्पर्शन्यत्व-
योर्द्रव्यत्वस्पर्शनवत्वयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमका-
भावात्करणतावाहुस्यं चेत्याहुः—

तदसत् । लाघवेन जातिप्रसङ्गे प्रतियोग्यव्यवहि-
तमाकृषणविशिष्टस्वाश्रयप्रत्यक्षमागभावस्यैव हेतुताकल्पनेना-
श्रयग्रहप्रतिबन्धकदोषादिसमवधानदशायां जातिप्रत्यक्षवारणाय
तादृशहेतुत्वस्यावश्यकतया च संयुक्तसमवायहेतुत्वस्यै-
वाभावेनोक्तगौरवासंभवात् । तादृशमागभावस्य च कार्य-
तावच्छेदकं न समवेतप्रसङ्गत्वं, महत्समवेतप्रत्यक्षत्वं वा । आद्ये
श्रुतिप्रसङ्गे व्यभिचारात् । द्वितीये गुणकर्मगतजातिप्रत्यक्षासंप्र-
हात् । तत्रयत्र शब्दरसगन्धप्रत्यक्षे व्यभिचाराच्च ।

एतेन श्रुतौ विश्रांतिमते(१) मयमपक्षस्य साधुतेत्यपि
निरस्तम् ।

अपि तु साद्भिन्नसमवेतप्रत्यक्षत्वमेवेति तादृशहेतोरपि न
वायुस्पर्शस्पर्शने व्यभिचार इति न तादृशहेतुजन्यतावच्छेदके

(१) श्रुतावेवावयवधारविश्रामः । अर्थात् श्रुतिरेव परमाणुरिति
नञ्वा. मीमांसकाश्च (म्यायकोशे पृ० ३११) । विश्वनाथवृत्ती
च पृ० २८२ काशीस्थसंस्करणे ।

स्पर्शान्यत्वादिनिवेशप्रयुक्तमपि वायोरतीन्द्रियतापक्षे गौरवमि-
त्यलं विस्तरेण ।

तदयं निर्गलितार्थः—द्रव्यचाक्षुस्पर्शनिघोः चक्षुत्वक्-
संयोगौ हेतू । तथाऽऽत्मानमतत्समवेतमानसयोर्मनःसंयोग-
तत्संयुक्तसमवायौ चक्षुस्त्वचोस्तु संयुक्तसमवायौ न हेतू । द्र-
व्यान्यसञ्चाक्षुस्पर्शनिघोः सामानाधिकरण्यामन्वन्धावच्छिन्नप्र-
वियोगिताकचक्षुःसंयोगाभावाभावत्वक्संयोगाभावाभावौ वि-
शेषणतया हेतू । संयुक्तसमवेतसमवायश्च न क्वापि हेतुः । स-
द्भिन्नसमवेतप्रत्यक्षे धनियोग्यव्यवहितप्राक्क्षणविशिष्टस्वाश्रये-
प्रत्यक्षप्रागभावः स्वप्रतिपोगिप्रत्यक्षविषयसमवेतत्वसम्बन्धेन
हेतुः । प्राणरसनयोस्तु संयुक्तसमवाय एव हेतुः, न तु संयोगः,
तयोर्द्रव्याग्राहकत्वात् । नापि संयुक्तसमवेतसमवायः, उपदर्शि-
तप्रागभावहेतुतयैवासन्निकृष्टगन्धरसवृत्तिजातिदत्यक्षवारणसं-
भवात् । प्राणसंयुक्तसमवायस्य गन्धविषयकप्राणजत्वं रसनसं-
युक्तसमवायस्य रमरासनत्वजन्यतावच्छेदकमेव । शब्दप्रत्यक्षे
श्रोत्रसमवायो हेतुः । समवायाभावयोः प्रत्यक्षे विशेषणता
हेतुरिति ।

नवीनास्तु मानसप्रत्यक्षे मनःसन्निकर्षो न हेतुर्मानाभावात् ।
नवीनातां मतम् आत्मादौ मनःसंयोगादिविच्छिन्नसन्निकर्षाभा-
वदशायां जन्यज्ञानसामान्यहेतुभूतात्ममनःसंयोगविरहेणैव तद्वि-
शेषमानसस्यापि वारणमंभवात् । अपैकेन पुंमाऽन्यात्ममात्रस्य
तत्समवेतज्ञानादेरन्यात्मनि चाक्षुषादिज्ञानकाले चाक्षुषत्वादेश्च
ग्रहणवारणापात्मवृत्तिविषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयमानसत्वाव-
च्छिन्नं प्रति तत्पुरुषीयमनःप्रतिपोगिकविजातीयसंयोगत्वेना-
त्मसमवेतवृत्तिविषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयमानसत्वावच्छिन्नं प्र-

ति तादृशविजातीयसंयोगवत्समवेतसमवायत्वेन गुणसमवेतवृत्ति-
विषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयमानसत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशविजा-
तीयसंयोगवत्समवेतसमवायत्वेन हेतुत्वकल्पनमावश्यकमिति चेत्—

न । उक्तरीत्या गुरुरूपेण कारणत्वकल्पनापेक्षया
समवायेन तदात्ममानसे तादात्म्येन तदात्वेनात्मसमवेतवृत्तिवि-
षयतया तदात्मीयमानसे आधेयतया तदात्मत्वेन गुणसमवे-
तवृत्तिविषयतया तदात्मीयमानसे आधेयतया तदात्मसमवेत-
त्वेन हेतुत्वस्वैर्वाचित्येन मनःसंयोगादिहेतुतायां मानाभा-
वात् । एवं श्रोत्रसमवायस्य शब्दश्रावणहेतुत्वेऽपि मानाभावः ।
शब्दसत्त्वे तत्र तदाश्रयरूपश्रोत्रेन्द्रियसमवायव्यतिरेकस्वैर्वासं-
भवात् । अथ काशीस्यस्य पुंसो विप्रकृष्टदेशीयशब्दस्य प्रत्यस-
वारणाय शब्दवृत्तिविषयतया तत्तत्पुरुषीयश्रावणं प्रति तत्तत्पुरु-
षीयकर्णावच्छिन्नसमवायत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकम् । तत्क-
ल्पने च देशान्तरावच्छिन्नशब्दसमवायस्य काशीस्थपुरुषीयक-
र्णानवच्छिन्नतया नोक्तापत्तिः । न च समवायस्य व्याप्यवृ-
त्तितया कथं कर्णावच्छिन्नत्वमिति वाच्यं, एतदनुरोधेन शब्द-
समवायस्याव्याप्यवृत्तित्वोपगमात् । उक्तं हि मिश्रैः—‘शब्द-
इव समवायेऽपि कर्णावच्छिन्नत्वमिती’ति चेत्—

न । उक्तहेतुतापेक्षया शब्दवृत्तिविषयतया तत्पुरुषीयश्रा-
वणं प्रत्यवच्छेद्यतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयकर्णत्वेन हेतुताया एव
तदापत्तिवारणायौचित्यात् । न चावच्छेद्यतासम्बन्धेन कर्णस्य
कर्णावच्छिन्नशरीरगमनसंयोगादावपि सत्त्वात्तत्रापि विषयतया
श्रावणापत्तिरिति वाच्यम् । यवन्मते पुरुषभेदेनानन्तसन्निकर्ष-
कारणतायामवच्छेदकगौरवस्य कर्णावच्छिन्नत्वसमवायत्वयोर्मियो
विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणतावाहुल्यस्य

च मसद्भात्तदपेक्षया शब्दत्वेनैकहेतुताकल्पनस्यैवाचित्यात् ।

ननु कुत्रापि जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नमामान्यहेतुताया अमत्त्वेन कथं तथा मानमप्रत्यक्षे मनःसन्निकर्षहेतुतायां निराकरणमिति चेत्—

न । आत्मतन्मनोयोगादीनां जन्यज्ञानसामान्यहेतुतायाः सर्वमिदृशत्वात् । तथा हि—आत्मतन्मनोयोगशरीरत्वद्व्यमनोयोगा जन्यज्ञानसामान्यहेतवः । तत्रात्मा समवायिकारणं आत्ममनोयोगश्चासमवायिकारणं शरीरादिकं च निमित्तकारणम् । तत्र चात्मन आत्मत्वेन न हेतुता । जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन क्लृप्तया सामान्यसमवायिकारणतयैवोपपत्तेः । न च ज्ञानं प्रति आत्मत्वेन हेतुत्वाकल्पने घटादावपि समवायेन ज्ञानापत्तिरिति वाच्यं, घटादावात्ममनोयोगरूपाममवायिकारणविरहात् । आत्ममनोयोगस्य मनस्यपि सत्त्वात्तत्र समवायेन ज्ञानापत्तिरित्यपि विशेषसामग्रीविरहादेव न युज्यते । तथा हि—अनुमितिशब्दबोधार्था परामर्शिकांक्षाज्ञानादीनां समवायेन हेतुत्वात् । तेन सम्बन्धेन च मनसि तेषामभावाच्चातुमितिशब्दादिसामग्री । तत्र प्रत्यक्षेऽपि च विशिष्टबुद्ध्यात्मके समवाये न विशेषणधियो हेतुत्वात् । समवायेन मनसि तस्या अभावात्तादृशप्रत्यक्षसामान्यपि न तत्रास्ति । निर्विकल्पकं प्रति च समवायेन कल्प चिदपि आत्ममात्रसमवेतस्याहेतुत्वेऽपि चाक्षुषादिकं प्रति चभ्रूर्धनोयोगादेः स्वजनकाहृद्यत्वरूपमात्ममात्रनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वामनसि तदभावाच्चिर्विकल्पकीयविशेषमामग्या अप्यसम्भवः । न च मुखत्वादिनिर्विकल्पके मानसे आत्ममात्रप्रदयासन्नविशेषसामग्रीविरहात्तस्यैव मनस्यापत्तिरिति वाच्यं, मानमत्त्वावच्छिन्नं प्रति मनस्येन करणत्वात्तस्य चात्मनि

प्रसंयोगात्मकप्रत्यासर्त्यैव हेतुः चोपगमात् । स्वस्मिन्संयोगेन मनसोऽसत्त्वादेव तादृशापत्तेरप्यनवकाशात् । अथात्ममनः-संयोगस्य मनःसंयोगत्वेनैव हेतुता । न चात्मसमवेतत्वस्यापि तत्र निवेशः । तथा सति तस्य मनःसमवेतत्वादिना सह विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणतावृद्धेरवच्छेदकगौरवस्य चापातात् । एवं च तादृशासमवायिकारणस्य संयोगेन मानसत्वावच्छिन्नकरणमनसश्च शरीरादावपि सत्त्वात्तत्रापि सुखः आदिविषयकनिर्विकल्पकज्ञानस्यावाप्तिरिति जन्यज्ञानसापान्यं प्रति आत्मत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकम् । न चैवमपि एकात्मसमवेतगुणानां अन्वात्मव्यक्तावापत्तिवारणाय तत्तद्गुणव्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति जन्यत्वविशिष्टतत्तदात्मसमवेतत्वावच्छिन्नं गति वा तत्तद्व्यक्तित्वेनात्मनां हेतुत्वकल्पनाया आवश्यकत्वाच्चादृशविशेषसामग्रीविरहादेव न शरीरादौ समवायेन ज्ञानावाप्तिः । यदि च व्यक्तिसौर्वापर्यानिर्वाहायासमवायिकारणमनोयोगादिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुताकल्पनस्यावश्यकतया तत एवैकव्यक्तिसमवेतस्य व्यक्त्यन्तरेऽप्यापत्तिवारणसम्भवादात्मनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुता नास्तीत्युच्यते तदाप्यसमवायिकारणतत्तदात्ममनोयोगादिव्यक्तिरूपविशेषसामग्रीविरहेण सामान्यधर्मावच्छिन्नावाप्तिं वारयित्वा सामान्यकारणताखण्डने सर्वत्रैव सामान्यकारणताविच्छेदप्रसंगात् । तथा सति सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणत्वे विशेषसामान्यधा-वफूटाधिकरणत्वस्य मयोजकत्वकल्पने गौरवमसद्भावेति चेत्—

आत्ममनःसंयोगस्य विजातीयसंयोगत्वेनैव हेतुता कल्प्यते । मनःसंयोगत्वेन तथात्वे मनःसमवेतत्वसंयोगत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणतावृद्धेरवच्छेदकगौरवस्य च

मसद्देनात्मनःसंयोगतज्जातिविशेषस्य कारणतावच्छेदकतया
 कल्पयितुमुचितत्वात् । तथा च तादृशवैजात्यावच्छिन्नसंयोगस्य
 शरीरादावसत्त्वात् तत्र समवायेन ज्ञानापात्तिः । न चात्मनो
 योगविलम्बेन ज्ञानाद्युत्पादविलम्बस्याप्रामाणिकतयाऽत्मनो-
 योगस्यासमवायिकारणत्वमेव निर्घुक्तिकम् । जन्यभावस्य सम-
 वायिकारणकत्वनियमस्याप्रामाणिकत्वात् । अत एव एकत्वा-
 दिकं प्रति एकत्वादेरसमवायिकारणता दीधितिकृद्भिः प्रत्या-
 ख्यता । तथा च संयोगसम्बन्धेन करणीभूतमनसः शरीरादा-
 वपि सत्त्वात्तत्रोक्तज्ञानापात्तिवारणाय जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति
 आत्मत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं, तादृशनियममुल्लंघ्या
 त्मनोयोगस्य कारणतानभ्युपगमेऽपि विजातिसंयोगेनैव म-
 नसःकरणत्वोपगमाच्चादृशसंयोगेन तस्य शरीरादावमत्तयाऽस्य
 सम्भवात् । अथैवमिच्छाद्वेषौ'मिति ज्ञानस्य, प्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रती-
 च्छाद्वेषयोः, सुखदुःखे प्रति घर्माघर्षयोः, तौ प्रति भावनाख्य-
 संस्कारात्मकवासनाया भावनायाः, भावना प्रति च ज्ञानस्य
 समवायसम्बन्धेन हेतुताया आवश्यकत्वाच्चत एव तादृशात्मवि-
 शेषगुणानामात्मन्यतिमसद्भवारणासम्भवात् । कचिदपि तादृश
 स्थले आत्मत्वेन कारणतायाः प्रामाणिकत्वादात्मत्वजातिरेवा
 प्रामाणिकी स्यात् । न चोत्तरसंयोगं प्रति उत्तरसंयोगादिकषाट्ट-
 त्तपूर्वत्वस्य दुर्बलनयात्मसंयोगत्वेनैव पूर्वदेशसंयोगस्य प्रतिब-
 न्धकत्वकल्पनाच्चदवच्छेदककोटिनिविष्टतया आत्मत्वजातिसि-
 द्धिः । ज्ञानवत्संयोगत्वेन तथात्वेऽवच्छेदकगौरवादिति वाच्य-
 म् । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया आत्मनि द्विकालाकाशेषु
 वा जातिविशेषः कल्प्यत इत्यत्र विनिगयनाविरहाद्विचित्रतुल्य-
 वृत्तेरेषं कस्या जातेः सिद्धिमसद्देनात्ममात्रवृत्तिवविरहादिति चेत्-

युक्त्यन्तरविरहेण स्यादेवात्मत्वं जातिः । तावता ह्यतेरभावात् ।

वस्तुतस्तु दिक्कालाकाशानामीश्वरातिरिक्तत्वे मानाभावात् (१) । उक्तपुक्तौवात्मत्वं जातिः सेत्स्यति । न च तथाप्युत्तरसंयोगं प्रति आत्मसंयोगस्य आत्मसंयोगत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनेऽवच्छेदकगौरवादात्मसमेवेतत्संयोगत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्कारणताधिक्याच्च तत्संयोगनिष्ठजातिविशेष एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया कल्पयितुमुचित इति वाच्यम् । मयाऽपि संयोगसम्बन्धेनात्मत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनया उक्तगौरवानवकाशात् । आत्ममनोयोगहेतुता तु मसङ्गाद्विचारितैवेति न पुनः प्रभूयते । शरीरातिरिक्तस्य ज्ञानावच्छेदकत्वातिमसङ्गवारणायावच्छेदकतासम्बन्धेन जन्वज्ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति आत्मसमवेतजन्यविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रति वा शरीरत्वेन शरीरस्य तादात्म्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वं कल्प्यते । अत्र चानुमित्यादौ परामर्शादीनां विशिष्टयुद्धौ विशेषणधियः सामानाधिकरूप्यप्रत्यासत्तयैव समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यापि हेतुत्वस्योपगमे निर्विकल्पकस्यावच्छेदकतया नियमायैवेतादृशकारणताकल्पनम् ।

शरीरत्वादिकं तु न जातिः पृथिवीत्वादिना संकरात् । नापि ज्ञानाद्यवच्छेदकत्वं तस्यैव तन्नियामकत्वे आत्माश्रयप्रसङ्गात् । अपि तु चेष्टावदन्त्यावयवित्वमेव तत् । चेष्टात्वं च मयत्नाधीनक्रियानिष्ठो जातिविशेषः । शरीरावयवस्य ज्ञानावच्छेदकत्वोपगमे तु ज्ञानजनकतावच्छेदककोटावन्त्यावयवित्वं न निवेशनीयम् । अत एव खण्डशरीरोत्पत्तिकालेऽपि महाशरीरावयवावच्छेदेन ज्ञानमुत्पद्यते । चेष्टावत्त्वं चोपलक्षणतया ज्ञान-

(१) 'दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते । श्रोत्रमपि च कर्णशुक्लीधिधरावच्छिन्न ईश्वर एवेत्यादि पदार्थगत्यनिरूपणे रघुनाथशिरसेमणिः ।

जनकतावच्छेदकम् । अतो ज्ञानान्यवहितमाकृशणे नियमतः शरीरे चैष्टाया असत्त्वेषु न क्षतिः ।

इदमन्नावधेयम्—मैत्रीयब्रह्मसंयोगादितो यदा मैत्रात्मनि चाक्षुषादिकं सपवायेनोत्पद्यते तदा चैत्रशरीरे कथमवच्छेदकतया तन्नोत्पद्यते । न चावच्छेदकतामम्बन्धेन तदात्मसमवेतज्ञानं भति तन्मनःसंयोगस्यापि हेतुत्वाच्चापात्तिः । मैत्रीयमनःसंयोगस्य चैत्रशरीरेऽसत्त्वादिति वाच्यम् । यतो मैत्रात्मसमवेतज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नं न चैत्रशरीर आपाद्यते । अपि तु ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नमेव । तदुत्तरत्वाच्च मैत्रीयमनोयोगरूपविशेषसामग्रीसपवहितशरीरात्मरूपमात्मन्यमात्मन्या अपि नियामकत्वात्तस्याश्च तदानीं चैत्रशरीरे सत्त्वाद्दुक्तापत्तिर्दुवारैव । तस्माच्चत्तत्पुरुषीयनसुर्विषयसंयोगादेर्जन्यतावच्छेदकक्रादौ चाक्षुषाद्येते तत्तदात्मसमवेतत्ववच्छरीरविशेषावच्छिन्नत्वं निवेश्य चाक्षुषाद्यवच्छेदकत्वं नियमनीयमिति शरीरहेतुत्वं निर्धुक्तिकमेव । यदि च ब्रह्मसंयोगादिजन्यतावच्छेदकक्रादौ तत्तदात्मसमवेतत्ववच्छरीरावच्छिन्नत्वनिवेशे आत्मभेदेन शरीरभेदेन च तद्धेतुतावाहुत्यमिति । अविशेषितचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं मति अविशेषितब्रह्मसंयोगादिनैव हेतुताकल्प्यते । यथा च त्रिषयनिष्ठविषयताममवापयोः कर्षकारणमावयत्कर्मण्यासत्तित्वम् । तथात्मनिष्ठममवापस्वजनकादृष्टममवापिन्वयोः शरीरनिष्ठावच्छेदकत्वस्वजनकादृष्टावच्छेदकत्वयोरेपि तथात्वमुपेयते । अतो नानिमसद्ग इत्युच्यते । तदापि शरीरहेतुत्वमकिञ्चित्करमेव । शरीरभिन्ने स्वजनकादृष्टावच्छेदकत्वमम्बन्धेन नादृष्टकारणविरहादेवातिवसंगनिरामात् । यदि च स्वजनकादृष्टावच्छेदकत्वस्य जनकताप्रतिबन्धेन तिगुहशरीरतया तदपेक्ष्य स्वममवापिसंयुक्तमनःसंयोगम-

स्वन्धेनैव चक्षुःसंयोगादेर्हेतुता स्वीक्रियते तदापि शरीरस्य स्व-
 त्तद्धेतुताकल्पनमपेक्ष्य शरीरवनयोगे जातिविशेषं स्वीकृत्य ते-
 न रूपेणैव तस्य सम्बन्धघटकता स्वीकरणीया । तादृशसंयोग
 स्य च शरीराभिधेऽसत्त्वान्नातिप्रसंगः । न च तादृशसंयोगस्य
 शरीर इव मनस्यपि सत्त्वात्तत्रावच्छेदकतया ज्ञानापत्तिर्दुर्वारिवे-
 ति शरीरहेतुताकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् । शरीरत्वात्म-
 कोपाधिपुरस्कारेण शरीरहेतुताकल्पनमपेक्ष्य तादृशापत्तिवार-
 णाय संयोगसम्बन्धेन मनस्त्वजात्पवाच्छिन्नस्यैवावच्छेदकत्व-
 सम्बन्धेन ज्ञानं प्रति हेतुतायाः कल्पयितुं युक्तत्वादिति कामि-
 नीजिज्ञासाकाले कामिनीज्ञानोत्पादकसामान्यमावदशायामात्म-
 मनोयोगकाले त्वद्मनोयोगाभावकाले जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नानु-
 त्पादप्रयोजकतायाः कामिनीज्ञानाभावकामिनीजिज्ञासादौ स्वी-
 कारे गौरवात् । छात्रवाच्यदपेक्ष्य जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति
 त्वद्मनोयोगत्वेन हेतुतां कल्पयित्वा तदवच्छिन्नाभावस्यैव तत्र
 जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नानुत्पत्तिप्रयोजकत्वं स्वीक्रियते कारणभा-
 वस्यैव कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वस्वीकारादिति युक्त्या जन्यज्ञान-
 त्वावच्छिन्नं प्रति त्वद्मनोयोगत्वेन हेतुता आयातीति ध्येयम् ।
 तस्मान्मनोयोगस्य जन्यज्ञानसामान्ये हेतुत्वे विजातीयसंयोगेनै-
 व मनसः करणत्वे वा सिद्धे मानसप्रत्यक्षे मनःसन्निकर्षो न
 हेतुः । न च प्रत्यक्षस्येन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वनियमेन मानसप्र-
 त्यक्षे मनःसन्निकर्षहेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं, तादृशनियमे
 मानाभावात् ।

अथैवं मनसि मानाभावः । न च जन्यभावस्य समवायि-
 मनसि आक्षेपः कारणकत्वनियमेन जन्यज्ञानमामान्यस्यात्ममनो-
 योगासमवायिकारणकतया प्रत्यक्षस्य कारणजन्यत्वनियमेन

सुखादिप्रत्यक्षस्य मनःकरणकनया मनास्साद्धिरिति वाच्यम् ।
तादृशानिपमेऽपि मानाभावस्य सुवचत्वादिति चेत्—

न । नानेन्द्रियाणां स्वस्वविषये सम्बन्धमत्वे ज्ञानयौगपद्याप-
त्तिवारणाय मनसोऽभ्युपगमात् । न च तदभ्युपगमे कथं तद्वारण-
मिति वाच्यम् । तत्तदिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षं मति तत्तदिन्द्रियमनोयो-
गस्य हेतुतया मनस्येकदा परस्परविप्रकृष्टदेशस्थितनानेन्द्रियसंयो-
गासंभवेन तद्वारणसंभवात् । न चैकदा ज्ञानयौगपद्यानंगीकारे
दीर्घशङ्कुलीभक्षणादौ युगपद्रूपरसादिविषयकनानाज्ञानोत्पादाम-
भव इति वाच्यम्, तत्रापि क्रमेणैव नानाज्ञानोत्पादोपगमात् ।
यौगपद्यमत्पस्य च युगपच्छनपत्रपत्रभेदनप्रत्ययवदभ्रान्त-
त्वात् । न चैकदा युगपज्ज्ञानजनकादृष्टाभावादेव ज्ञानयौगपद्याप-
त्तिवारणसंभवे तद्वारणार्थं मनोऽभ्युपगमो निरर्थक इति वा-
च्यं, कार्यं प्रत्यदृष्टस्य दृष्टसामग्र्योत्पादकत्वेनोपयोगितया दृष्ट-
कारणसत्त्वे अदृष्टाभावासंभवेन तयोक्तेरसंभवात् । अत एवै-
कदातरे एकमेव मनः कस्मिन्शरीरे एकमेव मनोऽभ्युपेयते । अन्यथा
एकशरीरे नानामनोऽभ्युपगमे एकदा नानामनोभिः सह नाने-
न्द्रियसंयोगसंभवे न यौगपद्यापत्तेर्वारणसंभवात् । अत एव
मनसोऽप्यु-च मनसो न विमुत्वं किं त्वणुत्वमेव । अन्यथा
त्वविद्यतः मनसो विमुत्वांगीकारे इन्द्रियाणां स्वस्वविषैः
सह सन्निकर्षमत्त्वे मनसा सहाप्येकदा तत्तदिन्द्रियसन्नि-
कर्षसंभवेनैकदा नानेन्द्रियजन्यज्ञानापत्तेर्दुर्वारत्वापत्तेः ।

यत्तु पादरूढं नानेन्द्रियाणां स्वस्वविषयैः सह सन्निकर्ष-
माह्वानां मते सत्त्वे नानेन्द्रियजन्यज्ञानानामेकदोत्पत्तिस्वीकारे वा-
मनसो विमुत्वं, धक्काभावेन मनसो विमुत्त्वे न किञ्चिद्वाचकम् ।
तत्संगमम् न च तथापि मनसो विमुत्वाभ्युपगमे सुपुष्टिकाळे

त्वद्मनोयोगविरहेण ज्ञानानुत्पत्तिरिति न संगच्छते । तदानी-
मपि विमुना मनसा सह विप्रकृष्टदेशस्थितापास्त्वचः संयोगसं-
भवादिति वाच्यम् । यतो मनसो विमुत्वे सुषुप्तिकाले त्वद्मनोयो-
गविरहान्न ज्ञानोत्पत्तिरिति न दूमः । अपि तु विषयेन्द्रियसन्नि-
कर्षाणां विजातीयसंयोगत्वादिना हेतुत्वकल्पनेन तदभावादेव
तत्र ज्ञानानुत्पत्तिरित्युपगमेनादोषात् । न च विषयेन्द्रियसन्नि-
कर्षाणां विजातीयसंयोगत्वादिना हेतुत्वे मानाभाव इति वा-
च्यम् । घटादौ चक्षुःसंयोगसत्त्वे त्वक्संयोगादिसत्त्वे च
घटादिस्पर्शनवारणाय स्पर्शनं प्रति चाक्षुपसामग्रीत्वेन प्रति-
बन्धकत्वकल्पनापेक्षया विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य विजातीयसंयो-
गत्वादिना हेतुताकल्पनस्योचितत्वात् । तथा सति न तत्र
स्पर्शनापत्तिः । कारणस्य फलबलकल्पनया फलाभावेन तत्र
विजातीयत्वक्संयोगानभ्युपगमात् । न च तथापि ज्ञानायस-
मवायिकारणात्ममनःसंयोगानुरोधेन सुखादिप्रत्यक्षे विजाती-
यसंयोगसम्बन्धेन मनसःकरणत्वानुरोधेन च मनसोऽणु-
त्वमावश्यकं विमुद्गसंयोगानुपगमादिति वाच्यम् । ज्ञानादावा-
त्ममनःसंयोगस्यासमवायिकारणतायाः सुखादिप्रत्यक्षे मनसः
करणतायाः सुखादिप्रत्यक्षे मनसः करणत्वे चास्य मानाभावे-
नानुपगमात् । अजमयोगाभ्युपगमेनादोषाच्चेति—

तदसत् । मनसो विमुत्वांगीकारे तत्र सर्वमूर्चसंयोगित्व-
रूपधर्मकल्पने गौरवेण मनसोऽणुत्वसिद्धेः ।

वस्तुतस्तु जन्यसुखादिप्रत्यक्षमिन्द्रियजन्यं, जन्यप्रत्यक्षत्वात्,
मनसिद्धा- रूपादिप्रत्यक्षवादिसनुमानेन सुखादिप्रत्यक्षे इन्द्रियज-
न्यमानम् न्यत्वासिद्धाविन्द्रियान्तरस्य तत्र जनकत्वासंभवेन
मनः सिद्ध्यति । तस्य च विमुत्वे संयोगेन कारणत्वानुपपत्त्या-

ऽणुत्वं कल्प्यते । न चात्रसंयोगोपगमाद्विस्तारः । लाघवा
स्संयोगत्वावच्छेदेन संयोगस्य द्रव्यजन्यत्वावधारणात् ।

न चोक्तानुमानमगयोक्तमिति वाच्यं, जन्यमासात्कार-
त्वावच्छेदेनैन्द्रियजन्यत्वस्य रूपादिसाक्षात्कारे कल्पनात् । अ-
कारणककार्योत्पादप्रसंगस्य विपक्षवाचकतर्कसत्वात् । न चेन्द्रि-
यान्तरमेव तत्र जनकमस्त्विति वाच्यं, तस्य रूपाद्यविषयक
साक्षात्काराजनकत्वात् । एवं 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्र-
द्धाऽश्रद्धा घृतिरघृतिः ह्री घीः भीरित्येतत्सर्वं मन एव'त्यादि-
श्रुतिरपि मनमि प्रमाणम् । अत्रैतत्सर्वं मन एवेत्यस्यैत-
त्सर्वजकं मन एवेत्यर्थः । 'आद्युर्ध्व'मितिवत्कार्यकारणोपचारात् ।
विचिकित्सादीनां ज्ञानविशेषरूपत्वात्तज्जनकत्वं मनसो ना-
सिद्धम् ।

दीधितिक्वतस्तु मनसोऽगोकारेऽपि न तदतिरिक्तं किन्तु
दीधितिकारानु- 'अममवेत भूतपेव'(१) । तच्च प्राचीनमते पर-
मते मनसो लक्षणम् माणुस्वरूपं नवीनमते तु त्रसरेणुस्वरूपपि-
त्याहुः—

तच्चिन्त्यम् । मनस्त्वादिना मनःप्रभृतिकारणतायां वि-
दीधितिकार- निगमनाविरहेण भूतचतुष्टयपरमाणूनां तत् त्रसरेणूनां
मतमण्डनम् वाऽनन्तानां कारणत्वतद्वच्छेदकत्वकल्पनायां म-
हागौरवेण मनसोऽतिरिक्तत्वस्यैव युक्तत्वात् । अधिकमन्य-
त्सुधीपिरुद्यम् । ग्रन्थगौरवमिया नेहोच्यत इति प्राहुरि-
ति दिक् ।

(१) मनोऽपि चासमवेतं भूतम् । अष्टप्रविशेषोपग्रहस्य निया-
मकत्वावच्छेदत्वादि पदार्थतत्पानिरूपणे दीधितिकाराः । पृ० १० पण्डित-
संस्करणम् ।

नन्वाधिकरणातिरिक्ताभावे समवाये च मानामात्राद्विशेषण-
तायाः सन्निकर्षत्वमप्राप्तमिति चेत्(१)—

न । घटो नास्तीत्यादिप्रतीतीनामनन्ताधिकरणविषयकत्वक-
लभावममगमयोः लपने गौरवेणानिरिक्ताभावासिद्धेः । अनिरिक्ता-
स्वरूपविचारः भावानंगीकारे मोक्षस्यासाध्यतापक्षेऽपि । एवं
'नित्यः सम्बन्धसमवाय' इति समवायिकारणे तत्तदनित्यवस्तुनो
नित्यस्य तत्तदाश्रये च संपोगादिसम्बन्धेन वृत्तित्वस्यासंभवे छा-
यवादेक एव समवायः कल्पने(२) स्वरूपसम्बन्धविशेषणानुग-
तत्वात् । न च तत्तत्स्वरूपस्य वल्लसत्त्वेन छाद्यवात्तस्यैव सम्बन्ध-
त्वमुचितं, न त्ववल्लससमवायस्येति वाच्यम् । तत्तत्स्वरूपस्य वल्ल-
सत्त्वेऽपि तत्र सम्बन्धत्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वादेश्च कल्पने
गौरवात् । किं च सर्वत्र स्वरूपसम्बन्धस्य सम्बन्धत्वकल्पने सम-
वायेन, जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन, तत्तत्समवेतकार्यं प्रति
तत्तद्द्रव्यकित्त्वेन, तत्समवेतनाशं प्रति तन्नाशत्वेन, घटत्वाद्यव-
च्छिन्नं प्रति कपालत्वादिना, द्रव्यसमवेतचाक्षुपत्वाद्यवच्छिन्नं
प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायत्वादिना, चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवा-

(१) (क) सर्वत्र स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वोपपत्तौ समवायो न
पदार्थान्तरमिति भट्टा घटान्तिनः सांप्रदायश्च मन्यन्ते । तथा चाहुस्ता-
किरक्षायां परदराजाचार्याः—

'विशेषसमवायौ द्वौ नाङ्गीचक्रः कुमारिलाः" (का० ५४)

घटान्तिनो यथा मध्यदर्शने—गुणादीनां गुण्यादिभिः (द्रव्या-
दिभिः) अनेदेन समवायामायात्, आत्मनस्तद्वर्माणं च सात्त्विकि-
यस्येन मनोविषयतामायात् । घर्णाग्निकशब्दस्याद्रव्यत्वेनाकाशवि-
शेषगुणत्वाभावात्—न्यायकोशे—पृ०८८२ द्वितीयं संस्करणम् ।

(ख) केषलादधिकरणादेव नाम्नीतिन्ययहारोपपत्तायभावो न
पदार्थान्तरं विन्वधिकरणरामक पयेति प्रामाकरा.आहूः ।

(२) समवायो नाना अनियरचेति प्रामाकरा नन्याध ।

यत्वादिना कार्यकारणभावस्थले तत्तत्स्वरूपसम्बन्धानां निवेशे महागौरवमसंगेन लाघवादेकस्य समवायस्य निवेशः क्रियत इति लाघवात्समवायसिद्धिः ।

अथैवं भावाभावसाधारणं समवायः कल्प्यताम् । अभावस्थलेऽपि स्वरूपसम्बन्धकल्पनामपेक्ष्य समवायकल्पने लाघवा-दिति चेत्—

न । तथा सति तत्समवेतनाशं प्रति स्वप्रतियोगिसमवेत-त्वसम्बन्धेन तन्नाशस्य हेतुतयाऽभावस्यापि नाशापत्तः । न च सामान्यतो नाशत्वावच्छिन्नं प्रति जन्यसत्त्वेन प्रतियोगिनो हेतु-तया तादृशसामान्यसामान्यभावात्कथमभावस्य नाशापत्ति-रिति वाच्यम् । तत्तन्नाशत्वावच्छिन्नं तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतियो-गिनो हेतुत्वस्यावश्यकत्वे तादृशसामान्यकार्यकारणभावे माना-भावात् । न चैवं महाप्रलयकालीननाशत्वावच्छिन्नानुत्पादे त-त्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्य प्रयोजकत्वे गौरवमिति वाच्यम् । अदृष्टत्वावच्छिन्नाभावस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् ।

अत्र वदन्ति—पथा भावस्थले समवायसिद्धिस्तथाऽभाव-स्थलेऽपि सा दुर्बला । उक्तापत्तिवारणाय सामान्यत उक्तका-र्यकारणभावागीकारात् । न चैतदेव गौरवमिति वाच्यं, अभावस्थलेऽनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पनामपेक्ष्य चक्षुः-संयुक्तविशेषणता-चक्षुःसंयुक्तसमवेतविषणता-चक्षुःसंयुक्तसम-वेतसमवेतविशेषणतादीनामिन्द्रियभेदेन स्वातन्त्र्येण हेतुताकल्प-नमपेक्ष्य च तादृशहेतुतायामेव लाघवात् । भावाभावसाधारणस-मवायागीकारे चक्षुःसंयुक्तसमवायादिहेतुतयैवाभावस्थलेऽपि निर्वाहेण चक्षुःसंयुक्तविशेषणतादीनामहेतुत्वात् । न चैवं नि-त्याभावे जातित्वापत्तिर्नित्यानेकसमवेतत्वादिहि वाच्यम् ।

अभावभेदस्यापि जातिलक्षणे निवेशात् । अथाभावप्रत्यक्षं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य हेतुत्वे प्रतियोगिज्ञानशून्यकालेऽप्यभावप्रत्यक्षापत्तिः । न चाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतया तदभावात्पत्तिरिति वाच्यं, प्रतियोगिज्ञानं विनापि चक्षुःसंयुक्तसमवायेन घटत्वादिप्रत्यक्षोत्पादेन तदभावस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

मन्मते च चक्षुःसंयुक्तविशेषणतया प्रतियोगिज्ञानं विना ववापि फलजननेन तथा फलजनने प्रतियोगिज्ञानस्य सहकारित्वसंभवेनोक्तापत्त्यभावादिति चेत्—

न । त्वन्मतेऽपि विशेषणताविशेषेण वृत्तिप्रसाक्षात्कारं प्रति चक्षुःसंयुक्तविशेषणताया अभावसमवायोभयप्रत्यक्षसाधारण्येनैकहेतुतया तादृशविशेषणतया समवायप्रतियोगिज्ञानं विनापि समवायवानिति प्रत्यक्षोत्पादेन तथा फलजनने प्रतियोगिज्ञानविरहस्याकिञ्चित्करतयोक्तापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न च सम्बन्धप्रत्यक्षे सम्बन्धिज्ञानस्य हेतुतया सम्बन्धस्य सम्बन्धिन एव प्रतियोगितया तत्रापि प्रतियोगिज्ञानमस्त्येवेति वाच्यं, सम्बन्धप्रत्यक्षमात्रे सम्बन्धिज्ञानस्य हेतुत्वे निर्विकल्पके समवायभानानुपपत्त्या सांसर्गिकविषयतया सम्बन्धप्रत्यक्ष एव सम्बन्धिज्ञानस्य हेतुत्वात् । अथ वस्तुगत्या सम्बन्धप्रत्यक्षे एव सम्बन्धिज्ञानं हेतुः । न च तर्हि निर्विकल्पके समवायभानानुपपत्तिरिति वाच्यं, इष्टत्वात् । अत एव 'वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं निर्विकल्पकमि'ति प्राचीनसिद्धान्तोऽपि सद्गच्छत इति चेत्—

न । तथापि इदन्त्वादिनाऽभावप्रत्यक्षे व्यभिचारेणाभावप्रत्यक्षमात्रे प्रतियोगिज्ञानस्याहेतुत्वेन घटाभावत्वादिप्रकारकप्रत्यक्ष एव प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतया प्रतियोगिज्ञानं विनाऽप्यभावप्र-

त्यक्षापत्तेस्तवापि दुर्वारत्वाद् । अथ तद्भिन्नवृत्तिविषयतासम्बन्धेन
ज्ञानं प्रति सद्व्येदस्य हेतुतया घटो घट इत्यादौ शाब्दबोधवार-
णायात्रश्यकतया प्रतियोगिभिश्चिताभावप्रत्यक्षस्याभावभिन्नेऽवश्य-
मुत्पत्त्या तत्र तद्भिन्नवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानोत्पत्तिनिषामक-
तद्भेदस्याभावेऽस्तत्त्वान्न तादृशापत्तिः । न चैवं प्रतियोगिज्ञानस्य
हेतुत्वमेवाभावप्रत्यक्षे न स्यादिति वाच्यं, इष्टत्वाद् । न चैवम-
भावप्रत्यक्षे नियमेन प्रतियोगिज्ञानापेक्षा न स्यादिति वाच्यं,
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुतया-
ऽभावप्रत्यक्षस्य निषयतो विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालित्वेन
तदपेक्षोपपत्तेरिति चेत्—

न । ममाप्येवं सुवचतया तादृशापत्तिविरहात् । एनेन सम-
वायातीन्द्रियतामते (१) समवायप्रत्यक्षं नास्त्येव । तदैन्द्रियक-
तामतेऽपि विना समवायप्रतियोगिज्ञानं घटादौ घटत्वादि-
समवाये प्रत्यक्षमनुभवविरुद्धम् । एवं च चक्षुःसंयुक्तविश्ले-
षणतया प्रतियोगिज्ञानं विना समवायप्रत्यक्षाजननेन प्रतियो-
गिज्ञानस्य सद्व्येदत्वसम्भवेन प्रतियोगिज्ञानशून्यकालेनाभा-
वप्रत्यक्षापत्तिः । समवायस्याभावव्यावृत्तत्वमते तत्साधारण्यमते
तूक्तीत्या तदापत्तिर्दुवारिति न तत्साधारण्यमते सम्पत्तिव्यपि
परास्तम् । उक्तीत्या तत्साधारण्यमतेऽप्युक्तापत्तिविरहादिति ।

(१) वैशेषिकाः समवायमतीन्द्रियं मन्यन्ते । तथा हि—

समवायो नानाऽनित्यश्चेति प्रामाण्यः—तत्रानुपपन्नम् । रूपं
नष्टमिति हि प्रत्यये न तु रूपसमवायो नष्ट इति कस्यापि प्रत्ययः ।
प्रत्यक्षः समवाय इति नैयायिकाः—तदप्यनुपपन्नम् । अतः स-
मवायोऽतीन्द्रियः, आत्मान्यत्वे सत्यसमवेतमावादात्मनोवत् काला-
दिवद्वेति (वैशेषिकाः)—उपस्कार ७-२-२८.

ननु समवायस्यैवमते(१) वायूरूपवानिति प्रतियापत्तिः,
समवायस्यैवमते वायौ रूपसमवायसत्त्वात् । न च तत्र समवाय-
मापत्तिः । सत्त्वेऽपि रूपाभावान्न तादृशप्रतीतिरिति वाच्यं,
सम्बन्धसत्त्वे सम्बन्धिनोऽसत्त्वस्यासम्भवादिति चेत्—

अत्र केचित्-घटत्वादिघर्षसत्त्वेऽपि घटपटादिघर्मिणोऽसत्त्व-
वत्सम्बन्धे सत्त्वेऽपि सम्बन्धिनोऽसत्त्वं नासम्भवीति तत्र समवा-
यसत्त्वेऽपि रूपाभावान्नोक्तप्रतीतिरित्याहुः ।

तत्र समवायसत्त्वेऽपि तस्य वाय्वनुयोगिकत्वावच्छेदेन
रूपप्रतियोगिकत्वानङ्गीकारान्न तादृशप्रतीतिरित्यन्ये ।

वायौ रूपसमवायसत्त्वेऽपि तस्य वायौ न सम्बन्धत्वं किन्तु
पृथिव्याद्यवच्छेदेनैव सम्बन्धत्वस्याप्यवृत्तितया यत्र विशिष्टबुद्धि-
स्तत्रैवं सम्बन्धतास्वीकारादित्याहुः ।

अपरे तु वायूरूपवानिति प्रतीतिर्न समवायमात्रविषयिणी

(१)(क)न च रूपसमवायसत्त्वेतेन सम्बन्धेन तत्रकथं रूपाभावः, सम्ब-
न्धसत्त्वस्य तेन सम्बन्धेन सम्बन्धिसम्बन्ध्याप्यत्वादिति वाच्यं, रूपनि-
रूपितत्वविशिष्टसमवायस्यैव रूपसम्बन्धतया वायौ तदभावात् ।
न च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेन विशिष्टसमवायोऽपि वायावन्तीति
वाच्यं, रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायनिरूपिताधिकरणताया एव रूप-
सम्बन्धान्, तस्य वायावभावात् । पृथिव्यां गन्धस्य समवायो न जले
श्यादिप्रतीतेः समवायस्य नानात्वमिति नःयाः—इति न्यायमुक्ता-
यलीटीकायां महाश्वेदमट्टाः (पृ. ३२ म० म० धिन्येऽथरीप्रमादसं-
स्करणम्)

(ग) सत्यपि द्रव्ये महत्ये रूपसंस्काराभावाद्वायोरनुपल-
ब्धिः । महतो द्रव्यस्य वायोऽस्यनेकं द्रव्यं रूपसंस्काराभावात् न
तस्योपलब्धिरिति । आचार्यप्रवृत्तिर्मापयति वायोः तदु रूपमस्ति
संस्कारस्तु तस्य नास्तीति चन्द्रकान्ततर्कालङ्काराः—पैशेषिकसूत्र-
भाष्ये (४-१-६)

किन्तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नातिरिक्ताधिकरणताविषयिणी । एवं च धायौ रूपसमवायसत्त्वेऽपि तादृशाधिकरणताविरहात् तादृशी प्रतीतिरित्याहुः ।

नवीनास्तु समवायो नैकः किन्तु नाना । एवं च वायौ स्पर्शादिसमवायसत्त्वेऽपि रूपसमवायाभावात् तादृशी प्रतीतिः । न चेषमुक्तकाद्यत्रासंभवेनोक्तरीत्या समवायसिद्धिर्न संभवतीति वाच्यम् । उक्तरौत्या तदसिद्धावपि कपाले घटसमवायस्तन्तौ पटसमवाय इत्यादि प्रत्यक्षेणैव तत्सिद्धेः । अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वाकल्पनेन लाघवसम्भवाच्च । न च सम्बन्धप्रत्यक्षं यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वाद्वदत्त्वादिसमवायस्य प्रत्यक्षं न संभवतीति वाच्यं, संयोगप्रत्यक्ष एव यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वाङ्गीकारेण यावदाश्रयप्रत्यक्षं विनापि समवायसम्बन्धप्रत्यक्षे बाधकाभावादिति प्राहुरिति दिक् ।

अत्र के चित् रूपवान् घट इत्यादिसम्बन्धविषयकप्रत्यक्षस्याधारतारूपसम्बन्धविषयत्वेन तादृशसम्बन्धासिद्धौ तेनैव समवायकार्थनिर्वाहे समवाये मानाभावः । न च समवाय एव तादृशप्रत्यक्षविषय इति वाच्यं, घटादिरेवाधारः रूपादिकमेवाधेयमिति नियमानुरोधेन समवायातिरिक्तस्य तस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा तस्य समवायरूपत्वे तस्य द्विष्टतया रूपे घट इत्यादिप्रतीत्यापत्तेः । विशिष्टसत्तासमवायस्य गुणे सत्त्वेन गुणो गुणान्पत्त्वविशिष्टसत्तावानिति प्रतीत्यापत्तेश्च । घटे रूपाधिकरणतासत्त्वात् घटे रूपं नास्तीति मतस्य भावद्रूपे घटो नास्तीत्यादिप्रतीतेरप्यभावप्रसंगाच्च । अत एव रूपवान् घट इत्यादिप्रतीतिनां नानास्वरूपसम्बन्धाविषयकत्वे गौरवादेकस्य समवायस्य सिद्धिरि-

त्यपि निरस्तम् । आधारतयैक्यैव निर्वाहे समवायानर्थक्यात् । न चाधारस्वरूपानुगताधारतयानुगतसमवायस्य कथं निराकरणमिति वाच्यं, तस्या अतिरिक्ताया अनुगतत्वात् । अन्यथा गुणादावपि गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताधारतापत्तेः ।

यत्तु तन्तुपु पटः समवेतः पटे रूपं समवेतमित्यादिप्रत्यक्षमेव समवाये मानमित्युक्तम्—

तदपि न । नित्यसम्बन्धत्वादिरूपसमवायत्वस्य प्रत्यक्षाविषयत्वेन तदनुरोधेन समवायसिद्धयसंभवात् । सम्बन्धविषयकप्रतीतेराधारत्वेनैव निर्वाहात् । समवायशब्दप्रयोगमात्रस्य 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सव'(१) इति बन्धितार्थत्वेनोपपत्तेरित्याहुः—

अत्रोच्चते—पटो रूपवानित्यादिप्रतीतयः आधारतान्यसम्बन्धगोचराः, विशिष्टप्रतीतित्वात्, दण्डी पुरुषः कुण्डे वदरमित्यादिप्रतीतिवदित्यनुमानमेव समवाये प्रमाणम् । न चाप्रयोजकत्वम् । एवं हि मृत्पिण्डे पटो नास्तीतिवत्तन्तौ पटो नास्तीति बुद्धेर्वारणाय पटाभाववत्ताबुद्धिं प्रति आधारतासम्बन्धेन पटवत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमिति तन्तौ संयोगेनापि पटाभावबुद्धिर्न स्यात् । अथ संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपटाभाववत्ताबुद्धिं प्रति संयोगेन पटवत्ताबुद्धिः प्रतिबन्धिका संयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावबुद्धौ चाधारतासम्बन्धेन पटवत्ताबुद्धिः प्रतिबन्धिकेति चेत्—

न । तथा सति पटवद्भूतत्वमित्याधारतासंसर्गकज्ञानानन्तरं तन्तुष्विव भूतत्वे समवायेन पटो नास्तीति बुद्धिर्न स्यात् । तस्मात्संयोगेन पटाभाववत्ताज्ञाने संयोगेन पटवत्ताज्ञानं समवा-

येन पटाभाववत्ताज्ञाने समवायेन पटवत्ताज्ञानं यति प्रति-
बन्धकं वाच्यमिति प्रतिबन्धप्रतिबन्धरूपावानुरोधेन संयोग इव
समवायोऽप्यतिरिक्त आवश्यकः ।

न च समवायस्यानाधिपिक्त आधारताविशेष एवास्ति इति
वाच्यं, अस्माभिस्संयुक्तसमवाय्यधिकरणयोः पदार्थान्तररूपाया
आधारताया अप्येकत्वाभ्युपगमात् । तस्यापवान्तरवैलक्षण्यक-
ल्पने च समवायो नास्त्येव कलहपर्यवसानात् ।

वस्तुनस्तु तन्तुनाशाच्छततत्तुनाशादनाशानुरोधेन कालिकवि-
शेषणतासम्बन्धेन तन्तुनाशवत् तन्तुसमवेतनाशश्चावच्छिन्नं प्रति
तन्तुनाशस्य स्वमतियोगिसमवेतत्वसम्बन्धेन कारणता वाच्या ।
तद्वद्वद्वत्तयाऽतिरिक्तसमवायसिद्धिरावश्यकी । अन्यथा समवा-
यस्थाने आधाराधेयभावनिवेशे तन्तुनाशाच्छततत्तुनाशादिकर्म-
णां नाशवत्संयुक्तघटादिनाशापत्तेर्दुर्वारत्वात् । शेषं दर्शितदिशा
ऽवसेयमिति दिक् ।

अत्र भट्टाः—अत्र घटः अयं घटः घटे नीले नीलो घट इत्यादि-
मद्वये समवा- प्रतीत्या जातिगुणादीनां व्यक्तेश्च भेदाभेदसिद्ध्या
यविचारः । भेदसहिष्णुवभेदरूप तादात्म्यं सिद्धम् । तथा च
तेनैव समवायकार्यनिर्वाहे उक्तदोषाभावे चातिरिक्तसमवाये म
माणामाव इत्याहुः ।

अत्र नैयायिकाः—भेदाभेदयोः परस्परविरहरूपतया वि-
नैयायिकमते समवा- रुद्धत्वेन गुणगुणत्वादेस्तदसम्भवेन तादात्म्या-
यविचारः । सम्भवः । न च पाकरक्ते प्राक् श्यापेऽपि
पाकोचरमिदानीपर्यं न श्यामः, प्राक् न रक्तः, वृत्तो मूले न कपि-
संपोर्णा किंत्वग्रे इति प्रतीतेर्भेदाभेदयोर्न विरोध इति वाच्यम् ।
अप्याप्यशृत्तीनां तेषामेकावच्छेदेन विरोधानपायात् । अत एव

कालदेशाद्यवच्छेदेनैव तत्र भेदमत्ताप्रतीतिरिति तत्र घटोऽयं न श्यामः, वृक्षो न कपिसंयोगिति न प्रतीतिः, किंत्वदानामयं न श्यामः, मूले नायं कपिसंयोगित्येवानुभवः । न ह्यत्र तथा । नीलो घटः, घटस्य नीलमित्यादिभेदप्रतीतिसमकालिकामेदप्रतीतावच्छेदकामावात् ।

किञ्च भेदाभेदवादे नीलो घट इतिवन्न नीलो घट इति ।

प्रसङ्गात् भेदाभेद- वाक्यान्नीलनाशे घटो नष्ट इत्यादिप्रतीत्यापत्तेः ।

विचार एवं घटवद्रूपस्य स्वग्राह्यताया रूपवद्धटादेस्त्व-
गग्राह्यतायाश्चापत्तिर्दुर्वारा । न चात्यन्तभेदे घटः पट इत्यादेर-
त्यन्ताभेदे घटो घट इत्यादेश्च सामानाधिकरणस्यादर्शनात् भेदा-
भेदस्वीकार इति वाच्यम् । घटो नीलिमा घटो नीलं रूपमि-
त्याग्रननुभवात् । घटो न रूप रूप न घट इत्याद्यनुभवाच्च ।
तस्माद्गुणगुणादेर्भेद एव युक्तः । न चैवं नीलो घट इत्यस्य
कथमुपपत्तिरिति वाच्यम् । अभेदोपचारेण गुणवचनेभ्यो मतुषो
लुगिष्ठ इत्यनुशासनासिद्ध्या नीलपदस्य नीलरूपवति निरूढल-
क्षणया बोधपत्तेः । युज्यते चैतत् । अन्यथा विशिष्टाभेदस्थले
विशेषणामेदे दण्डपुरुषादीनामपि पुरुषे दण्डः दण्डी पुरुष इत्या-
दि प्रतीत्या भेदाभेदस्वीकारे दण्डी पुरुष इत्यादिवन्नीली घट
इत्याद्यापत्तेरित्याहुः ।

अत्र अष्टानुपायिनो नव्याः-पथा भेदाभेदविरोधाङ्गी-

महातुपायिनो नव्याः कारेऽपि घटपटादेर्भेदा निरवच्छिन्ना एव

भेदाभेदविषाये विरोधिनः, संयोगिभ्यामरक्तमेदाश्च घटादौ
सावच्छिन्ना एव विरोधिन इति प्रतीतिरन्त्यात्कल्प्यते, तथा
नीलो घट इत्याद्यभेदप्रतीतौ सरयामेव घटे नीलमित्यादिभेदः

प्रतीतेरयं भदोऽभेदाविरुद्ध एवेति कल्प्यते । न चाभेदो भेदाभावः । स च प्रतियोगितावच्छेदकरूप एवेति । तस्य व्याप्यवृत्तित्वे निरवच्छिन्नस्यैव विरोधिता । अव्याप्यवृत्तित्वे च सावच्छिन्ना । अत्र च नीलभेदाभावो नीलत्वं घटभेदाभावो घटत्वं तयोः परस्परभेदाविरोधे घटो रूपं नीलिमेत्याद्यापत्तिरिति वाच्यम् । घटे रूपनीलिमाद्यभेदप्रत्ययापादने नीलो घट इत्यादिप्रतीतेरुदयेनेष्टापत्तेः । तादृशशब्दप्रयोगापादनस्य च तत्रापि लक्षणया नीलो घट इत्यादिवत्तु दुर्वारित्वात् ।

वस्तुतस्तु घटो नीलिमा घटो रूपमिति शब्दप्रयोगो घटः कलशः नीलं रूपमिति शब्दप्रयोगवत् रूपात्पन्ताभेदमेव बोधयतीति । तदभावान्न पुज्यते । घटो न रूपं नीलिमावेति प्रतीत्याभेदस्याप्युपगमात् । नीलो घट इति शब्दप्रयोगस्तु भेदाभेदरूपं तादात्म्यं बोधयतीत्यत्र शब्दस्वभाव एव शरणम् । न च रूपस्य घटात्पन्ताभेदोऽपि स्यादेव घटात्पन्ताभिन्नघटाभिन्नत्वादिति वाच्य, बिलक्षणघटसामग्रीजन्यत्वस्यैव घटात्पन्ताभेदे प्रयोजकत्वात् । अन्यथा रूपाश्रयत्वपक्षे त्वेन घटैकत्वस्यापि रूपत्वापत्तेः । अत एव पाकाद्रूपनाशेऽपि न घटनाशः । पाकस्य घटनाशाहेतुत्वात् । अन्यथा वह्निर्गुक्तसमवायाविशेषेण तत्रापि पाकाद्रूपनाशे घटगतसंख्यापरिमाणादेर्घटस्य च नाशापत्तेर्दुरुद्धरत्वात् । रूपस्य घटाभिन्नत्वेन त्वग्निन्द्रियग्राह्यत्वेऽपि रूपात्त्वादेस्तद्ग्राह्यत्वात् नीलो घट इति त्वाच्प्रत्ययसं त्वग्निन्द्रिययोग्यस्यैव त्वचा ग्रहणात् । न च रूपत्वादेस्त्वग्निन्द्रिययोग्यत्वमपि स्यादिति वाच्यं, ब्राह्मणत्वादेः प्रतिनियतविशुद्धमात्रापितृजन्यत्वादि रूपव्यञ्जकव्यंग्यत्ववत्त्वेपामपि प्रतिनियतचक्षुरादीन्द्रियव्यंग्यत्वोपगमात् । अन्यथा योग्यव्यक्तितृत्तिर्धर्मत्वेनैव योग्यत्वे

गन्धादेश्चाक्षुषत्वस्य गुरुत्वस्थितिस्थापकादेः(१) प्रत्यक्षत्वस्था-
प्यापत्तेः । तस्मादनुभवानुसारेण कस्य चिदिन्द्रियस्य किञ्चि-
द्योग्यं किञ्चिच्चायोग्यमितिकल्पनमावश्यकम् । अत एव परि-
माणस्य तद्गतमहत्वावान्तरजातीनां वा ग्रहे दूरत्वदोषस्य प्रतिब-
न्धकत्वं तदभावस्य कारणत्वं चतुष्टयसन्निकर्षस्य(२)वा हेतुत्वं न
तु गुणान्तरस्य ग्रहेपीति सर्वसिद्धमुपपद्यते । एवं च गुणगुणवा-
देर्भेदाभेदा युक्तावेव । तावेव च तादात्म्यम् । तेनैवोपपत्तौ न
पृथक् समवायः कल्प्यो गौरवात् मानाभावात् । तत्कार्यस्य ता-
दात्म्येनैवोपपत्तेरिति वदन्ति ।

अथ कः पुनरयं समवाय इति चेत्—

अत्राहुः—अयुतसिद्धयोरोपाराधेयभावनियामकः सम्बन्धः
समवादलक्षणं न्या- समवायः(३) । अयुतसिद्धत्वं च विशेषणता-
यवैद्येपिक्रमते साक्षात्सम्बन्धेन स्वाश्रयाश्रयिभावव्याप्यस्वो-
भयकालकत्वम् । तन्तुपटादीनां गो यः कालस्तदा तेषामाश्रयाश्र-
यिभावनियमेन तदुभयकालस्य तद्व्याप्यत्वमस्तीति लक्षणसम्बन्धः।

नन्वेवं तुरीयपटादीनामिति न तत्रातिमसंगः । पटोत्पत्ति-
पूर्वं तन्तुमत्त्वात्तदानीमाश्रयाश्रयिभावात्स्वेनासंभववारणाद्यो-
भयेति, चक्रवटपोरुभयोर्यो यः कालस्तदा यत्किञ्चिदाश्रयाश्र-
यिभावसत्त्वादतिमसंगवारणाय स्वेत्युक्तम् । वायुरूपाभावादीना-
मयुतसिद्धत्ववारणाय विशेषणतान्यसम्बन्धेनेति । अत ए-

(१) अन्यघातस्य पुनस्तद्व्यस्थापादकः संस्कारविशेषः ।

(२) चतुष्टयसन्निकर्षो यथा—इन्द्रियावयवैः अर्थावयविनां, इन्द्रि-
यावयविना अर्थावयवानां, इन्द्रियावयवैः अर्थावयवानां, इन्द्रियावय-
विना अर्थावयविनां सन्निकर्ष इति ।

(३) परस्परदोषसंश्लेषो मित्रानां यदृष्टो भवेत् ।

समवायः स विशेष्यः स्वानन्वयप्रतिदोषकः—इति प्राचीना कारिका ।।

वेदानां षट् इह षट् इत्यादिर्मतीत्यां कालदिशोर्भावत्पंटादिसत्त्वंमा-
श्रयाश्रयिभावसत्त्वात्पटादेः कालदिशोरयुतसिद्धत्वापत्तिरिदमपि
निरस्तम् । तेषां कालिकरुदैशिकविशेषणताया एव सम्बन्धत्वेन
विशेषणतान्यसम्बन्धेनाश्रयाश्रयिभावविरहात् । घटोत्पत्तिपूर्वमा-
रंभ्य तन्नाशपर्यन्तं चक्रसंयुक्तकपाले जातघटस्य यावत्सत्त्वं चक्रेण
स्वसंयुक्तकपालसमवेतत्वरूपपरंपरासम्बन्धेनाश्रयाश्रयिभावस-
त्त्वादितिप्रसंगवारणाय साक्षात्सम्बन्धेनेति । न चैवमपि चक्र
एवोत्पन्नविनष्टघटस्य चक्रेण सह भाण्ड एव नवीनोत्पन्नविनष्ट-
खण्डजलस्य भाण्डेन सह भूतल एवोत्पन्नविनष्टखण्डपटस्य भूत-
लेन सहयुतसिद्धत्वापत्तिः । विशेषणतान्यसाक्षात्सम्बन्धेन
संयोगेनाश्रयाश्रयिभावसत्त्वादिति वाच्यम् । घटाद्युत्पत्तिसमये
तत्संयोगाभावेन तदा तेन सम्बन्धेनाश्रयाश्रयिभावविरहेणादो-
पात् । प्राचस्तुं—

तावेवायुतसिद्धौ द्वौ विज्ञातव्यौ ययोर्द्वयोः ।

अनश्यदेकपपराश्रितमेवावतिष्ठते । (१)

तथा चावयवावयविनी गुणगुणिनी क्रियाक्रियावन्तौ जा-
तिव्यक्ती विशेषानित्यद्रव्ये चेत्येतावेवायुतसिद्धाविति फलितम् ।
तल्लक्षणं च—ययोरेकं स्वनाशपूर्वक्षणपर्यन्तमपराश्रितमेव तिष्ठ-
ति तत्त्वम् । तन्तुनाशात्पटनाशस्थले नाशक्षणे पटोऽनाश्रित ए-
वावतिष्ठति इति तदा पटो न तन्वताश्रित इति तत्र लक्षणममनाय
स्वनाशपूर्वक्षणपर्यन्तमित्युक्तमित्याहुः—

तच्चिन्त्यम् । जातेर्नित्यत्वेन जातिव्यक्तोरव्याप्तेः । एवंपी-
ठशरतर्जज्ञानयोरत्वात्स्वयोरनित्यद्रव्यविशेषयोरुदयोर्नित्ययोः
स्वनाशापसिद्धाऽव्याप्तिः । घटस्य नाशपर्यन्तं द्विकालयोः स-

(१) कारिकेयं केशवमिश्रैस्तर्कमागामामुद्धृताऽस्ति ।

स्वात्तयोरात्मसुखमागभावयोश्चातिव्याप्तिः ।

अपरे तु नित्यः सम्बन्धः समवायः । संयोगवारणाय नित्य इति । गगनादिवारणाय सम्बन्ध इति ।

नन्वाधिकरणाभावयोः स्वरूपातिरिक्तसम्बन्धानभ्युपगमेन नित्यात्मकस्वरूपसम्बन्धेऽतिव्याप्तिः । न च संयोगसमवायान्यतरत्वरूपसम्बन्धत्वस्य विवक्षणात्त दौष इति वाच्यम् । तथा सति समवायत्वघटकीभूतसम्बन्धत्वज्ञाने समवायत्वज्ञानम् । समवायत्वज्ञाने च निरुक्तान्यतरत्वरूपसम्बन्धत्वज्ञानमिति ज्ञप्तावन्योन्याश्रयापत्तेः । न च सम्बन्धिभिन्नत्वमप्यधिकं निवेशनीयमिति वाच्यं, सर्वस्यापि यत्किञ्चित्सम्बन्धित्वेन सम्बन्धिभिन्नत्वस्यापसिद्धेः । न च स्वसम्बन्धिभिन्नत्वं निवेशनीयमिति वाच्यं, समवायस्यापि स्वात्मकस्वरूपसम्बन्धसम्बन्धित्वेनासम्भवादिति चेत्—

न । नित्यपदस्य स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावासमानाधिकरणधर्मवत्त्वरूपतया सम्बन्धपदस्य च भावविभाजकोपाधिमतत्वपरतया स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावासमानाधिकरणभावविभाजकोपाधिमतत्वं समवायत्वमिति पर्यवसानात् ।

समवायस्यैवमेव समवायत्वस्य स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावासमानाधिकरणत्वेन भावविभाजकोपाधित्वेन च नाप्रसंगः । तद्व्यक्तित्वमादायातिप्रसंगवारणाय विशेष्यम् । द्रव्यत्वादिकमादाय तद्वारणाय विशेषणमिति प्राहुरिति दिक् ।

तस्मात्समवायाभावयोर्ग्रहे विशेषणतासन्निकर्षे इति सिद्धम् ।

सा च विशेषणता द्विविधा-इन्द्रियविशेषणता, तत्सम्बन्धविशेषणता- विशेषणता च । तत्र श्रोत्रे शब्दाभावग्रहे आद्या । विभागः अन्त्या च संयोगादिपञ्चान्यतमसम्बन्धमेदेन

मिश्रा । तत्र (१)भूतत्वाद्गौ यदाद्यभावग्रहे संयुक्ताविशेषणता; (२)शुक्लादिरूपे नीलत्वाद्यभावग्रहे संयुक्तसमवेतविशेषणता; (३)नीलत्वाद्भावभावग्रहे च संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणता; (४)ऋकाराद्गौ स्वत्वाद्यभावग्रहे समवेतविशेषणता; (५)स्वत्वाद्गौ गत्वाद्यभावग्रहे समवेतसमवेतविशेषणनेति धोष्यम् । न च यदाभावाद्गौ पटो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षानुरोधेन विशेषणविशेषणताऽपि मिश्रा स्यादिति वाच्यं, अभावाधिकरणकाभावस्यातिरिक्तस्थानंगीकारात् । अभावत्वप्रकारकप्रतीतेराधिकरणेनैवोपपत्त्या तत्र तस्याधिकरणरूपत्वादिति सिद्धान्तात् ।

वस्तुनस्तु समवाये यदाद्यमानप्रत्यक्षानुरोधेन विशेषणताया अपि भिन्नत्वभावव्यपकमेवेति ध्येयम् ।

अत्र प्राभाकराः-विशेषणताया अभावग्राहकत्वमसंगतम्, समावस्थ्यातिरिक्तत्वविचारः अभावस्याधिकरणाद्यात्मकतया त-प्राभाकाराणां मने अभावग्राहक-ग्राहकमन्त्रिकर्षस्संयोगादिभिरेव तद्-विशेषणतामन्वयविचारश्च इमंमवादिति वदन्ति । तेषां चायमाशय वक्षीयते-भूतत्वादिरूपाधिकरणेनैवाभावव्यवहारोपपत्तावतिरिक्ताभावे मानाभावात् । अधिकरणातिरिक्ताभावस्वरूपस्य दुर्बलत्वञ्च नानिरिक्तोऽभावः । तथा हि-न तावत्कपालाद्यधिकरणकौनिरिक्तं यदादिद्वंमे प्रमाणमस्ति । कपालाद्यतिरिक्तयदादिद्वंमस्थाननुपवात् । तदुक्तं-

दृष्टान्नादयं पटोऽत्र च पतन् दृष्टस्तथा सुदूरो

दृष्टा स्वर्परसंदतिः परमितोऽभावो न दृष्टः परः ॥

तेभामाव इति श्रुतिः क्व निहिता किं चात्र नत्कारणं

स्वाधीना कलत्रस्य केवलाभियं दृष्टा कपालावन्ती ॥ इति

यत्तुक्तं 'अधिकरणातिरिक्तध्वंसानंगीकारे' मोक्षस्यासाध्य-
अधिकरणातिरिक्ताभावः, त्वापत्तिः तस्यात्यन्तिकदुःखध्वंसरूप-
स्वीकारे मोक्षे आपत्तिः तथा तस्य चात्मरूपतया नित्यत्वेना-
साध्यत्वा'दिति—

तत्तुच्छम् । नित्यसुखामिव्यक्तेरेव मोक्षत्वोपगमात् ।
भवतु वा आत्यन्तिकदुःखध्वंसस्य मोक्षत्वं तथाऽपि न क्षतिः ।
मोक्षस्यात्मरूपतया नित्यत्वेऽपि मोक्षत्वावच्छिन्नाधिकरणा-
या एव साध्यत्वोपगमात् । नैयायिकमतेऽप्याधिकरणताया अ-
तिरिक्तत्वात् ।

वस्तुतस्तत्रात्मरूपस्य मोक्षस्यात्मत्वेनासाध्यत्वेऽपि दुःख-
ध्वंसत्वेन साध्यत्वोपगमान्न दोषः । अत एव घटादिध्वंसस्य
कपालादिरूपतया मुद्गरपातादिसामग्रीसाध्यत्वानुपपत्तिः क-
पालादेः सिद्धत्वादित्यपि निरस्तम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
पटादेः स्वसामग्रीसाध्वत्ववदधिकरणात्मकघटादिध्वंसस्यापि ता-
भ्यां घटादिध्वंसत्वेन मुद्गरपातादिसामग्रीसाध्वत्वोपगमेनादो-
षात् । तस्माद्दुध्वंसो नातिरिक्तः ।

एवं प्रागभावेऽप्यधिकरणातिरिक्तेऽपेमाणाभावः । उत्पत्तेः
प्रागभावविचारः पूर्वं कपालादीं घटो नास्तीत्यादिप्रतीतेः क-
पालाद्यधिकरणैरेवोपपत्तेः । इहेदानीं घटप्रागभाव इत्यादिप्रत्य-
यस्य च स्ववासनामात्रकल्पितत्वेन तदसाधकत्वादिहेदानीं
घटो भविष्यतीत्यादिप्रत्ययस्य चोत्पत्त्यते भविष्यतीत्यनयोः
समानविषयकत्वेन भविष्यत्कालानोत्पत्तिपत्वविषयकत्वात् ।
अभावत्वं विनाशिवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधित्वात्, भावत्वमदि-
त्यनुमानस्य चाप्रयोजकत्वेन तदसाधकत्वात् ।

अथैकस्माद्द्विसंयोगात् रूपरसादेरुत्पत्तौ कार्थ्यभेदार्थं प्रा-
१८ न्या० कौ०

गभावोऽङ्गीकार्यः । तत्र समवायिकारणासमवायिकारणयोरभेदेन तद्भेदस्य कार्यभेदानिर्वाहकतया प्रागभावरूपानिमित्तकारणाभेदस्यैव कार्यभेदनिर्वाहकत्वादिति चेत्—

न । तत्र बहिसंयोगानां भेदकल्पनेन तद्रूपासमवायिकारणभेदेनैव रूपरसादिकार्यभेदनिर्वाहात् । आवश्यकं च रूपादीनां परस्परवैलक्षण्यप्रयोजकतया तद्भेदकल्पनम् । अन्यथा सलक्षणानां बहूनां घटादीनां प्रागभावभेदेऽप्यवैलक्षण्येन प्रागभावभेदस्य वैलक्षण्यप्रयोजकतया रूपादीनां परस्परवैलक्षण्यानुपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु रूपादिमति भाविरूपादिप्रागभावसत्त्वेन तदापत्तिवारणाय रूपादीं रूपस्वादिना प्रतिबन्धकतामुपेत्य रूपत्वावच्छिन्नं प्रति रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य रूपादिनाइयशक्तिविशेषस्य वा कारणत्वमवश्यं वाच्यमिति । तत एव रूपादीनां परस्परवैलक्षण्यस्य भेदस्य च निर्वाहेन प्रागभावसिद्धिः ।

अथ घटत्रयादिविषयकोपेक्षाबुद्ध्या द्वयोस्त्रित्वादीस्त्रितुरादिषु च द्वित्वस्य वारणाय प्रागभावोऽवश्यमङ्गीकार्यः । न च द्वयोरपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वं त्रयाणां तथा त्रित्वं जन्यत इत्याद्यभ्युपगमाग्निर्वाह इति वाच्यम् । द्वित्वात्रित्वाद्युत्पत्तेः प्राक् द्वयोः त्रयाणामित्यस्यैवासम्भवादिति चेत्—

न । एकत्वादिसमकालमेव द्वित्वाद्युत्पत्तेरङ्गीकारेण द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिव्यंग्यत्वमात्रस्याङ्गीकारात् । अन्यथा सर्वत्र व्यञ्जकानां व्यंग्यजनकत्वापत्त्या व्यञ्जकत्वोच्छेदापत्तेः । प्रतिपुरुषं तत्तदपेक्षाबुद्धिजन्यानन्तद्वित्वादिव्यक्तीनां कल्पने महागौरवेण द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिव्यंग्यतायां लाघवाच्च ।

अस्तु वा द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वं तथापि न सतिः । द्वित्वादीनामुपलक्षणतया द्वित्वादिकारणतावच्छेदकत्वोपगमेन

द्वित्वे एकत्वद्रूपस्य त्रित्वादौ एकत्वत्रयादेरसमवायिकारणत्वो-
पगमेन द्वित्वाद्युत्पत्तिनियमनिर्वाहात् । गुणेऽपि द्वित्वादेर्बुद्धि-
विशेषविषयस्वरूपस्य सर्वैरेवाङ्गीकारात् ।

यस्तु सहस्रतन्तुकपटस्य तेष्वेव तन्तुपूत्पत्तिर्नाम्पन्नेति निय-
मनिर्वाहाय प्रागभावोऽवश्यमुपेयः । तन्तूनां तत्संयोगानां च
तादात्म्येन समवायेन च तत्पटानधिकरणतन्तुष्वपि सत्त्वेन त-
न्तुत्वेन तन्तूनां तादात्म्येन हेतुतया विजातीयतन्तुसंयोगत्वेन
तत्संयोगानां च समवायेन हेतुतया च तादृशनियमनिर्वाहात् ।
न च समवायेन तत्पटोत्पत्तौ सहस्रतन्तूनां तत्तत्तन्तुत्वेन तादा-
त्म्येन तत्तत्संयोगव्यक्तीनां तत्तत्संयोगत्वेन समवायेन वा हे-
तुतया निर्वाह इति वाच्यं, सहस्रतन्तुकपटस्य समवायेन सहस्र-
तन्तुष्वेवोत्पत्त्या तत्र कस्यापि सहस्रान्तर्गततन्तोस्तादात्म्येन प्र-
त्येकद्विपात्रनिष्ठानां तत्संयोगानां च समवायेनासत्त्वाद्द्व्यभिचा-
रापत्तेः । तस्मात्तत्पटं प्रति तत्पटप्रागभावस्य तत्प्रागभावव-
त्त्वेन तत्तत्तन्तूनां वा पृथक्कारणत्वमावश्यकमिति प्रागभावासि-
द्धिरिति—

तदसत् । तत्पटन्ति तावत्तन्तुनिष्ठसहस्रत्वसंख्यायास्तादृश-
संख्याविशिष्टतन्तुत्वेन वा कारणतयैवानतिमसङ्गेन तदासिद्धेः ।

एतेन समवायेनान्यतरकर्मजसंयोगविभागौ प्रति कर्मणो
हेतुत्वं सर्वसिद्धम् । तत्र च कारणतावच्छेदकसम्बन्धो न सम-
वायः । कर्मशून्येऽऽप्युत्तरदेशादौ संयोगाद्युत्पत्तेर्व्यभिचारात् । ना-
पि कालिकसम्बन्धः । स्वसमानाधिकरणद्रव्यत्ववचनं वा । तथा
सत्त्वैकद्रव्ये कर्मदशायां द्रव्यान्तरेऽपि तदापत्तेः । आद्ये गग-
नादिसंयोगे व्यभिचाराच्च । न च कर्मवद्बुद्धित्वविशिष्टसमवा-
येन संयोगादौ समवायेन कर्मणो हेतुत्वाच्च दोष इति वाच्यं,

भाष्युत्तरदेशोत्पत्तिकर्मकालनिसंयोगे व्यभिचारवारणात् । न च प्रतियोगितासम्बन्धेन संयोगं प्रति कर्मत्वेन हेतुता । प्रति योगितात्मकविलक्षणसम्बन्धश्च कर्मवत्येव नोत्तरदेशोऽपीति न व्यभिचार इति वाच्यम् । उत्तरदेशव्यावृत्ततादृशविलक्षणसम्बन्धे मानाभावात् । यत्तु स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वस्वसामानाधिकरण्योपपत्तिसम्बन्धेन कर्मविशिष्टसंयोगं प्रति कर्मणो हेतुत्वान्न दोषः । एवं च संयोगजनसंयोगे व्यभिचारस्यै तावतैव वारणात् कर्मजन्यतावच्छेदकतया जातिविशेषोऽपि न कल्प्यत इति छाद्यवमपीति । तत्रानेकाननुगतपदार्थघटिताव्यवहितोत्तरत्वस्य सम्बन्धत्वे मानामावात् । धूमलिङ्गकत्वादिक विशिषयिता विशेषात्मकं निवेश्यैवालुमितिपरामर्शयोः कार्यकारणभावस्थोपपादनसम्भवात् । तस्मात् स्वभागभावाधिकरणीभूतस्वाधिकरणक्रियाविशिष्टसमवायः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धः ॥ संयोगत्वं च कार्यतावच्छेदकं स्वभागभावाधिकरणत्वम् । स्वाधिकरणत्वं च कालिकसम्बन्धेन । तादृशसम्बन्धेन च संयोगो नोत्पद्यते । उत्तरदेश इति न व्यभिचारः । यत्र संयोगोत्पत्तिसमकालमेवोत्तरदेशे क्रियोत्पत्तिस्तत्र व्यभिचारवारणाय स्वभागभावाधिकरणत्वम् । क्रियाविशेषणं त्रिनष्टक्रियाभादाय व्यभिचारवारणाय स्वाधिकरणत्वं क्रियाविशेषणम् । आश्रयनाशानाशकर्मण उत्तरसंयोगमात्रनाशवतया स्वजन्यसंयोगकाले क्रियासत्त्वस्यावश्यकतया सर्वेषामेव संयोगानां कालिकाविशेषणतया स्वजनकभूतकर्षाणि वृत्तेर्न कस्य चिदप्यसंग्रहः ॥ एवं विभागस्पष्टेऽप्युक्तम् ।

वस्तुतस्तु समवायेन संयोगे प्रति स्वजन्यसंयोगभागभावसासम्बन्धेनैव कर्मणः कारणता वाच्या । जन्यत्वं चातिरिक्तम-

स्वप्नोपाधिरूपं वेति नानेकपदार्थघटितस्य सम्बन्धत्वानुपपत्तिरिति प्रागभावसिद्धिर्दुर्वारित्यपि निरस्तम् । संयोगविशेषं प्रत्यपि द्रव्याविशेषनिष्ठद्वित्वसंख्यायास्तादृशसंख्याविशिष्टद्रव्याविशेषस्य वा हेतुतयैवाव्यभिचारादनतिप्रसंगाच्च । एवं च कर्मणः कालिकसम्बन्धघटितसापानाधिकरण्यप्रत्यासत्तयैव हेतुता वाच्येति न तत्सिद्धिः ।

केचित्तु समवायेन विजातीयसंयोगं प्रति समवायेनैव कर्मणो हेतुत्वम् । न चोक्तव्यभिचारः । वक्ष्यमाणरीत्या तदभावात् । तथा हि स्वव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्यतावच्छेदकावाच्छिन्नार्तिकचिद्व्यक्त्यधिकरणीभूतयावद्व्यक्तिवृत्तिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदकूटवत्कारणतावच्छेदकधर्मवत्स्वरूपव्यापकत्वमेव कारणताघटकम् । इत्थं च स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तादृशार्तिकचिद्व्यक्त्यधिकरणीभूतयावद्व्यक्तिषु कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वमेव व्यभिचारः । न च तादृशव्यभिचारः प्रकृते सम्भवति । क्रियाधिकरणस्यापि तादृशयावदन्तर्गततया तत्र संयोगव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन क्रियाभावासत्वात् । अथैवं द्रव्यचाक्षुषादिकं प्रति चक्षुःसंयोगादिहेतुतायां कार्यतावच्छेदककौटौ द्रव्यविषयकत्वादेः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धीभूतविषयतायां द्रव्यवृत्तित्वादेर्वा निवेशो निरर्थकः । शुद्धविषयतादिप्रत्यासत्तया शुद्धचाक्षुषत्वादीनां जन्यतावच्छेदकत्वेऽपि निखिलानामपि चाक्षुषव्यक्तीनामवश्यमेव द्रव्यादिविषयकतया द्रव्यादेरपि तादृशयावदन्तर्गततया तत्र च चक्षुःसंयोगादीनामवश्यं सत्त्वेनोपदर्शितव्यभिचारासम्भवादिति चेत्—इष्टमेव तदस्माकम् ।

यस्तुतस्तु कार्यतावच्छेदकादिभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकतया तत्स्यलीयकारणतायां यावदर्धव्यापकतानिवेशे गौरवा-

सापानिवेश्य कारणता निर्वचनीया । तत्र व्यभिचारवारणाय तन्निवेशनमावश्यकम् । अत्र चानन्वगतिकतया यावच्चनिवेश इत्याहुः ।

अन्ये तु सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कर्मत्वेन कारणता । तादात्म्यसम्बन्धेन संयोगत्वेन कार्यता । एवं च कर्मशुन्योत्तरदेशे न व्यभिचारस्तस्य कार्यतावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन कार्यासम्बन्धित्वादित्याहुः—

तदसत् । तादात्म्येन कार्यसम्बन्धिनि स्वस्मिन् स्वाव्यवहितपूर्वक्षणवच्छेदेन विद्यमानाभावासिद्ध्या तादात्म्यस्य कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वे कारणत्वस्यैवानुपपत्तेः । अवच्छेद्याधिकरणासम्बद्धस्यावच्छेदकत्वाभावात् । न च कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वे सति कार्याधिकरणवृत्तित्वस्याभावे निवेशः दोष इति वाच्यं, कार्याव्यवहितपूर्वक्षणे देशान्तरावच्छेदेन कार्याधिकरणे कालान्तरावच्छेदेन कारणभासत्वेन कारणत्वस्यैवासम्भवेन तथावक्तुमशक्यत्वात् ।

अथ तत्त्वज्ञानिनामदृष्टोत्पत्तिवारणायानन्ताना मिथ्याज्ञानजन्यवामनाना हेतुत्वापेक्षयायतत्त्वज्ञानमागभावस्यैकस्य हेतुत्वकल्पने लाघवात्मागभावासिद्धिरावश्यकतीति चेत्—

न । तथा सति घटादावप्यनन्ताना दण्डादीनां हेतुत्वापेक्षया लाघवेन दण्डादिसमनियतैकपदार्थान्तरकल्पनापत्त्या घटादौ दण्डादेरप्यहेतुत्वापत्तेः । न च दण्डत्वादिनाऽनुगतरूपाणामनन्तदण्डादीनां हेतुत्वान्न दोष इति वाच्यं, इहापि मिथ्याज्ञानजन्यतावच्छेदकज्ञातिविशेषात्मकवासनात्वेनानुगतेनादृष्टहेतुत्वेनैवोपपत्तेः । अत एवोपदर्शितापत्तिवारणाय लाघवान्मिथ्याज्ञानजन्यवासनाध्वंस आद्यतत्त्वज्ञानध्वंसो वाऽदृष्टे मतिबन्धकः कल्पत

इति ध्वंससिद्धिर्दुर्बलित्यपि परास्तम् । वासनात्वेन हेतुत्वे एव
लाघवात् ।

वस्तुतस्तु नैयायिकानां घटस्यैव स्वप्रागभावध्वंसत्ववत् स्व-
ध्वंसप्रागभावत्ववच्च मिथ्याज्ञानजन्यवासनानामेवाद्यतत्वज्ञान-
प्रागभावत्वकल्पनसम्भवेन तद्धेतुत्वेऽपि नातिरिक्तप्रागभाव-
सिद्धिरिति ।

यत्तु प्रामाकराणां ध्वंसप्रागभावानङ्गीकारेऽभावत्वप्रतीतेः
प्रमात्वानुरोधेन प्रतियोग्यतिरिक्तावेव ध्वंसप्रागभावयोः प्राग-
भावध्वंसत्वविति स्वसिद्धान्तभंगापत्तिरिति ध्वंसप्रागभावसिद्धि-
स्तेषामप्यावश्यकीति—

तत्र । भावसाधारणाभावत्वोपगमेनैव तदुपपत्तावतिरि-
क्तध्वंसप्रागभावासिद्धयोक्तप्रतियोग्यतिरिक्तावित्यादेरेकदेशमत-
त्वेन स्वसिद्धान्तत्वाभावेन तद्भङ्गे इष्टापत्तेः । अथ प्रागभावानु-
पगमे सामग्रीसत्त्वेनोत्पन्नपुनरुत्पादापत्तिः । न चोत्पन्नपुनरुत्पा-
दासिद्ध्या नापत्तिरिति वाच्यम् । एतत् घटाद्युत्पत्तिद्विती-
यक्षणो यदि एतद्व्यटासामग्न्यव्यवहितोत्तरः स्यात्तदा एतत्प-
टाद्युत्पादवात्स्यादित्याकारकापत्तावप्रसिद्ध्यभावादिति चेत्—

न । समवायेन द्रव्यं प्रति समवायेन द्रव्यत्वेन प्रतिबन्ध-
कत्वस्य सर्वसिद्धत्वेन उत्पन्नद्रव्यस्यैव प्रतिबन्धकतया त-
त्सत्त्वे पुनस्तद्रूपत्तेरसम्भवात् । अन्यथा भावित्खण्डपटस्या-
पि प्रागभावसत्त्वेन महापटवत्यपि तदुत्पत्त्यापत्तेस्तथापि दुर्वा-
रत्वात् । न च मम महापटध्वंसस्य खण्डपटहेतुत्वान्न दोष
इति वाच्यम् । तथाप्युत्पत्त्यवच्छिन्नमववायसम्बन्धेनैव चर-
मतन्तुसंयोगादेः पटादिहेतुनैवोत्पन्नपुनरुत्पादवारणे प्राग-
भावासिद्धेः । नचैवमपि धारावाहिकबुद्धिस्यक्ते प्रथमो-

त्यस्य चतुर्थक्षणे पुनरुत्पत्तिवारणाय तद्धेतुत्वमावश्यकम् । तत्र तत्सामान्याः प्रथमज्ञानरूपप्रतिबन्धकामावस्य च तत्र सत्त्वादिति वाच्यम् । तत्र तावत्कालमेकस्यैव ज्ञानस्यान्योत्पत्तौ सत्प्रतिबन्धकतायाश्च लाघवेन स्वीकारात् तस्यानतिरिक्तः प्रागभावः ।

एवमत्यन्ताभावान्योन्याभावयोरप्यधिकरणातिरिक्तयोर्मा-
 सत्यन्ताभावान्योन्याभा- नामावः । भूतले घटो नास्ति घटो न पट
 वायव्यधिकरणत्वात् इत्यादिप्रतीतीनामीधिकरणात्मकामाववि-
 पपकत्वेनैव निर्वाहान् ।

यत्तुक्तं घटो नास्तीत्यादिप्रतीतीनापनन्ताधिकरणाविषय-
 कत्वे गौरवाललाघवेनातिरिक्तयोस्तयोस्मिद्धिरिति—

तन्मदम् । निरपिकरणकामावप्रतीत्यभावेन यदधिकरण
 मन्तर्भाव्यपदभावप्रतीतिस्तस्यास्तदधिकरणात्यक्तत्वावविषय-
 कत्वोपगमे गौरवाभावात् । न चेद् घटो नास्तीत्यादिभ्रमस्यले
 प्रतीयमानघटाभावस्य घटवत्तदधिकरणानात्मकत्वेनाधिकरणा
 न्तरात्मकघटाभावविषयकत्वे विनिगमनाविरहेणानन्ताधिकरण-
 विषयकत्वेन गौरवं दुर्वारमिति वाच्यम् । तत्र घटवत्तदधिकरणे
 घटाभावानात्मके सर्वोत्पत्त्याधिकरणान्तरद्विधघटाभावत्वस्य भ्र-
 मस्वीकारात् । तस्मादभावचतुष्टयस्यापि नाधिकरणातिरिक्तत्वम् ।

न चाभावस्याधिकरणात्मकत्वेऽप्येतेनाधाराधेयभावानुपप-
 त्तिरिति वाच्यम् । अभावाधिकरणकामावस्यानतिरिक्तत्ववादिन-
 स्तवापि घटाभावे घटो नास्तीत्यादौ प्रमेयत्वे प्रमेयत्वमित्यादौ चा-
 धेदेऽप्याधाराधेयभाववत्प्रकृत्येऽपि तत्प्रमत्तत्वात् । यदि चैवं घटव-
 त्यपि भूतले घटो नास्तीतिप्रतीत्यापत्तिः, तदधिकरणस्य घटाभा-
 वानात्मकत्वे घटानपनान् पूर्व घटनयनोत्तरं च तत्प्रतीत्यनापत्तिः,

तस्यैकत्वात् । न च तदानीं घटवत्ताज्ञानसत्त्वे तस्यैव प्रतिबन्धकतया नोक्तापत्तिः । तादृशज्ञानासत्त्वे चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तादृशज्ञानासत्त्वे जायमानायाः तादृशप्रतीतिर्विषयाबाधेन प्रमात्वापत्तेरिति विभाव्यते । तदापि न क्षतिः । अभावस्याधिकरणात्मकत्वं परित्यज्याधिकरणाविषयकज्ञानविशेषात्मकत्वोपगमेन घटकालीनाधिकरणज्ञानस्य घटाभावानात्मकतया तदकालीनाधिकरणज्ञानस्य घटाभावात्मकत्वेन चोक्तापत्त्यनापत्त्योरनवकाशात् । एवं चाभावाधिकरणपोराधाराधेयभावो मोक्षस्य साध्यत्वं चोपपद्यते । न च ज्ञानविशेषस्याभावत्वे निर्जने देशे बन्धविच्छेदे तद्वागादिभ्यो जलनिस्सरणं न स्यात् । एवमन्धकारे विचरन् कंटकैर्न विध्येत । तत्र कस्याप्यधिकरणज्ञानाभावेन ज्ञानविशेषात्मकजनभावबन्धविच्छेदतेजोभावात्मकान्धकाराणामसम्भवादिति वाच्यम् । तत्रापि कीटादिजन्तूनामधिकरणज्ञानस्य तदानीमपि सत्त्वेनोक्तदोषाभावात् ।

वस्तुतस्तु तदधिकरणतत्कालसम्बन्धस्यैवाभावप्रतीतिव्यवहारानियामकत्वेनौपपत्तौ नातिरिक्ताभावकल्पनम् । मानाभावात् । यथा ह्येकैव भूतलादिना प्रतियोगी विशेषणं विशेष्य उद्देश्य इत्यादिस्तत्र तत्र व्यवहारस्तथाऽधिकरणकालविशेषसम्बन्धेनैव घटो नास्ति घटो नेत्यादिव्यवहारस्याप्युपपत्तिः । एवं चाधाराधेयभावादिकमपि सुघटमेव । कालसम्बन्धस्याधिकरणे सत्त्वात्साध्यत्वाच्च । तथा च यत्राधिकरणे कदापि न प्रतियोगी यथा इदादौ बह्यादिकं वाय्वादौ रूपादिकं च तत्र तदधिकरणं तस्य कालसम्बन्धो वा तदभावः । अन्यत्र तु तदधिकरणकालविशेषसम्बन्ध एव सः । एवं भेदेऽप्युक्तम् । एवं घटादिपूर्वकालकपालादिसम्बन्धो घटादिप्रागभावः । उत्तरकालविशेष-

कपालादिसम्बन्धश्च घटादिध्वंस इति बोध्यम् । न चाधिकर-
णातीनां निष्प्रतियोगिकत्वाद्भावत्वविच्छिद्यत्वाभावाच्च मप-
तियोगिकत्वादिनियतो भावोऽतिरिक्तोऽवश्यमुपेय इति वा-
च्यम् । घटादेर्घटत्वादिना समतियोगिकत्वाभावत्वविच्छिद्यत्व-
योरभावोऽपि घटाभावाभावात्त्वादिना प्रतीती तदुभयसम्बन्धु (१)
भूतत्वादेर्भूतत्वादिना प्रतीती तदभावोऽपि घटाद्यभावत्वेन
बुद्धौ तदङ्गीकारेणोपपत्तेः । इदंत्वादिनाऽप्यभावप्रतीत्यनुरोधेन
त्वयाप्येवं वाच्यत्वात् । न चाभावस्यातिरिक्तत्वेऽभावत्वेऽ-
प्यतिरिक्ते षानाभाव इति वाच्यम् । अतिरिक्ताभावत्वादिनाऽपि
तदनुगमाद्यर्थमभावत्वस्यातिरिक्तस्याङ्गीकारात् । घटोऽस्ति न
वेत्यादिसंशयादिकोटितवच्छेदकत्वेनाभावत्वस्याखण्डस्यावश्य-
मुपेयत्वाच्च । न चाभावस्याधिकरणादिरूपत्वे ह्यदो बह्व्यभाव
इत्यादिप्रतीत्यापत्तिर्दुर्वारिति वाच्यम् । अतिरिक्ताभावाङ्गीकर्तृमते-
ऽपि अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणरूपत्वाङ्गीकारेण पटाभावे
घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिवत्पटाभावे घटाभाव इत्यादिप्रति-
तेर्दुर्वारित्वात् । इष्टापत्यादिममाधानस्य ममापि सुवचत्वा-
दिति दिक् ।

एतेनाभावस्याधिकरणरूपत्वे जलादिरूपगन्धभावादेर्प्रा-
णेन्द्रियेण प्रत्यक्षानुपपत्तिर्जलादेर्प्राणोन्द्रिययोर्गन्धत्वात् । ज्ञान-
रूपत्वे घटाद्यभावस्य चाक्षुषत्वानुपपत्तिर्ज्ञानस्याचाक्षुषत्वात् ।
कालसम्बन्धरूपत्वे घटाद्यभावस्यातीन्द्रियत्वापत्तिः । कालस्या-
तिन्द्रियत्वादिति प्रलयितमपास्तम् । जलादेर्जज्ञत्वादिना प्राणे-
न्द्रियायोग्यत्वेऽपि गन्धभावात्त्वादिना तदुपगमेन ज्ञानस्य ज्ञान-
त्वेनाचाक्षुषत्वेऽपि घटाभावत्वादिना तदुपगमेन कालस्य काल-
त्वेनातीन्द्रियत्वेऽपि घटाभावत्वादिना ऐन्द्रियत्वस्यापममेना

स्पाकं षडिन्द्रियवेद्यत्वोपगमेन च दोषासंस्पर्शात् ।

नन्वेवं ध्वंसप्रागभावानङ्गीकारे आद्यत्वचरमत्ववर्तमानत्व-
भविष्यत्वातीतत्वपूर्वत्वोत्तरत्वानामनुगतानिर्वर्तनमशक्यम् । तथा
हि स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकाल-
त्वमाद्यत्वम् । उत्तरस्य पूर्वस्य च चारणाय क्रमेण विशेषणद्वयम् ।
विषयतया स्वाधिकरणज्ञानादेर्वारणाय कालत्वं कालिकविशेषण-
तयाऽधिकरणत्वप्रापकम् । स्वाधिकरणक्षणप्रागभावानधिकरण-
त्वे सति स्वाधिकरणत्वं स्ववृत्तियावदुध्वंसनिशिष्टस्वसमवायत्वं
वा चरमत्वम् । उपान्त्यपर्यन्तस्य नाशोत्तरस्य च चारणाय पद-
द्वयम् । स्वध्वंसप्रागभावानधिकरणसप्रयसम्बन्धो-वर्त्तमानत्व-
म् । वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं वर्त्तमानक्षणध्वंसाधिकरणक्ष-
णोत्पत्तिमत्त्वं वा भविष्यत्वम् । वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम-
तीतत्वम् । तत्प्रागभावानधिकरणकालत्वं तदुत्पत्तिकालीनध्वंस-
प्रतियोगिकालवृत्तित्वं वा पूर्वत्वम् । तदुध्वंसाधिकरणकाल-
त्वमुत्तरत्वम् । एतेषां च ध्वंसप्रागभावघटितत्वेन तदनङ्गी-
कारे कथमपि न निर्वाह इति चेत् —

न । एतेषां प्रकारस्वाधिशेष्यत्वप्रतियोगित्वाभावत्वध्वं-
सत्ववदतिरिक्ताखण्डोपाधिरूपत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा ध्वं-
सप्रागभावाङ्गीकारेऽपि प्रागभावादिसमये घटादेराश्रयस्वास्त-
त्वेन तत्प्रतियोगित्वस्य तत्रासम्भवेन भविष्यन् घट अती-
तो घट इत्यादिष्वपवहारनिर्वाहान् । न च भविष्यत्वादेर-
तिरिक्तत्वेऽप्याश्रयामत्वात्कर्यं निर्वाह इति वाच्यं, तस्या-
विद्यमानाश्रयस्यैव यमिग्राहकमानेन सिद्धेः । न च हृष्टान्वा-
सिद्धिः । अन्यथाऽनुपपत्त्या प्रकारत्वादीनामतिरिक्ताखण्डोपा-
धिरूपत्वस्वावश्यकत्वात् । तथा हि दण्डातिज्ञाने दण्डः प्रकारः

पुरुषो विशेष्यः संयोगः संसर्गः । घटोऽयमित्यत्र घटत्वं प्रकारः
 घटो विशेष्यः समवायश्च संसर्गः । एवमन्यत्र । तच्च विषयता-
 लक्ष्यमतिरिक्ताखण्डोपाधिरूपमेव । अन्यस्यासंभवत् । न च
 भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं प्रकारत्वं तदनुयोगित्वं विशेष्य-
 त्वमिति वाच्यं, घटघटत्वसमवायाः प्रमेया इत्यादौ घटत्वादेः
 प्रकारत्वापत्तेः । न च संसर्गपर्यादया भासमानवैशिष्ट्यप्रतियो-
 गित्वं प्रकारत्वमिति वाच्यं, विषयताविशेष्यमन्तरेण संसर्गत्वस्य
 दुर्वचत्वात् । समवायस्योभयनिरूप्यतया घटस्यापि प्रकारताप-
 त्तेश्च । न च प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः प्रकारत्वविशेष्यत्वरूप
 त्वाद्योक्तापत्तिरिति वाच्यं, आत्माश्रयापत्तेः ।

यत्तु विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताश्रय-
 ज्ञानविषयत्वं प्रकारत्वम् । विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यतया
 लक्षणसम्भवः । ईश्वरज्ञानमादायातिमसङ्गवारणाय विशिष्ट-
 ज्ञानत्वावच्छिन्नेतीति तत्र ईश्वरज्ञानस्य निष्कारकत्वापत्तेः ।
 एवं निर्विकल्पके विशेष्यस्यापि भानेन तस्मापि प्रकारतापत्तिः ।
 व्याप्यवत्पक्षज्ञानजन्यानुमितौ पक्षस्य प्रकारतापत्तिश्च दुर्वारा ।
 न च विशेष्यान्वयत्वस्य निवेशान्न दोष इति वाच्यं, तथाऽप्य-
 भावत्वादेरनुपास्थितस्यैव प्रकारतया भानेन तत्राव्याप्तेः । दण्डी
 मुन्दर इत्यादौ तादात्म्यसम्बन्धेन प्रकारे दण्ड्यादौ वि-
 शेष्यान्वयत्वासत्त्वेनाव्याप्तेश्च । विशेष्यत्वस्यापि दुर्वचत्वाच्च ।
 एतेन विशेषणज्ञानत्वेन विशिष्टज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमित्यपि
 निरस्तम् । विशेषणत्वस्य प्रकारत्वात्मकतयात्माश्रयाच्च । त-
 स्मात्प्रकारत्वं विशेष्यत्वं संसर्गत्वं चाखण्डोपाधिरूपं पदार्थान्तरं
 वा किञ्चिद्ज्ञाननिरूपितपदस्यमुपेयम् ।

एवं घटादौ घटाभावादिप्रतियोगिकत्वमप्यतिरिक्तमेव ।

अभावज्ञानप्रकारत्वस्याभावत्वेऽतिप्रसक्तेः । अभावत्वातिरिक्तत्वनिवेशेऽपि प्रमेयोऽभाव इत्यादौ प्रमेयत्वादावतिव्याप्तेः । न चाभावज्ञानेऽवश्यं भासमानत्वं तदिति वाच्यं, अन्धकारस्तम इत्यत्रालोकाभानात्प्रतियोगिन्यालोकेऽव्याप्तेः । न चान्धकारत्वतमस्त्वे आलोकाभावत्वरूप एवेति, तद्ज्ञाने आलोकोऽपि भासत एवेति वाच्यं, आलोकाभावत्वेन ज्ञातेऽन्धकारो भावोऽभावो वेति संशयानुपपत्तेः । न चाभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वं तदिति वाच्यं, प्रतियोगिव्याप्यवत्ताज्ञानविहृद्घर्षवत्ताज्ञानस्य चाभाववत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन प्रतियोगिव्याप्यादावतिव्याप्तेः ।

एवमभावत्वमतिरिक्तमेव । न च प्रतियोगिज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वं तदिति वाच्यं, अभावव्याप्यादावतिव्याप्तेः । व्याप्यवत्ताज्ञानादिव्याप्यवत्प्रतिबन्धकताविशेषस्य दुर्बलतया तद्विशेषासम्भवात् । न च भावान्यत्वं सपत्न्यैकार्यमसपत्न्यान्पत्तरसम्बन्धेन सत्ताभावो वा तदिति वाच्यं, अभावत्वघटितत्वेनात्माश्रयात् ।

एवं ध्वंसत्वमपि न जन्याभात्वं, जन्यत्वस्वोत्पात्तिमत्वरूपतयात्पत्तेश्चाद्यक्षणसम्बन्धरूपतयाद्यत्वस्य च ध्वंसत्वघटिततयाऽन्योन्याश्रयापत्तेः । तस्यात्मकारत्वादिकं यथाखण्डोपाधिरूपं पदार्थान्तरं वा तथाद्यत्वचरमत्वातीतत्वादिकमपीति न दुर्बलत्वम् । न चाखण्डोपाधित्वे तेषां सप्रतियोगिकत्वासंभवेन कुतश्चिदाद्यत्वं कुतश्चिच्चरमत्वमित्यादिव्यवस्थानुपपत्तिरिति वाच्यम् । यथा तारत्वमन्दत्वादेर्जातिविशेषस्यापि कस्य चित्कुतश्चित्त्वार इति कुतश्चिच्चरमन्द इति व्यवहारजनकतया सप्रतियोगिकत्वं यथा वा प्रकारत्वादेरखण्डस्यापि रक्तदण्डवानि-

त्यादौ दृष्टे पुरुषापेक्षया प्रकारत्वं रक्तापेक्षया विशेष्यत्वव्यव-
हारेण समतियोगिकत्वं तथाऽत्रापि समतियोगिकत्वेन कस्य चि-
त्कालस्य कृताश्विदायत्वं कुताश्विच्चरपत्वं कुताश्विदनीतत्वपि-
त्यादिव्यवस्थानं भवात् । तस्माच्चतुर्विधाभावेऽपि मानाभावेन वि-
शेषणतासन्निकर्षो न तद्भादक इति ।

अत्र वदन्ति-भूतले घटो नास्तीत्याद्याकारकाया भूतलाद्य-
भमावस्थ्याति धिकरणकामावपतीतिरपलपितुमशक्यपतया तद्वि-
रिक्तत्वव्यवस्थया पयोऽतिरिक्तोऽभावोऽवश्यमुपेय एव । अन्यथा
भूतले घटोऽस्तीत्यादिप्रतीत्या घटादेरप्यातीरिक्तस्यासिद्धिमसं-
गान् । घटत्रादेः संस्थानविशेषवृत्तित्वेन गुडत्वादेः रसादिवृ-
त्तित्वेन वज्रत्वादेः स्पर्शरूपादिवृत्तित्वेन पृथिवीत्वादेर्गन्धवृत्तित्वेन
जलत्वादेः स्नेहादिवृत्तित्वेनोपपत्तेः ।

तथा चावयवियात्रं न सिद्ध्योत् । परमाणुमहद्वादापत्ति-
अवयविनि इव(१) । अपैको घट इति प्रतीत्या एकदेशकर्षणेन
पूर्वक सर्वाकर्षणादिकार्याज्जलाहरणादिकार्याच्चावयवि-

(१) यौद्धास्तु परमाणुभ्युपगमे परमाणुपुञ्ज पेशाययो, असरै-
णुभिर्भ्रान्त्यभ्युपगमे तु असरेणुपुञ्ज एव । न त्वतिरिक्त (कश्चिदवयवि-
ति नाम), प्रमाणामावात् । अत्रान्तरानेच्छयणुकाद्यतिरिक्ताप्रयविक-
ल्पने गौरवात् ।

न चातिरिक्ताप्रयव्यनभ्युपगमे परस्परसमुक्तपरमाणुपुञ्जस्यैवाव-
यवित्वमते घटो महानित्यादिमहत्त्वधिययकप्रतीत्यनुपपत्ति, परमा-
णौ महत्त्वानादादिति वाच्यम्, यौद्धमते महत्त्वस्य सयोगरूपतया प-
रमाणुवृत्तिसयोगमादायैव महत्त्वप्रतीत्युपपत्तः ।

न चैवसत्यपि घटो ध्वस्त इति प्रतीत्यनुपपत्तिः, परमाणोर्नित्य-
तया तत्पुञ्जस्य घटस्य नाशात्मनादिति वाच्यम्, यौद्धमते पदार्थमा-
प्रस्य क्षणिकरतापरमाणो. परमाणुपुञ्जस्यापि नाशाभ्युपगमेनानुपप-

स्वीकारस्तर्हि इहेदानीं मणिर्नास्तीत्यादिमतीत्या मण्यभावादितो दाहादिकार्येण दुःखनाशे हास्यादिकार्यदर्शनेन घटनाशार्थं सुद-
रपातादौ रोगनाशार्थं भेषजपानादौ प्रवृत्त्या चाभावोऽप्यतिरिक्त-
आस्ताम् । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां दाहादौ मण्यभावादे-
हेतुनाया वाच्यतया सिद्ध एवातिरिक्तोऽभावः ।

एतदभिप्रायेण दीधितिकृतापि “अथैवं जातो घट-इति
वदुत्पन्नो घटध्वंस इति प्रत्ययादुध्वंसोऽतिरिच्यता”मित्युक्तम् ।

किं चाभावस्याधिकरणाद्यात्मकत्वे यत्र कार्ये प्रतिबन्धक-
संसर्गाभावस्य हेतुता तत्रानन्ताधिकरणादीनां हेतुताकल्पने
महागौरवापर्यायतिरिक्तसंसर्गाभावकल्पने लाघवम् ! एवं कपा-
लममवेतनाशादौ कपालनाशादीनां हेतुत्वेऽनन्ताधिकरणाद्यात्म-
कनाशानां कारणत्वस्य कार्यत्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य लाघवे-
नातिरिक्तध्वंसकल्पनमुचितम् । एवं संस्कारादीनामतीन्द्रिवा-
णां गुणानां मानसधारणायायोग्यगुणेषु वैजात्यमुपेत्य विजाती-
यगुणत्वेन तेषां प्रतिबन्धकतया लौकिकविषयतया मानसं प्रति
विजातीयगुणभेदत्वेन कारणतावश्यकता । तत्रानन्ताधिकरणाद्या-
त्मकभेदानां कारणताकल्पनापेक्षया लाघवेन भेदस्याप्यतिरि-
क्तत्वसिद्धिः । एवमननुगताधिकरणादीनामभावत्वकल्पने घटो
नास्तीत्याद्याधिकरणविषयकशाब्दादिविषयत्वस्यानन्ताद्यधिक-
रणेषु जन्यानां तेषामप्रामाणिकानन्तध्वंसधाराकल्पने च महद्वी-
रवेण लाघवादतिरिक्ताभावमिद्धिरित्यादिकं बहुतरमूहनीयं सू-

च्यभावात् । अत एव घट उत्पन्न इति प्रतीतिरपि समाहितपदार्थमात्र-
स्यैव । तन्मते उत्पन्नतयाऽनुपपत्त्यभावात् ।

त्र्यणुक्विधान्तिवमते प्रसरेणुपुञ्ज एव घट इत्यत्राप्युपदर्शिता-
नुपपत्तिः उक्तरीत्या परिहरणीयेति ।

धीमिः । ग्रंथगौरवभिया नेहोच्यते ।

एतेन ध्वंसश्चरमक्षणवर्ती कश्चन भावविकारश्चरमक्षणसम्बन्ध एव वा न त्वातिरिक्तः । उत्पत्तिव्यवहारस्याद्यक्षणसम्बन्धे-
नेव ध्वंसव्यवहारस्यापि चरमक्षणसम्बन्धेनैवोपपत्तौ प्रतिपदा-
र्यमन्तध्वंसव्यक्तिरूपने गौरवात् प्रमाणाभावाच्च । अत एव नि-
रुक्ते ध्वंसो भावविकारेषु गणितः । जायते-अस्ति-वर्द्धते-विप-
रिणमते-अपक्षीयते-नश्यतीतिपद्ग्राहविकारोक्तेरिति निरुक्तानु-
सारिणां मतमप्यपास्तम् ।

उक्तरीत्या ध्वंसातिरिक्तत्वस्यावश्यकत्वात् । एवं चरमक्षण-
सम्बन्धस्य ध्वंसत्वेऽनेन्तपरमाण्वादिकर्मात्मकक्षणसम्बन्धानां
विनिगमनाविरहेण ध्वंसत्वे एकैकव्यक्तिध्वंसस्यत्वे ध्वंसानन्त्य-
कल्पनापत्तिश्चेति । एवं चाद्यत्वचरमत्वादेकं ध्वंसमागभावप-
दितपूर्वोपदर्शितसखण्डोपाधिरूपमेव । न त्वखण्डोपाधिरूपे वल्लभे-
नैवोपपत्तावखण्डोपाधिरूपत्वे मनाभावात् । न चाधिद्यमानानां
घटादीनां कथमतीतत्वाद्याश्रयत्वधर्मिणामभावादिति वाच्यम् ।
अतीतघटादीनां ज्ञातो घट इत्यादिव्यवहारप्रत्ययाभ्यां ज्ञान-
विषयताश्रयत्ववदतीतदिव्यवहारप्रत्ययाभ्यामतीतत्वादिधर्माश्र-
यत्वस्याप्यगता स्वीकारात् ।

अत्र निरुक्तानुसारिणो नव्याः—चरमक्षणसम्बन्ध एव
निष्पन्नानुमा- ध्वंसः । तथा मत्पेवाद्यक्षणे उत्पद्यते । तदुत्तरमुत्प-
त्तिो नःपानां श्रः । ततः मागुत्पत्स्वत इतिवद्यरमक्षणे नश्यति ।
मने ध्वंसविष्णः तदुत्तरं नष्टः । ततः माहूनंक्षयतीतिप्रयोगप्रत्यययो-
पपत्तेः । अतिरिक्तध्वंसवादीनां तु तस्यानन्तत्वेन तदुत्पत्तिमा-
रभ्य सर्वदा नश्यतीतिप्रयोगः स्यात् । नष्ट इति च न स्यात् ।
नाशस्य नाशप्रतियोगित्वरूपानतीतत्वाभावात् । अतीतकाल-

वृत्तित्वरूपातीतत्वस्य संभवेऽपि वर्षान्तरनष्टेऽपि घटादौ पूर्वे-
 शुर्नष्ट इत्यादिप्रतीतिप्रयोगयोरापत्तिर्दुर्वारा । एवं श्वो भा-
 विनाशके घटादौ परश्वो नक्ष्यतीति । तयोरापत्तिश्च पर-
 श्वेरूपभविष्यत्कालवृत्तिनाशप्रतियोगित्वस्य सत्त्वात् ।

यत्तु नश्यति नक्ष्यति नष्ट इत्यादौ लडादिप्रत्ययो नोत्पत्तिः ।
 प्रतियोगित्वं च लक्ष्यते । तस्यां च लड्यवर्त्तमानत्वस्य
 वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपस्य वर्त्तमानकालध्वंसाधिकरण-
 कालीनत्वस्य वा लड्यवर्त्तमानत्वस्य वर्त्तमानकालवृत्तिध्वंस-
 प्रतियोगित्वरूपस्यातीतत्वस्य चान्वयः । परद्वसादिपदोपस्था-
 प्यकालस्याख्यातार्थकालेनामेदान्वयाच्च नोक्तदोषः । नश्यती-
 तत्र वर्त्तमानोत्पत्तिकनाशप्रतियोगीति परश्वो नक्ष्यतीत्यत्र वर्त्त-
 मानप्रागभावप्रतियोगिपरद्वः कालोत्पत्तिकनाशप्रतियोगी नष्ट
 इत्यत्र वर्त्तमानकालवृत्तिध्वंसप्रतियोग्युत्पत्तिकनाशप्रतियोगीति
 बोधादिति-दीधितिकारैरुक्तम्—

तन्न समंजसम् । विशेष्यतया प्रत्येकलकारार्थकाला-
 घटिरिक्त्ख्यातार्थप्रकारकबोधे इतराविशेषणतया प्रथमान्तप-
 दजन्योपस्थितेहेतुत्वस्य निरुक्ताख्यातार्थस्य घात्वर्थे प्रति
 विशेष्यतानियमस्य च आख्यातवादे तैरेव निर्णीतत्वेनो-
 त्पत्तेर्घात्वर्थे नाशे अन्वयासंभवात् । अकर्मकघातुसमाभि-
 व्याहृताख्यातार्थकालस्य घात्वर्थे एवान्वयस्य व्युत्पन्नतया
 प्रत्ययार्थोत्पत्तावन्वयस्याप्यसंभवाच्च । न च नशघातेरे-
 वात्पत्तौ लक्षणामुपेत्य पूर्ववदेवान्वयबोधोपगमान्न दोष इति
 वाच्यं, पृथगुत्पत्तौ घातेर्लक्षणोपगमे युगपद्द्विद्वयविरोधात् ।
 विशेष्यतया घात्वर्थप्रकारकशाब्दबोधे तिरुक्कदन्यतरजन्योप-
 स्थितेहेतुत्वस्यापि, तैरेवोक्तत्वेन घात्वर्थे नाशे घात्वर्थोत्पत्ते-

रन्वयासंभवाच्च । न च नीलपदस्य नीलरूपवतीव नश्यातो-
 र्नाशोत्पत्तौ लक्षणेति वाच्यम्, उत्पत्तेर्नाशान्वयासंभवात् । उत्प-
 त्तिविशेषणत्वेनोपस्थितस्य नाशस्योक्तप्रत्ययार्थप्रतियोगितायाम-
 न्वयासंभवाच्च । न च मजपतीत्यादौ जिघातोः प्रकृष्टजप इव
 नश्यातोस्तुपत्तिविशिष्टनाशे लक्षणेति वाच्यम् । एवं सति पदार्थ-
 तावच्छेदकतयैकदेशोत्पत्तौ कालान्वयासंभवात् । अन्यथा ग-
 च्छतीत्यादौ संयोगेऽपि वर्तमानत्वान्वयापत्त्या गमनक्रियानाशो-
 चारमपि तज्जन्यसंयोगस्य विरयवस्यानाद्गच्छतीति प्रयोगापत्तेः ।
 एते नश्यात्वाफलव्यापारौ पृथगेव धात्वर्थविवेचितपक्षे फलव्यापा-
 रयोर्विशोत्पत्तिनाशयोर्धातुनोपस्थापनास्यैकदोषान्वयः । गंगाया
 योपमत्स्यौ स्त इत्यत्रेव युगपद्दृष्टिद्वयविरोधो न दूषणम् ।
 धात्वर्थप्रकारकबोधे कृदादिजन्योपस्थितिवद्भातुजन्योपस्थिते-
 रपि हेतुत्वस्य फलव्यापारयोस्त्वयधोधार्यभावश्चकतया कृ-
 दादिजन्योपस्थितिरूपकारणाभावप्रयुक्तो धात्वर्थे नाशे धा-
 त्वयोत्पत्तेरन्वयासम्भवरूपदोषेऽपि नेत्यपास्तम् । एवमपि
 फलतुल्यतयोत्पत्तौ फलान्वयासम्भवात् । किञ्च सामा-
 न्यतो धात्वर्थप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितेहेतुत्वाभ्युपगमे
 फलस्य व्यापार इव व्यापारस्य फलेऽपि विशेषणतयाऽ-
 न्वयापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । तथा सति चैत्रेण पचते
 तण्डुल इत्यादौ चैत्रनिष्ठकृतिजन्यपाकजन्यफलशाली तण्डुल
 इत्यादिद्राव्यबोधस्य धात्वर्थफलैवोपपत्तौ फलरूपात्तस्य फ-
 लराचकनाभ्युपगमवैयर्थ्यापत्तेः । तस्माद्धात्वर्थफलप्रकारकबोधे
 धातुजन्योपस्थितेहेतुत्वं वाच्यमिति फलानात्मकोत्पत्तेर्नाशेऽन्व-
 यानुपपत्तिरनद्वयस्यैव । न चोत्पत्तेः फलत्वोपगमात् दोष इति
 वाच्यम् । तथा सति नश्यातोः सकर्मकत्वापत्तेः । एतत्पक्षे फल-

व्यापारोभयबोधकत्वस्यैव सकर्मकत्वादिति वदन्ति—

तदसत् । नश्घातोर्नाशोत्पत्तौ लक्षणामुपेत्य तस्याः स्वाश्रयप्र-
तियोगित्वसम्बन्धेन घटादावन्वयोपगमेन नीलपदस्य नीलरूप-
वतीव लहादेर्वर्तमानत्वातीतत्वभविष्यत्वादिविशिष्टोत्पत्तौ लक्ष-
णोपगमेनोत्पत्तेः । कालांशपातेन उत्पत्तेराद्यक्षणसम्बन्धरूपतया
तादृशसम्बन्धस्य च क्षणात्मककालरूपतया च धात्वर्थे नाशोऽ-
न्वयसम्भवेन चोपदर्शितप्रयोगोपपत्त्यतिप्रसङ्गवारणासम्भवात् ।
अथ ध्वंसस्याविनाशित्वासिद्धावुपदर्शितातिप्रसङ्गवारणायोक्तरी-
सोत्पत्तौ घातोर्लक्षणयाऽतिप्रसङ्गवारणे च ध्वंसस्य विनाशित्व-
मित्यन्योन्याश्रयो दुर्वारः । न च ध्वंसप्रागभावानधिकरणकालस्य
प्रतियोग्यधिकरणत्वनियमेन ध्वंसस्य विनाशित्वे घटाद्युन्मज्ज-
नममङ्ग इति । स एव ध्वंसस्याविनाशित्वसाधक इति नान्यो-
न्याश्रय इति वाच्यं, घटादिध्वंसध्वंसस्यापि घटादिध्वंसत्वांगी-
कारेण घटाद्युन्मज्जनप्रसंगवारणे तस्य ध्वंसाविनाशित्वसाध-
कत्वाभावादिति चेत्—

न । उत्पत्तिज्ञप्त्योरेवान्योन्याश्रयस्य दोषतयैतादृशा-
न्योन्याश्रयस्यादोषत्वात् । अप्रामाणिकानन्तध्वंसधारा-
कल्पनगौरवप्रसङ्गस्यैव ध्वंसाविनाशित्वसाधकतयाऽन्योन्याश्र-
यस्यैवासम्भवाच्च । तस्मादुपदर्शितरीत्याऽभावस्यातिरिक्तत्वं नि-
ष्प्रस्यूहमिति दिक् ।

नन्वतिरिक्ताभावांगीकर्तृसिद्धान्तिमते यत्र पूर्वोत्तरकालयो-
रतिरिक्ताभावाङ्गी- मण्पादिशून्ये देशे मध्ये मण्पादिरानीतस्तत्र
कारे जायति । मण्पाद्यानयनोत्तरमपि दाहादिकार्योपत्तिः ।
तत्र मण्पाद्यानयनात्पूर्वं परतश्च सतो मण्पाद्यन्ताभावस्य नित्य-
तया तदानीमपि सत्वात् । एवं तत्र मण्पाद्यानयनकाले मणिर्ना-

स्तीत्यादिप्रतीत्यापत्तिश्च । तत्र मण्याद्यन्ताभावरूपविषयस्य नित्यतया सत्त्वादिति चेत्—

अत्र प्राञ्चः—उक्तस्थले न मण्याद्यन्ताभावसत्त्वं, त्रैकालिकसंसर्गाभावस्यैवात्यन्ताभावरूपतया यत्र कदापि न प्रतियोगिसत्त्वं तत्रैव नित्यस्यात्यन्ताभावस्य सत्त्वम् । यथा वाग्वादी रूपाद्यभावादेः । अत एव दाहादिकार्य्यकादाचित्कत्वप्रयोजकः प्रतियोगिसमानाधिकरण उत्पत्तिविनाशशाली संसर्गाभावविशेषस्त्रिविधसंसर्गाभावातिरिक्तसामयिकाभावव्यपदेश्यः स्वीक्रियते । सामयिकत्वं च समयविशेषे उत्पत्तिविनाशशालित्वमेव । एवं चोक्तस्थले मण्याद्यानयनात्पूर्वं परतश्च सतोऽपि तस्य मण्याद्यानयनोत्तरं नाशेन न दाहाद्यापत्तिर्न वा तत्प्रतीत्यापत्तिः । भूतलादौ घटाग्रभावोऽपि स एव, न त्वस्यन्ताभावः । न चैवं तस्य निरस्येऽत्यन्ताभावेऽजन्ये प्रागभावेऽविनाशेनि ध्वंसे चान्तर्भावसम्भवात् संसर्गाभावत्रैविध्यानुपपत्तिरिति वाच्यं, संसर्गाभावचातुर्विध्यस्यैवोपगमेन तत्रैविध्याभावे इष्टापत्तेः । जन्याभावस्य ध्वंसत्वं, विनाशभावत्वं प्रागभावत्वमिति परिभाषामाश्रित्य ध्वंसप्रागभावान्यतरस्मिन्नेव तस्यान्तर्भावसम्भवे त्रैविध्यस्योपपत्तिसम्भवाद्येत्याहुः ।

लौलावतीकारा(१)नुपायिनस्तु—उक्तसामयिकसंसर्गाभावान्तरे मानाभावः, उक्तापत्तेः प्रकारान्तरेणैव वारणात् । तथा हि—मण्यादिसंयोगत्वेनैव दाहादिप्रतिबन्धकतया तदवच्छिन्नाभावस्तद्देतुः । स च यत्राधिकरणे कदापि न मणिसंयोगस्तत्त्वात्यन्ताभाव एव हेतुः । अन्यत्र ध्वंसप्रागभावादेव तथाविधौ हेतू । तथोरपि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपगमात् ।

(१) न्यायलौलावतीकारा पल्लभाचार्याः ।

अतो मणिसंयोगदशायां मणिसंयोगत्वावाच्छिन्नध्वंसप्रागभावा-
योरेसत्वान्न दाहः । मणिसंयोगाभाव एव च संयोगसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकमण्यभावसम्बन्धोपीत्यतः मणिसंयोगदशा-
यां न तत्र मण्यभावप्रतीतिः ।

अस्तु वा मण्यभावस्य स एव कारणतावच्छेदकसम्बन्धो-
पीति मणेः प्रतिबन्धकत्वमपि भवतु मणिसंयोगसमये कारण-
तावच्छेदकसम्बन्धविरहान्न तदा दाहः ।

अस्तु वा वस्तुगत्या यो यः प्रतियोगिविरहकालस्त एवा-
भावाधिकरणयोः संसर्गः कारणतावच्छेदकः प्रतीतिनियामकश्च ।
नात उक्तानुपपत्तिः । सामयिकत्वं च समवविशेष एव सत्त्वं-
रूपमिति ध्वंसप्रागभावयोरेव सामयिकतया ताभ्यामेव सामयि-
काभावव्यपदेशोपीत्याहुः—

तदसत् । मणिसंयोगाद्यन्तरध्वंसोत्तरं क्रियत्काल इव पुन-
स्तत्संयोगाद्यन्तरोत्पत्तावपि दाहाद्यापत्तेः । पूर्वकाले दाहाद्य-
नुरोधेनावश्यमुपेयस्य मणिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नध्वंसस्याविनाशि-
नो पूर्वकाल इवाद्येऽपि सत्त्वात् । ध्वंसप्रागभावयोरेकैकप्रति-
योगिकत्वे सामान्यधर्मस्यातिप्रसक्ततया प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वासम्भवः । सकलप्रतियोगिकत्वे ध्वंसे प्रतियोगिना हेतुतया
युगपत्सकलप्रतियोगिनामसत्त्वेन तदसम्भव इत्युभयथापि ध्वंस-
प्रागभावयोः सामान्यधर्मावाच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यासम्भवाच्च ।

मणिकारानुपायिनस्तु—मण्यादिशून्ये भूतकादौ मण्याद्यान-
मणिकारानुपायि- नयनोत्तरमपि मण्याद्यत्यन्ताभावोऽस्त्येव । अ-
नां स्ते विचारः । न्यथा तस्य त्रैकालिकसंसर्गाभावरवानुपपत्त्याऽ-
त्यन्ताभावत्वस्यैवानुपपत्तेः । परन्तु तत्तत्कालविशेषावच्छिन्नत-
त्तद्भूतकादिस्वरूपस्य दाहादिकारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वं मणि-

नीस्तीत्यादिप्रतीतिनिवामकसम्बन्धत्वं चोपेयत इति नोक्तदोषापत्तिः । सामयिकत्वं च समपविशेषे संबद्धत्वमित्यत्यन्ताभावविशेष एव सामयिकाभाव इति व्यपदिश्यत इति वदन्ति ।

दीधितिकृतस्तु छाद्यवाहाहादिकारणतावच्छेदकमभावस्य वैदीधितिशरतम् शिष्टं सम्बन्धान्तरमेवोपेयत इति नोक्तदोषापत्तिः । न च तस्य नित्यत्वे उक्तदोषानिवृत्तिरानित्यत्वे तदुत्पत्तिर्विनाशकल्पने गौरवमिति वाच्यं, फलमुखगौरवस्यादोषत्वादिति माहुः ।

यत्तु प्रतिपोगिदेशान्यदेशत्वमेवाभावाधिकरणयोः सम्बन्धोऽनुगत उपेयते तेनैव सम्बन्धेनाभावः प्रतीयते कारणं चेति नोक्तदोष इति—

तत्र । अन्वोन्वामावस्य व्याप्यवृत्तित्वे षण्णयानपननात्प्राग्दाद्यनुरोधेन तदाधिकरणे प्रतिपोगिदेशान्यदेशत्वसत्त्वेन षण्णयानपनेऽपि दाहाद्यापत्तेः । वृत्तादावव्याप्यवृत्तिसंयोगाद्यत्यन्ताभावप्रतीत्यनापत्तेश्च । तस्याव्याप्यवृत्तित्वे च शिरस्सम्बन्धद्वारावद्वैपथ्यात्सर्वांगच्छेदनानापत्तेः । शिरोभिन्नभागावच्छेदेन प्रतिपोगिदेशान्यदेशत्वस्य तत्र सत्त्वात् । पञ्चदशेऽप्यन्वोन्वामावस्यापि नित्यनिष्क्रियत्वेन प्रतिबन्धकसमवधानात्पूर्वं सतस्तत्समवधानेऽप्यनपाये न दाहादिकार्याभावप्रतीत्योर्दुर्वारत्वाच्चेति कृतमनिशयस्नरेण ।

अत्र भट्टानुपायिनः—एवमपि विशेषणताप्रत्यासत्तेर्नाभावमहानुपायिनां मन्थ ग्राहकत्वं, अभावस्यानुपलब्धिरूपप्रमाणान्तरगम्पत्वात् । तथा हि-योग्यानुपलब्धेरभावग्रहकारणत्वेन सर्वसिद्धायाः स्वरूपमस्या एव विनापि प्रत्यासत्तिभावग्रहे कारणत्वं कल्प्यते । व्यापारामावेऽपि फलायोग्यवञ्चिन्नकारणत्व-

रूपकरणत्वस्य संभवात् । इन्द्रियस्य करणत्वे चासन्निकृष्टस्य तस्य प्रमाजनकत्वासंभवेन विशेषणतामसासत्तत्कारणत्वान्तरस्य च कल्पने गौरवापत्तेः । न चैवमन्वस्यापि घटाद्यनुपलब्धिसत्त्वाद्घटाद्यभावप्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यं; अभावग्रहेऽधिकरणप्रतियोगिज्ञानयोर्हेतुतया तदर्थं चक्षुराद्यपेक्षणात् । जनकसंपादकत्वेनान्यथामिद्धतयेन्द्रियस्याभावग्रहे हेतुत्वासंभवाच्च । न च भूतले घटाभावं पश्यामीत्याद्यनुभवानुरोधेनेन्द्रियस्याभावज्ञानजनकत्वमिति वाच्यं, घटो नास्तीतिजानामीत्याद्याकारकानुभवेन तादृशानुभवस्यासिद्धेरिति वदन्ति ।

अत्रोच्यते—अनुपलब्धेरालोकवदिन्द्रियसहकारित्वेनैवोपपत्तौ प्रमाणान्तरकल्पने गौरवम् । प्रमानिष्ठवैजात्यकल्पनमन्तरेण प्रमाणान्तरत्वकल्पनाया असंभवात् । सहकारित्वं चाभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने संभवत्येव । अन्वकारान्यचाक्षुपत्त्वावच्छिन्न इवालोकस्य न च प्रत्यासत्त्यन्तरकल्पनागौरवमिति वाच्यम्; सपवायग्रहार्थं तत्कल्पनाया आवश्यकत्वात् । अभावग्रहे तस्याः कारणत्वान्तरकल्पनेऽपि विजातीयप्रमाख्यधर्मिकल्पनाविरेहणततोऽपि लाघवात् । अन्यथा शब्दग्रहार्थमपि प्रमाणान्तरकल्पनापत्तेः ।

वस्तुतो भूतले घटो नास्तीति मया दृष्टमित्यनुभवादिन्द्रियजन्यं यस्यानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकवशाच्चेन्द्रियजन्यं प्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षमेवाभावस्य युक्तम् । दृशोदचाक्षुपज्ञानवाच्यमावस्य कतया अनुमित्यादाविवानुपलब्धेऽप्यसंभवात् । न चेन्द्रियस्याधिकरणादिग्रह एवोपयोग इत्युक्तमिति वाच्यं, अधिकरणादिज्ञानस्यानुमितस्मरणाद्यारम्भकस्यान्वयतादृशायामपि सत्त्वेनाभावग्रहापत्तेः । न चानुपलब्ध्याभावज्ञाने प्रतियोगिः

ग्राहकेन्द्रियजन्यमधिकरणादिज्ञानेहेतुरिति वाच्यं, चायावुद्भूत
रूपाभावस्य परमाणौ महात्वाभावस्याग्रहापत्तेः । इतम्भे पिशा-
चत्व नास्तीत्याहृपभावग्रहे प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियामतिद्वेषे ।

वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणरीत्या योग्यानुपलब्धेरभावग्रहे हेतु-
त्वस्यैवाभावेन न तस्याः प्रमाणात्स्त्वशंकापीति दिक् ।

अयं कोऽयमभावो नाम ? न च द्रव्यादिपृक्कान्योन्याभाव-
लभाव-वानभाव इति वाच्यं, अन्योन्याभावत्वस्याभावत्वगर्भ-
लक्षणम् तथाऽन्योन्याश्रयादिति चेत्-

अत्राहुः-सादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यादिपृक्कनिष्ठप्रतिषो-
गितानिरूपितानुयोगिताविशेष एवाभावत्वमखण्डोपाधिविशेष
एव वेति । अधिकमग्रे वक्ष्याम इति सक्षेपः ।

ननु विशेषणतासन्निकर्षस्याभावग्राहकत्वे जलपरमाण्वा-
विशेषणतासन्निकर्षस्या दौ पृथिवीत्वाद्यभावग्रहापत्तिः । तत्रापि च
भावग्रहकत्वे आगच्छि ध्रुःसमुक्तविशेषणतायाः सत्त्वादिति चेत्-

न । योग्यानुपलब्धेरप्यभाव प्रत्यज्ञेहेतुतयोक्तस्येते तद्
भावेनाग्रहोपपत्तेः ।

अयं केयं योग्यानुपलब्धिर्घर्षदभावाज्जलपरमाण्वादौ पृथिवी
योग्यानुपलब्धिः का ? त्वाद्यभावप्रत्यक्षमिति चेत्-

अत्र मणिकृतः-यत्र यस्य सत्त्वमनुपलब्धिविरोधि तत्र
तत्र मणिकृत- तस्याभावो योग्यानुपलब्ध्यर्थः । अस्यार्थः-
नमत्तम् यस्य प्रतियोगिनः सत्त्वमाश्रयत्वं य
प्राधिकरणे अनुपलब्धिविरोधि प्रतियोगिसत्त्वोपलब्धेः
पयत्वाभावप्रतियोगिनः प्रतियोग्युपलब्धेःप्रतिपयत्वस्य प्रसन्न
कमित्यर्थः । प्रसक्तिरापत्तिः । यत्रेति मत्त्वमर्थविषयत्वस्य विरो
धिपदार्थघटकापचावन्वयः । तत्रेत्यनन्तर "प्रतियोगिनोऽनुपल

व्येति"। अभाव इत्यनन्तरं च 'गृह्यत इती'ति पूरणीयम् । योग्या-
 नुपलब्धपर्यः योग्यानुपलब्ध्या(व्ये?)भावो गृह्यत इत्यस्यार्थः ।
 तथा च योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिर्योग्याधिकरणे प्रतियो-
 गिनोऽनुपलब्धिर्वा न योग्यानुपलब्धेर्यः । जलपरमाण्वादौ पृ-
 थिवीत्वाद्यभावग्रहापत्तेः । भूतलादौ पिशाचाद्यभावग्रहापत्तेश्च ।
 किन्तु योग्या अनुपलब्धिरेव । अनुपलब्धौ योग्यता च प्रति-
 योगिसत्वप्रसंजितप्रतियोगिकत्वरूपा पारिभाषिकी । अनुपल-
 म्भप्रतियोगिनः प्रतियोगिसत्वप्रसंजितत्वं च प्रतियोगिस-
 त्वापादकतदधिकरणपक्षकापत्तियोग्यत्वम् । योग्यता च तदधि-
 करणे आरोपितप्रतियोगिनिरूपितव्यापकत्वम् । अतो व्याप्ति-
 भ्रमाज्जलपरमाणुर्यदि पृथिवीत्ववान् स्यात्तदा पृथिवीत्वव-
 स्वेनोपलभ्येतत्यापत्तिर्न भवेऽपि न क्षतिः । अत्र प्रतियोगिन इत-
 रविशेषिताविशेषितसाधारणस्यापादकता विवक्षिता । तेनालोक-
 समवधानशून्ये इन्द्रियासन्निकृष्टे अयोग्ये चाधिकरणे घटादिरू-
 पप्रतियोगिनस्तदुपलम्भविषयताया व्यभिचारेणापत्यसंभवेऽपि
 आलोकसमवधानादिमति भूतलादौ घटाद्यभावप्रत्यक्षोपपत्तिः ।
 इतराविशेषितघटादेस्तदुपलम्भव्यभिचारेऽपि इदं भूतलमा-
 लोकसंयोगावच्छेदकावाञ्छिन्नचक्षुःसंयोगवत्त्वे सति उद्भूतरू-
 पवत्त्वे सति घटवत्स्यात् । घटवत्त्वेनोपलभ्येतेत्यापत्तिर्न भवात् ।
 न चैवं महत्त्वसमानाधिकरणपृथिवीत्वोदरपि पृथिवीत्वादि-
 मत्त्वेनोपलम्भविषयत्वापादकत्वसंभवेन स्थूलजलादाविव जलप-
 रमाण्वादाँ पृथिवीत्वाद्यभावप्रत्यक्षापत्तिर्दुर्वीरिति वाच्यम् । प-
 क्षाट्टिचिशेषणसामानाधिकरण्यानवच्छिन्नत्वस्यापादकतायां नि-
 वेशादिसाहः ।

आचाट्यानुषाचिनस्तु मणिकृदुक्तयोग्यानुपलब्धेरभाव-
 २१ न्या० कौ०

ग्राहकत्वे पिशाचादौ स्तम्भत्वाद्यभावप्रत्यक्षापत्तिः । पिशाचो यदि चक्षुरादिसंनिकृष्टत्वे सति स्तंभः स्यात् तत्रेनापलम्भेत्-
स्याद्विरीत्या तत्राप्यापादनमम्भवादिति प्रतियोगितद्व्यप्येतरया-
वत्तदुपलम्भकसहितानुपलब्धियोग्यानुपलब्धिरभावग्राहिका । ज-
लपरमाण्वादौ पिशाचादौ च प्रतियोग्युपलम्भकमहत्त्वाद्भूत-
रूपाद्यभावान्न प्रतियोग्युपलम्भकमलहेतुसमवधानमिति न
तत्र पृथिवीत्वाभावस्तम्भत्वायावादिग्राहकौऽनुपलम्भो योग्यः ।
परमाण्वादौ महत्त्वादिरूपस्य महत्त्वाद्युपलम्भकस्याभावात्तत्र
महत्त्वाद्यनुपलम्भस्य महत्त्वमावादिग्राहकयोग्यता न स्यादिति
प्रतियोगीतरत्वमुपलम्भकविशेषणम् । अभावप्रतियोगीग्राहकस्य
प्रतियोगिमन्त्रिकर्पादेर्वारिणाय प्रतियोगीतिव्याप्येतरेति । अथ
घटचक्षुःसंयोगस्य घटव्यधिकरणस्य घटाव्याप्यतया कर्षं
व्याप्येतरत्वविशेषणेन व्यावृत्तिः । इन्द्रियेऽपि वर्धमानं घटेन्द्रि-
यमन्त्रिकर्षं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेनापि घटस्याव्यापकत्वात् ।
कालिकव्याप्तिसिद्धे च जात्यादिरूपप्रतियोगिनो व्याप्येतरा-
प्रसिद्धिः । गगनादेः कालिकमन्वन्धेनावृत्तित्वमते तत्र व्याप्ये-
तरत्वमिदं तत्राप्येतरतदुपलम्भकप्रसिद्धिर्दुर्वारिव । काला-
देस्तथात्वेऽपि महत्त्वादेस्नादृशव्याप्तिसत्तया पृथिवीत्वाद्यभावग्रहे
आधिकरणमहत्त्वाद्यपेक्षाया दुर्घटत्वमिति चेत्—

मैवम् । व्याप्यपदममाधारणप्रतियोग्युपलम्भकपरम् ।
तत्रं चाधिकरणप्रत्यामन्नतया प्रतियोग्युपलम्भकत्वम् । तदुपा-
दानादधिकरणप्रत्यामत्तया प्रतियोग्युपलम्भकत्वात्साहित्यला-
भः । तत्रं च प्रतियोगिप्रकारनानिकृषिताधिकरणविषयता-
प्रयोजकतामिति नोक्तदोषः । न चैवमपि पिशाचत्वादेरतीन्द्रिप-
तया तदुपलम्भप्रसिद्ध्या स्तंभादौ तदभावग्रहानुपपत्तिरुक्त-

त्वाभावे तादृशयोग्यसाम्बन्धस्यापि सत्त्वेनोपनतिजलपरमाण्वा-
दिविशेषणकस्य जलपरमाणौ पृथिवीत्वं नास्तीत्याकारकप्रत्य-
क्षस्यापत्तिवारणाय तद्धेतुताया आवश्यकत्वादिति वदन्ति ।

अत्रातिनवीनाः—अभावप्रत्यक्षे निरुक्तयोग्यानुपलब्धेहेतुत्वे
अतिनवीनानां मानाभावः । जलपरमाण्वादी पृथिवीत्वाद्यभाव-
अभावप्रत्यक्ष- ग्रहस्याप्रसिद्ध्यापादनासंभवात् । न च प्रसिद्धस्य
विषये मतम् पृथिवीत्वाद्यभावग्रहस्याभावविषयतानिरूपितावि-
षयतासम्बन्धेन जलपरमाण्वादावापत्तिः संभवतीति वाच्यं,
आपादकाभावात् । न च विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकप्रतियोग्युपलंभाभावस्य बाधाभावमुद्रया तेन सम्बन्धेना-
भावप्रत्यक्षे हेतुतया तस्यैव जलपरमाण्वादी तेन सम्बन्धेनाभा-
वप्रत्यक्षापादकत्वमिति वाच्यं, प्रतियोग्युपलंभस्यात्मनिष्ठप्रत्यास-
त्स्यैव प्रतिबन्धकत्वोपगमेनात्मनिष्ठप्रत्यासत्स्यैव तदभावस्य हेतु-
तया विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या तदभावप्रत्यक्षापादकत्वविरहात् ।
न चात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकत्वोपगमे अधिकरणविशेषान्त-
र्भाव आवश्यकः । अन्यथाऽधिकरणान्तरविशेष्यकप्रतियोग्युप-
लंभस्याप्यधिकरणान्तरावगाह्यभावप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धक-
त्वापत्तेः । तथा चानन्ताधिकरणाभेदेन प्रतिबन्धकताबाहुल्यापत्ति-
रिति तदपेक्षयाऽधिकरणनिष्ठप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकतायां ला-
घवमिति वाच्यम् । समानविशेष्यकयोरपि विभिन्नधर्मितावच्छे-
दककाभावप्रत्यक्षप्रतियोग्युपलंभयोः प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभा-
वविरहेण समानविशेष्यताप्रत्यासत्तिकल्पेऽपि धर्मितावच्छेदक-
विशेषनिवेशस्यावश्यकतया धर्मितावच्छेदकधर्माश्लेषेऽप्यधिकर-
णान्यनिवेश्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्स्यैव प्रतिबन्धकत्वोपगमेन भिन्नवि-
शेष्यकयोरपि समानधर्मितावच्छेदकज्ञानयोः प्रतिबन्धप्रति-

बन्धकभावोपगमे क्षतिविरहात् । अथ धर्मितावच्छेदकभेदे-
न प्रतिबन्धकताकल्पनमपेक्ष्य समानधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यास-
र्यैव तत्कल्पनमुचितम् । एवं च प्रतियोग्युपलंभाभावस्य धर्मिता-
वच्छेदकानिष्ठप्रत्यासर्त्यैव हेतुतया जलपरमाणुत्वादौ तादृशका-
रणबलात्पृथिवीत्वाद्यभावप्रत्यक्षापत्तिवारणाय योग्यताविशिष्ट-
धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धावाच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रतियोग्युपल-
म्भाभावस्य हेतुत्वमावश्यकम् । योग्यतावैशेष्यं च प्रतियोगित-
व्याप्येतरप्रतियोग्युपलंभककारणस्तोमसमानाधिकरणवृत्तित्वम् ।
जलपरमाणुत्वादौ च तद्विशिष्टानुपलंभाभावान्नातिप्रसंग इति चेत्-
न । धर्मितावच्छेदकघटितनिश्चयत्वानाहार्यत्वादिनिवेशानु-
रोधेन प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ धर्मितावच्छेदकनिवेशस्यावश्य-
कतया आत्मनिष्ठप्रत्यासर्त्यैव प्रतियोग्युपलंभस्य प्रतिबन्ध-
कत्वात् ।

वस्तुतस्तु तुल्ययुक्त्याऽनुमितिपरामर्शयोर्हेतुत्वमपि समा-
नधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासर्त्यैव वाच्यम् । तथा च घटो घट-
भेदव्याप्यवानित्याद्याकारकपरामर्शद्विष्टो घटाभिन्न इत्याद्यनुमिति-
वारणाय तद्दर्शन्यवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति तद्दर्मभेद-
स्यावश्यं कारणता कल्पनीया । एवं च तत्र घटभेदाद्यनुमिते-
र्धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेनोत्पत्तौ घटत्वादिभेदस्यापेक्षणीयतया
नोक्तापत्तिः । तथा च परमाणुत्वादिभेदस्यापि तद्व्यवृत्तिवि-
षयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति हेतुतया पृथिवीत्वाद्युपलंभाभावस्य
तादृशभेदकूटसद्वृत्तस्यैव धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन पृथि-
वीत्वाद्यभावप्रत्यक्षोत्पादप्रयोजकतया धर्मितावच्छेदकानिष्ठप्रत्या-
सर्त्या प्रतियोग्युपलंभाभावहेतुत्वेऽपि नोक्ताभावप्रत्यक्षापत्तिः ।
अथैवमपि अभावप्रत्यक्षे धर्मिभाने नियामकाभावेन जलत्वादि-

रकचाक्षुपकाले द्रव्यत्वप्रकारकचाक्षुपवारणाय तत्र घटत्व-
प्रकारकत्वादिनिवेशः । न च त्रिनिगमनाविरहेणैव यावद्धटमानो-
पपत्तौ कार्यतावच्छेदके यावत्स्वनिवेशे प्रयोजनाभाव इति वाच्यं,
इष्टापत्तेः । न चैवमुपनीतमाने व्यभिचार इति वाच्यं विशेष्य-
तायां मुख्यत्वनिवेशात् । एवं लौकिकान्यत्वमपि निवेश्यम् । ते-
न निर्विकल्पकात्तरोत्पन्नघटमुख्याविशेष्यकलौकिकप्रत्यक्षे न
व्यभिचारः । न चैवमपि कारणतावच्छेदके ज्ञानप्रकारीभूनेत्येव
सम्यक् किं चाक्षुपत्वादिनिवेशेनेति वाच्यम् । घटत्वप्रकारकचाक्षु-
पसामग्रीसमवधानकालीनघटत्वप्रकारकस्पर्शनसत्त्वे घटत्वप्र-
कारकयावद्धटचाक्षुपवारणाय तद्विबेदात् । एतेन लाघवाच्चाक्षुप-
प्रकारीभूतचाक्षुपसामग्रीविशिष्टवृत्तिघटत्वादेरेव घटत्वप्रकारक-
यावद्धटचाक्षुपादिहेतुत्वमास्तामित्यपि निरस्तम् । तथा सति
घटत्वप्रकारकचाक्षुपसामग्रीसमवधानकालीनपटविशेष्यकघटत्वप्र-
कारकचाक्षुपाद्धटत्वप्रकारकघटविशेष्यकचाक्षुपानुपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे घटत्वत्वादेः कारणता-
वच्छेदकत्वे गौरवेण लाघवात्सामान्यज्ञानमेव प्रत्यासत्तिः । सा-
मान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या इति व्युत्पत्त्या सामान्यज्ञान-
स्यापि सामान्यलक्षणाशब्दार्थत्वसंभवात् । तथा च घटत्वादि
प्रकारकघटादिनिष्ठलौकिकान्यमुख्याविशेष्यताशालिचाक्षुपत्वाद्य-
वच्छिन्नं प्रति चाक्षुपसामग्रीविशिष्टविशेष्यकघटत्वादिप्रकारक
चाक्षुपत्वादिना हेतुत्वं समवायघटितसामानाधिकरण्यं च प्र-
त्यासत्तिः ।

यत्तु सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे पुरुषभेदेन विषयभेदेन
च कारणताबाहुल्यं, सामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे च विषयभे-
देनैवेति लाघवमिति सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिरिति—

ना स्थूलजलादेरिव जलपरमाण्वादेरपि पृथिवीत्वाद्यभावधर्मि-
तया भानं किं न स्यादिति चेत्-

न । पृथिवीत्वाद्यभावप्रत्यक्षस्य धर्म्यशे लौकिकत्वनियमेन
वत्सलौकिकप्रत्यक्षहेतुमहत्त्वादिघटितलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या एव
तन्निर्णयमकनया जलपरमाण्वादेः पृथिवीत्वाद्यभावधर्मितयाऽभा-
वादिनि प्राहुरित्यलं विस्तरेण ।

अलौकिकसन्निकर्षविधेः-सामान्यलक्षणा-ज्ञानक्षल-
अलौकिकसन्निकर्ष- णा-योगजन्यभेदात् । तत्र सामान्यं लक्षणं
विभागे लक्षणञ्च स्वरूपं यस्या इति व्युत्पत्त्या चक्षुःसं-
युक्तादिशेष्यकचाक्षुषादिप्रकारीभूतघटत्वादिकमेव सामान्यल-
क्षणा । तथा च घटत्वादिप्रकारकयावद्घटविशेष्यकचाक्षुषत्वाद्यव-
च्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयुक्तविशेष्यकचाक्षुषप्रकारीभूतघटत्वत्वा-
दिना कारणत्वं पर्यवसन्नम् । अत्र कार्यतावच्छेदकसम्बन्धो
विशेष्यत्वं कारणतावच्छेदकसम्बन्धः समवायादिः । एवं स्वा-
शैनादिस्थलेऽपि । न चैवं चक्षुःसंयुक्तघटविशेष्यकघटत्वप्रका-
रकचाक्षुषसत्त्वे घटत्वचाक्षुषप्रतिबन्धकीभूतदोषसत्त्वे घटत्वप्रका-
रकघटविशेष्यकचाक्षुषापात्तिः । एवं घटत्वप्रकारकचाक्षुष-
सत्त्वे घटत्वप्रकारकचाक्षुषसामग्रीविगमदशायावतीति वाच्य-
म् । चक्षुःसंयुक्तपदस्य चाक्षुषसामग्रीविशिष्टपारतया घ-
टत्वप्रकारकयावद्घटविशेष्यकचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति घटत्व-
प्रकारकचाक्षुषसामग्रीविशिष्टविशेष्यकचाक्षुषप्रकारीभूतघटत्वत्वा-
दिना हेतुत्वेऽनुपपत्त्यभावात् । अत्र घटत्वादिचाक्षुष-
सत्त्वे घटत्वादिबलाद्यावद्घटविशेष्यकचाक्षुषाद्यापात्तिनारणाय चा-
क्षुषप्रकारीभूतेति घटत्वादिविशेषणम् । सामान्यलक्षणानुपपत्तौ
यावद्घटमानाय कार्यतावच्छेदके यावत्त्वनिवेशः । घटत्वप्रका-

संयोगादिसम्बन्धेन घटादिप्रकारकभूतलादिविशेषकचाक्षुषादौ स्वाश्रयीभूतघटवत्त्वादिरूपपरम्परासम्बन्धेन घटत्वादिमाने प्रमाणाभावात् । तथाविधसम्बन्धेन घटत्वादेरभावग्रहदशायां, संयोगादिसम्बन्धेन घटादिप्रकारकज्ञानोदयेन तत्सामान्यास्तत्सामान्यनियतत्वात् । न च सामान्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि तत्रागतिरेव । अवच्छेद्याधिकरणासम्बद्धस्यानवच्छेदकतया प्रत्यक्षाव्यवहितपूर्वक्षणासम्बद्धातीतघटादौ तदवच्छेदेन प्रकारतासम्बन्धेन चाक्षुषादेरसत्त्वादिति वाच्यम् । आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या तस्य हेतुतायामदोषात् । प्रकारतासम्बन्धेन हेतुत्वेऽपि प्रकृते कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिकारणसत्त्वस्यैव कार्योपधाने तन्त्रत्वाभ्युपगमेनाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिचाक्षुषादेस्तेन सम्बन्धेन तत्राक्षततयाऽनुपपत्त्यभावात् । न चैवमपि तत्राव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कारणसत्त्वाद्यभिचारो दुर्वार एवेति वाच्यम् । अव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कारणभावसत्त्वस्यैव व्यभिचारतया तत्र तदवच्छेदेन कारणस्यैव कारणभावस्याप्यसत्त्वेन व्यभिचारासम्भवात् । सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे च कारणस्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वाभावेनोक्तरीत्याऽनिर्वाहादिति संप्रदायः ।

दीधितिकारानुपायिनस्तु निर्विकल्पकस्मरणादिसाधारणं दीधितिकारानुपायिनां सामान्यज्ञानमात्रं प्रत्यासत्तिः । तथा च घटमते प्रत्यासत्तिविधायः स्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति घटत्वविषयकज्ञानादिनैव हेतुत्वम् । न चैवं घटत्वप्रकारकचाक्षुषसामग्र्यसत्त्वेऽपि घटत्वज्ञानाद्धटत्वप्रकारकचाक्षुषापत्तिरिति वाच्यम् । तत्तत्सामान्यलक्षणया तत्तादिन्द्रियजन्यतत्तत्प्रकारकप्रत्यक्षे जननीये तत्तादिन्द्रियजन्यतत्तत्सामान्यप्रकारकज्ञानसामग्र्यंतरस्यापि महकारित्वाभ्युपगमात् । न चैवं गौरवमिति वाच्यं, द्रव्यकौकिक-

तदसत् । सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वेऽपि स्वप्रकारकचाक्षुपस-
 . पवापिवादि सम्बन्धेन तस्य हेतुतया पुरुषभेदेन कारणताभेदाभा-
 वात् । अथ सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे विषयभेदेन न कारणतावा-
 हुल्यं लौकिकान्यमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयचाक्षुपादिक
 मति चाक्षुपसामग्रीविशिष्टनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धे-
 न तत्पुरुषीयचाक्षुपविशिष्टस्य समवायसम्बन्धेन हेतुत्वात् । सा-
 मान्यज्ञानस्य हेतुत्वे चोक्तरीत्या विषयभेदेन हेतुत्वे गौरवम् । पुरु-
 षस्यापि विषयतया पुरुषापेक्षया विषयाणामाधिवयादिति सामा-
 न्यस्य प्रत्यासत्तित्व एव लाघवमिति चेत्—

न । सामान्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि लौकिकान्यमुख्यविशे-
 ष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन चाक्षुप प्रति चाक्षुपसामग्री
 विशिष्टनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन चाक्षुपस्य हेतु-
 तया विषयनिवेशाभावात् । न च भ्रमन्मते घटत्वप्रकारकचा-
 क्षुपदशाया घटत्वप्रकारकयावत्पटादिविशेष्यकचाक्षुषापात्ति-
 वारणाय विशिष्य घटादिविशेष्यनिवेश आवश्यक इति वा-
 च्यम् । तर्हि सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वेऽपि प्रकारभाननिय-
 मार्थं विशिष्य प्रकारनिवेशस्यावश्यकतया साम्यात् । न चैवं
 विनिगमनाविरहः, चाक्षुपादेः कारणतावच्छेदकत्वकल्पनापे-
 क्षया चाक्षुपत्वादिजाते कारणतावच्छेदकत्वे लाघवस्यैव विनि-
 गमकत्वात् । एव सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वेऽतीतघटादिसामा-
 न्यप्रत्यासत्तया यत्र तद्वता प्रत्यक्ष तत्र कार्यान्वयाहितपूर्वक्षण-
 सामान्याभावाद्गतिरिति सामान्यज्ञानमेव प्रत्यासत्तिः । न च
 तत्रागत्या स्वाश्रयीभूतघटत्वत्वरूपपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नप्रका-
 रताश्रयघटत्वस्यैव स्वाश्रयघटत्वसम्बन्धेन तत्र हेतुता कल्पते ।
 घटवत्त्वं चोपलक्षणतया सम्बन्धघटकमतो न दोष इति वाच्यम् ।

पयतासम्बन्धयदितसामानाधिकरथ्यसम्बन्धेन घटज्ञानादिविशिष्ट-
चक्षुःसंयोगादेरेककालीनत्वसम्बन्धेन भिन्नविषयकानुमितिसाम-
ग्न्यमात्रयदितसामग्रीव्याप्तौ विरोधिसामग्न्यभावे निवेशात् । न
चैत्रमपि घटत्वप्रकारकवर्तिकश्चिद्वदज्ञानेन जायमानं घटत्वप्रकार-
कयावद्वद्विषयकं मानसमनुपपन्नम् । तत्र मनोजन्मघटत्वप्रकार-
कज्ञानोत्पादकसामग्न्यन्तरविरहादिति वाच्यम् । तत्रापि तथावि-
धज्ञानादिरूपज्ञानलक्षणात्मककारणघटतिसामग्न्यन्तरस्य सम्भ-
वादिसाह्यः ।

अत्र बहन्ति-उक्तरीत्या सामान्यज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वे
लौकिकान्यताद्विषयताशालिप्रत्यक्षं प्रति तद्विषयकज्ञानत्वेन ज्ञा-
नलक्षणाप्रत्यासत्तेर्हेतुत्वे मानाभावः । न च ज्ञानलक्षणाप्रत्यास-
त्तेरहेतुत्वे सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभत्वादिभानानुपपत्तिः ।
तदा सौरभत्वादिनिष्ठसौरभत्वत्वादेरनुपस्थित्या सामान्यलक्ष-
णया तद्गानासम्भवादिति वाच्यम् । सौरभत्वत्वादेरनुपस्थितावपि
तत्र सौरभत्वादिज्ञानरूपसौरभत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षोत्पादकसामा-
न्यलक्षणाप्रत्यासत्तिवशादेव सौरभत्वादिभाननिर्वाहात् । अथ
सौरभत्वादिरूपेण सौरभादिविषयकसुरभि चन्दनमित्यादिप्रत्य-
क्षे उक्तरीत्या सौरभत्वादिभानसम्भवेऽपि सौरभत्वादिप्रकार-
कचन्दनादिविशेष्यकभ्रमात्मके प्रत्यक्षे सौरभत्वादिभानार्थं ज्ञान-
लक्षणायाः प्रत्यासत्तिवभावश्चकम् । सौरभत्वादिज्ञानस्य सौरभ-
त्वादिप्रकारकसौरभत्वाद्याथ्रपविषयकप्रत्यक्षत्वस्यैव कार्यताव-
च्छेदकतया तस्मात्सौरभत्वाद्याथ्रपचन्दनादिविशेष्यकसौरभ-
त्वादिप्रकारकप्रत्यक्षसम्भवादिति चेत्--

न । सौरभत्वादिज्ञानकार्यतावच्छेदके सौरभत्वाद्याथ्रपवि-
षयकत्वनिवेशे . मयोजनाभावेन तदशादेव तादृशभ्रमात्मक-

चाक्षुषत्वाद्यच्छिन्नं मति वल्लभहेतुताकस्य चक्षुःसंयोगादेः
सामान्यज्ञानादिघटितसामग्रीव्याप्तौ निवेशनानिरिक्तकारणत्वा-
नङ्गीकारात् । अर्थककारणविशिष्टापरकारणस्यैव सामग्र्यव्या-
प्तौ निवेशनं चक्षुःसंयोगादेश्च सामान्यज्ञाने वैशिष्ट्यानिवेशासं-
भवेन कथं सामग्रीव्याप्तौ निवेशः ? तथा हि—समवायादिघटितसा-
माभाधिकरणसम्बन्धेन चक्षुःसंयोगादवैशिष्ट्यं सामान्यज्ञाने
निवेशयितुमशक्यम् । समवायसम्बन्धेन विषयनिष्ठस्य चक्षुः-
संयोगादेस्तद्व्यतिरिक्तमाभाधिकरणसम्बन्धेनात्मनिष्ठसामान्यज्ञा-
नेऽस्तत्वात् । नाप्येककालीनत्वसम्बन्धेन तथा । पटं चक्षुःसंयोगा-
दिदशायां घटित्वादिज्ञानबलाद्धटत्वादिप्रकारकयावद्धटचाक्षुषा-
द्यापत्तेः । न च घटत्वज्ञानादिघटितसामग्रीव्याप्तौ घटवृत्तिचक्षुः
संयोगादेर्निवेशान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तेन रूपेण चक्षुःसंयो-
गादेरहेतुतया सामग्रीव्याप्तौ तथा निवेशासम्भवात् । कारणता-
वच्छेदकावच्छिन्नस्यैव सामग्रीव्याप्तौ निवेशनियमादिति चेत्—

न । विषयतासमवायोभयघटितसामानाधिकरणसम्बन्धेन
घटज्ञानादिविशिष्टचक्षुःसंयोगादेरेककालीनत्वसम्बन्धेन वैशिष्ट्यं
घटत्वादिज्ञाने निवेशयैव घटत्वज्ञानादिघटितसामग्रीव्याप्तोरुपगमेन
पटे चक्षुःसंयोगादिदशायां सति च घटत्वादिज्ञाने घटज्ञानादि-
विशिष्टचक्षुःसंयोगादेरेककालीनत्वसम्बन्धेन घटत्वज्ञानेऽस्तवै-
नोक्तापत्त्यभावात् । न चेद् घटज्ञानादौ विषयतासम्बन्धेन
घटज्ञानादेर्हेतुत्वं एव सम्भवति तत्रैव च मानाभाव इति वाच्यम् ।
पटादौ चक्षुःसंयोगादिकाळे भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यमाव-
रूपकारणबलादात्मनि घटादिविषयकचाक्षुषाद्यापत्तिवारणाप-
घटादिदृष्टिविषयतासम्बन्धेन घटादिज्ञानहेतुताया आवश्यक-
त्वात् । न चैतादृशहेतुतया कथमुक्तापत्तिवारणामितिवाच्यं, वि-

पयतासम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटज्ञानादिविशिष्ट-
चक्षुःसंयोगादेरेककालीनत्वसम्बन्धेन भिन्नविषयकानुमितिसाम-
ग्यभावघटितसामग्रीव्याप्तौ विरोधिसामग्यभावे निवेशात् । न
चैवमपि घटत्वप्रकारकपत्किञ्चिद्धटज्ञानेन जायमानं घटत्वप्रकार-
कयाश्चटत्रिविषयकं मानसमनुपपन्नम् । तत्र मनोजन्मघटत्वप्रकार-
कज्ञानोत्पादकसामग्यन्तरविरहादिति वाच्यम् । तत्रापि तथावि-
धज्ञानादिरूपज्ञानलक्षणात्वकारणघटतिसामग्यन्तरस्य सम्भ-
वादिसाद्युः ।

अथ वदन्ति-उक्तरीत्या सामान्यज्ञानमात्रस्य प्रत्यासात्तिस्त्वे
लौकिकान्यताद्विषयताशालिप्रत्यक्षं प्रति तद्विषयकज्ञानत्वेन ज्ञा-
नलक्षणाप्रत्यासत्तेर्हेतुत्वे मानाभावः । न च ज्ञानलक्षणाप्रत्यास-
त्तेरहेतुत्वे सुरभि चन्दनमित्पादी सौरभत्वादिमानानुपपत्तिः ।
तदा सौरभत्वादिनिष्ठसौरभत्वत्वादेरनुपस्थित्या सामान्यलक्ष-
णया तद्मानासम्भवादिति वाच्यम् । सौरभत्वत्वादेरनुपस्थितावपि
तत्र सौरभत्वादिज्ञानरूपसौरभत्वादिप्रकारकप्रत्यसोत्पादकसामा-
न्यलक्षणाप्रत्यासत्तिवशादेव सौरभत्वादिमाननिर्वाहात् । अथ
सौरभत्वादिरूपेण सौरभादिविषयकसुरभि चन्दनमित्पादिप्रत्य-
सत्ते उक्तरीत्या सौरभत्वादिमानसम्भवेऽपि सौरभत्वादिप्रकार-
कचन्दनादिविशेष्यकभ्रमात्मके प्रत्यसत्ते सौरभत्वादिमानार्थं ज्ञान-
लक्षणायाः प्रत्यासात्तिवभावइयमम् । सौरभत्वादिज्ञानस्य सौरभ-
त्वादिप्रकारकसौरभत्वाद्याश्रयविषयकप्रत्यसत्त्वस्यैव कार्यताश-
च्छेदकतया तस्मात्सौरभत्वाद्याश्रयचन्दनादिविशेष्यकसौरभ-
त्वादिप्रकारकप्रत्यसत्तासम्भवादिति चेन्--

न । सौरभत्वादिज्ञानकार्यतावच्छेदके सौरभत्वाद्याश्रयवि-
षयकत्वनिवेशे प्रयोजनाभावेन तद्वादेव तादृशभ्रमात्मक-

प्रत्यक्षसम्भवात् । एतेन रजतत्वादिना युक्त्याद्युपनीतमानु-
 नुरोधेन ज्ञानलक्षणाया हेतुत्वान्तरमावश्यकम् । तत्र
 युक्त्यादेदृच्छिष्यमज्ञानाभावेन सामान्यलक्षणयाऽनिर्वाहादित्य-
 पि निरस्तम् । रजतत्वादिसामान्यज्ञानकार्यतावच्छेदके रजत-
 त्वाद्याश्रयविषयकत्वनिवेशे प्रयोजनाभावेन रजतत्वादिसामा-
 न्यलक्षणयैव रजतत्वादिप्रकारकयुक्त्यादिप्रत्यक्षसम्भवात् ।
 न चैवापि च धर्मविषयकं ज्ञानं धर्मिणां प्रत्यासत्तिः । इतरा तु
 यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिः । अत एव सुरभि चन्दन-
 पिःपार्श्वौ मौरभत्वादेरपि मानयिति दीपितिग्रन्थविरोध इति
 वाच्यं, तर्कनिर्णयेऽप्ये ग्रन्थविरोधस्य तार्किकैरनादरात् ।

अथ ज्ञानलक्षणाया अपख्यामत्तित्वे घटो नास्तीत्याद्यभा-
 वप्रत्यक्षेऽभावाद्ये घटदेर्भानासम्भवः । न च घटत्वादिज्ञानरूपसा-
 मान्यलक्षणयैव तत्संभव इति वाच्यम् । तथा प्रत्यक्षे जननीये
 सामान्यप्रकारकप्रत्यक्षोत्पादकसामान्यन्तररूपोपेक्षणेन प्रकृते
 तद्भावादिति चेत्—

न । यत्र घटसामान्यलक्षणया घटवतां मानं तत्र घटत्व-
 प्रकारकघटादिप्रत्यक्षे घटत्वप्रकारकघटादिविषयकज्ञानत्वेना-
 पि हेतुत्वस्य सामान्यलक्षणाविधया बलुत्वान्तेन प्रकृते ता-
 दृशज्ञानादिघटितघटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षोत्पादकसामान्यन्तरस्य
 सम्भवात् । न च सामान्यलक्षणाविधया बलुत्वकारणताकोक्तमा-
 म्भवा सामान्यन्तरत्वासम्भव इति वाच्यं, प्रकृतसामान्यमत्ता-
 सत्प्रतिरिक्तसामान्या एव सामान्यन्तररूपेण विवक्षिततया
 तादृशघटादिज्ञानस्यापि घटत्वादिसामान्यलक्षणानिरिक्ततया सा-
 मान्यन्तररूपसम्भवात् । एतेन घटत्वप्रकारकपरिच्छिद्यज्ञानेन
 यत्र घटत्वप्रकारकयाऽदृशविषयकं मानसं तत्र तादृशसामान्यन्तर-

रासम्भवः । ज्ञानलक्षणाया अप्रत्यासत्तित्वे तत्रापि तथाविध-
घटज्ञानादिरूपज्ञानलक्षणात्मककारणघटितसामग्यन्तरं सम्भ-
वतीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वादिसपि निरस्तम् । तत्राप्युक्तरीत्या
सामान्यलक्षणाविधया बलुप्तकारणताकघटत्वादिप्रकारकघटादि-
विषयकज्ञानस्वरूपप्रत्यक्षोत्पादकसामग्या एव तादृशसामग्यन्त-
रत्वसम्भवात् ।

यत्तु ज्ञानलक्षणाया अप्रत्यासत्तित्वे जातित्वादिरूपेण घट-
त्वादिमुख्यविशेष्यकज्ञानकाले घटज्ञानाद्यसत्त्वेऽपि घटत्वा-
दिना घटादिमुख्यविशेष्यकमानसोपनीतमानासत्तिरिति—

तदसत्, आपादकाभावात् । न च घटत्वादिज्ञानरूपसामान्य-
लक्षणैवापादिकेति वाच्यं, तथा फलजनने किञ्चिदंशे घटत्वादिप्र-
कारकसामग्यन्तरस्य सहकारितया तदभावादिति ।

अत्रेदमवधेयम्—सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्व एवोक्त-
रीत्या ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वखण्डनं सम्भवति तदेव न ।
सामान्यलक्षणाया एव प्रत्यासत्तित्वे मानाभावात् । अथ सामान्य-
लक्षणाया अप्रत्यासत्तित्वे महानसीपधूमादौ व्याप्तिग्रहदर्शायां
पर्वतीयधूमस्यासन्निकृष्टत्वेन तत्र व्याप्तिग्रहासम्भवेन परामर्शा-
सम्भवादनुमित्यनुपपत्तिः । तत्त्वे च द्युपत्वबद्धित्वसामान्यलक्ष-
णाप्रत्यासत्त्वा पर्वतीयधूमेऽपि पर्वतीयबद्धिव्याप्तिग्रहसम्भवेन त-
दुपपत्तिरिति तस्याः प्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति चेत्—

न । धूमव्यापकबद्धिसामानाधिकरण्यस्य रासमादिसाधारण्येन
धूमव्यापकबद्धिसामानाधिकरण्यवृत्तिधूमत्वस्यैव व्याप्तितया तस्य
संक्षेपेन महानसीपधूमादौ तद्ग्रहदर्शायामेव बिनापि सामान्यल-
क्षणां पर्वतीयधूमेऽपि तद्ग्रहसम्भवात् । लाघवेन सकलधूमसा-
धारण्यबद्धिभाववदवृत्तित्वादेरेव व्याप्तित्वाच्च ।

यत्तु धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयानुरोधेन सांगीकार्या
अन्यथा प्रसिद्धधूमे व्याप्तिनिश्चयेनाप्रसिद्धं च धर्मिज्ञानाभावेन
स न स्यात् । तदंगीकारे तु धूमत्वेन सकलधूमोपस्थितौ प्रसिद्धं
विहायप्रसिद्धं स उपपन्न इति—

तदसत् । प्रसिद्धधूम एव तद्दधूमत्वादिना व्याप्तिनिश्चये
ऽपि धूमत्वेन तत्संशयसंभवात् । न च व्याप्तिनिश्चयस्य प्रति-
बन्धकस्य सत्त्वात्कथमेवमिति वाच्यं, समानधर्मितावच्छेदक-
निर्णयस्यैव विरोधितयात्र धर्मितावच्छेदकमेदेन तदुत्पत्तौ वा-
पकामावात् । धूमत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य प्रसिद्धधूमे व्या-
प्तिनिश्चयसत्त्वे च तादृशसंशयोऽभिद्ध एव । यदपि सामान्यल-
क्षणयाः मत्स्यासत्त्वभावे पर्वतौ वह्निमानित्याद्यनुमितेरनु-
पपत्तिः, विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुतया तदनुमितिपूर्वं
पर्वतीयवाहिरूपाविशेषणज्ञानाभावात् । तदंगीकारे तु वह्निव-
सामान्यलक्षणया पर्वतीयवह्निचादेरापि ज्ञानसत्त्वाददोष इति—

तदपि न । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुत्वस्यैवासिद्धेः ।
विशेषणविशेष्येन्द्रियसाधिकर्षादित एव प्रत्यक्षात्मकस्य लिंगप-
रामर्शादनुमित्पात्मकस्य पदजन्यपदार्थोपस्थितेश्च शाब्दबोधा-
त्मकस्य विशिष्टज्ञानस्य संभवात् । न च तादृशहेतुत्वाभावे विष-
यतासामान्यस्य साधिकर्षजन्यतावच्छेदकतया निर्धर्मितावच्छेद-
कज्ञानीप्रकारताकस्य कार्यतावच्छेदिकेति वाच्यम्, तस्यास्तत्प्र-
कारकमत्यक्षेऽजाविरहविशिष्टानुमितिसामान्याद्यभावस्यैव कार्य-
तावच्छेदकावात् ।

अथ विशिष्टबुद्धिमकारताया विशेषणज्ञानजन्यतानवच्छे-
दकत्वे भूतलं घटवदित्पादिविशिष्टबुद्धौ घटादिरैव प्रकारो न तु
भूतलादिरित्यत्र किं नियामकम् । न च धर्मैरेव तत्र नियामि-

केति वाच्यं, धर्मिणोपि कदाचिदाद्येपतया धर्मांशे प्रकारतया तस्यानियामकत्वासंभवादिति चेत्--

न । युगपद्गुणसाम्प्रतिकर्षकाले द्वयोर्ज्ञानेऽप्येकतरमात्रप्रकार-
कज्ञानोदयेन विशेषणज्ञानस्यापि तन्नियामकत्वासंभवात् ।

के चित्तु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने उप-
नीतमाने ज्ञानलक्षणासाम्प्रतिकर्षस्य स्वातंत्र्येण हेतुत्वं न कल्प्यते ।
उपनीतस्य विशेषणतानियमेन तज्ज्ञानासत्त्वे विशेषणज्ञानरूप-
कारणाभावादेवोपनीतमानोत्पत्त्यसंभवात् । न च मानसे सुरभि-
चन्दनमित्याद्युपनीतचन्दनादिमुख्यविशेष्यकज्ञाने तथानियमा-
भावेन तदनुरांघेन ज्ञानलक्षणायाः स्वातंत्र्येण हेतुत्वमावश्यक-
मिति वाच्यं, तत्रापि विषयितया उपनापकज्ञानांशे तादात्म्येन
स्वांश एव वा विशेषणतयाऽपि तद्ज्ञानोपगमात् । प्रकारतान्य-
विशेष्यतारूपाया मुख्यविशेष्यतायास्तत्प्रकारकज्ञानेऽपि सत्त्वे-
नाविरोधेन तादृशज्ञानस्य चन्दनादिमुख्यविशेष्यकत्वोपपत्तेः ।

अस्तु वा चन्दनादिमानसे तद्विषयकज्ञानसाम्प्रतिकर्षस्य हेतु-
त्वान्तरं तथापि विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतावादिनो बहिरि-
न्द्रियजन्योपनीतमाने तद्धेतुत्वान्तराकल्पनेन लाघवमस्यैव । न
च मानसस्थले चन्दनादिविषयकालौकिकप्रत्यक्षत्वस्यैव जन्यता-
वच्छेदकत्वोपगमेन बहिरिन्द्रियस्थले हेतुत्वान्तरं न केनापि क-
ल्प्यत इति वाच्यं, आलौकिकत्वस्य प्रत्यक्षत्वस्य च जन्यताव-
च्छेदकत्वे तादृशधर्मोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरेहेण
कारणताद्वयस्यावश्यकत्वात् । अवच्छेदकगौरवस्याधिक्यात् । मा-
नमत्वस्य तथात्वे बह्विविषयकलौकिकमानसाप्रासिद्ध्या तद्विषय-
कज्ञानजन्यतावच्छेदकेऽलौकिकत्वानिवेशादिति वदन्ति-

तदसत् । अनुमितिसामग्रीरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेऽसत्या तत्र-

कारकमानसेच्छायां तद्विशेष्यकमानसेच्छावलात्तदप्रकारकस्यापि मानसस्योत्पत्तेः । विषयनिष्ठप्रत्यासर्त्यैवोपनीतमानज्ञानलक्षणा-
सन्निकर्षयोर्लाघवेन हेतुहेतुमज्जावकल्पनेन सुखादिर्लाङ्किकमान-
सव्यावर्तनायार्लाङ्किकत्वनिवेशस्यावश्यकतया मानसत्वं परि-
त्यज्य प्रत्यक्षत्वस्यैव मानसस्थलीयकार्यतायामवच्छेदकत्वमं-
यराच्च ।

वस्तुतस्तु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्यनुमित्या-
दौ परामर्शादेरेव नियामकतया प्रत्यक्षत्वस्यैव कार्यतावच्छेदक-
वदन्त्वेनाज्ञातस्यानुमितौ प्रकारतया भाने न कोऽपि दोष
इति विनैव सामान्यलक्षणामुपपत्तिः । न च लाघवात्तत्प्रकारक-
त्वमात्रमेव तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदकम् । अस्तु च स्मरणे व्यभि-
चारवारणाय तत्पूर्वं निर्विकल्पकस्मरणकल्पनम् । तथा च सामा-
न्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वमावश्यकम् । लाघववच्छिन्नाया अ-
नुमित्यादिसाधारणविशेषणज्ञानजन्यताया निर्विहाय परामर्शा-
दीनां यावद्बुद्ध्यादिविषयकत्वस्य तन्नियामकमामग्रथा निर्विक-
ल्पकस्मरणादेश्च कल्पनया गौरवस्य फलमुखत्वेनाज्ञापत्वादि-
ति वाच्यम्, इष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञाननाशेऽपि तत्प्रकारकफ-
लविषयकप्रवृत्तुत्वादेन तत्र व्यभिचारापत्तेः, प्रकारताविषय-
नयोः कार्यकारणयावदकमत्यामचितोपगमात्प्रकारतायाः का-
र्यतावच्छेदकत्वस्यानावश्यकत्वेन प्रत्यक्षत्वस्यैव तथात्वाच्च । अ-
धिकपत्रे वक्ष्यामः ।

एतेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकवि-
शेषणविषयो हेतुत्वाद्बुद्ध्यादिना पर्वतोपबृहत्यादिज्ञानं विनाऽनु-
मितौ बुद्धित्वादिविशिष्टतत्त्वबुद्ध्यादिवैशिष्ट्यमानं नोपपद्यते । न
च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायां विशेषणविषयकत्वा-

निवेशान्न दोष इति वाच्यम् । तथापि स दण्डसंयोगवानित्यनु-
 मितावपूर्वदण्डादिरूपविशेषणतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यभानार्थं
 सामान्यलक्षणार्गीकार आवश्यक इत्यपि परास्तम् । तत्कार्यता-
 वच्छेदकेऽपि प्रत्यक्षत्वस्यैव निवेशात् । अनुमित्वादीं परामर्शा-
 देरेव नियामकत्वात् । न चैवमभावसाध्यकेऽप्यप्रसिद्धसाध्यवि-
 शेष्यकानुमित्युच्छेदप्रसङ्गः । साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानास-
 त्वेपि तद्विशिष्टवैशिष्ट्यस्यानुमितौ भानसंभवादिति वाच्यं, इष्ट-
 त्वात् । वस्तुतो विशेषणान्तरदण्डत्वाद्यवच्छिन्नविशेषणताव-
 च्छेदकताकत्रोघे दण्डत्वादिना किञ्चिद्व्यक्तिप्रकारकज्ञानमेव का-
 रणम् । न तु तद्दण्डादिरूपविशेषणतावच्छेदकविशिष्टानां विशिष्य
 तत्र निवेशः प्रमाणाभावात् । तथा चानुमितिसाधारणधर्मस्य
 विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि न सा-
 मान्यलक्षणप्रत्यासत्तिपिद्धिरिति ।

अथाभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतया घटादिसामान्या-
 भावभानार्थं सामान्यलक्षणासिद्धिः । यावतां घटादीनामेव त-
 त्प्रतियोगितया तज्ज्ञानस्थावश्यकत्वादिति चेत् —

न । प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानत्वेनैवाभावप्रत्य-
 क्षहेतुतया घटत्वादिप्रकारकयत्किञ्चिद्घटादिज्ञानादेव सामान्या-
 भावभानसंभवात् । न च तथापि सामान्याभावभानाभावे प्र-
 तियोगितया यावत्प्रतियोगिभानेन तदर्थं सांगीकार्येति वाच्यं,
 तत्रोपस्थितप्रतियोगिन एव प्रतियोगितया भानेन यावत्प्रतियो-
 गिभानानंगीकारात् ।

दीधित्तिद्दनुयायिनस्तु अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य
 हेतुत्वमेवासिद्धम् । न चैवं प्रतियोगिज्ञानशून्यकालेनेत्याकारकप्र-
 त्यक्षापत्तिरिति वाच्यं, अभावप्रत्ययस्य विशिष्टवैशिष्ट्यविषयता-

शालिःशानियमेन तादृशविषयताशालिवोधे विशेषणतावच्छेद-
 फप्रकारकज्ञानमुद्रया घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृ-
 प्तत्वेनेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया फलजनने तस्य सहकारितयो-
 क्तापश्यभावात् । न चैवं पटत्वादिप्रकारकज्ञानदशार्था
 घटाभावादाविन्द्रियसम्बद्धविशेषणतयाऽभावप्रत्यक्षापत्तिः । घट-
 त्वादिप्रकारकज्ञानं विनापीन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया पटत्वादि-
 प्रकारकज्ञानसहकारेण पटाद्यभावप्रत्यक्षजननेन घटत्वादिप्र-
 कारकज्ञानविरहस्याकिञ्चित्करत्वादिति वाच्यं, प्रतियोगिताव-
 च्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानत्वेन पृथक्कारणत्वेऽप्युक्तापत्तेर्दु-
 रत्वात् । न चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणताया घटाभावादिभेदेन
 हेतुतामंदेन घटाभावादिनिष्ठेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया घटाभावा-
 दिप्रत्यक्षजनने घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य सहकारित्वान्न पृथक्का-
 रणतामते उक्तदोष इति वाच्यम्, ममाद्येवं सुवचत्वादिसाहुः—

तच्चिन्त्यम् । अभाववृत्तिलौकिकविषयतया प्रत्यक्षे स्व-
 प्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभ्यन्धेन ज्ञानत्वेनैव
 प्रतियोगिज्ञानस्य पृथक् हेतुत्वेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया फल-
 जनने तेन मभ्यन्धेन ज्ञानत्वावाच्छिन्नस्य सहकारित्वोपगमे नो-
 क्तापश्यभावात् । न चोक्तरीत्या प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वे पट-
 त्वादिप्रकारकज्ञानमत्वे दापण घटाभावाद्दौ प्रतियोगितया पटा-
 द्यवगाहिवत्सं व्यभिचार इति वाच्यम् । कार्यतावच्छेदके स्वा-
 व्यवहितोत्तरत्वेऽपदर्शितकार्यताकारणतावच्छेदकसम्बन्धय एत-
 मापानाधिकार्योपयोग्यमभ्यन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नरूपकारणवैशि-
 ष्ट्यनिवेगेनारोपान् । न चैवमिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया फ-
 लजनने ज्ञानत्वावाच्छिन्नस्य सहकारित्वासंभवः । उक्तधन-
 एव तं विनापि फलजननादिति वाच्यम् । तथा फलजनने पटत्वा-

शायापि अभावत्वाविशिष्टे घटत्वानच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धावच्छिन्नत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य ससर्ग तथा भाने घाघकाभाव इति वाच्य, तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावग्रहप्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ शुद्धतत्ससर्गाप्रगाहित्वानिवेशे सयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावनिश्चयदशाया धर्मितावच्छेदनादिद्वयापकत्वादिविशिष्टसयोगादिसम्बन्धेन विशिष्टबुद्ध्यापत्तेर्विशेषणधर्म्युभयविषयतानिरूपिततत्सम्बन्धीयसासर्गिकविषयताया एव तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावग्रहप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वोपगमात् । न तु शुद्धतत्सम्बन्धीयसासर्गिकविषयतायाः परपरासम्बन्धस्थले च विशेषणधर्म्युभयविषयतानिरूपितसासर्गिकविषयतयोर्भेदोक्तानुपपत्तिविरहादिति चेत्-

मैवम् । अभावांशे घटादिरूपप्रतियोगिभानप्रतिबन्धकस्याभावःप्रतियोगितासम्बन्धेन घटाभाववानिसादिनिश्चयस्योक्तरीत्याऽसम्भवेऽपि अभावः प्रतियोगितासम्बन्धेन घटवता भिन्न इत्याद्याकारकस्तत्प्रतिबन्धकनिश्चयः सम्भवत्येव । तस्याभावत्वाविशिष्टे प्रतियोगितासम्बन्धेन घटाद्यप्रकारकत्वात् । एव चोपदर्शितापत्तिवारणाय प्रतियोगिज्ञानदत्ततावादिनापि प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतान्यविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षप्रत्यभावभेदस्य हेतुत्वमवश्यमुपेयम् । तथा च तेनैव प्रतियोगिज्ञानशून्यकालेऽपि प्रतियोग्यमिश्रितनेत्याकारकप्रत्यक्षवारणसम्भवे प्रतियोगिज्ञानस्याभावप्रत्यक्षे हेतुत्वमामाणिकमेव । न च तत्तद्व्यक्तित्वमपेत्वादिनाऽभावप्रत्यक्षे व्यभिचारेणोक्तकारणताया असम्भव इति वाच्यम्, तत्तद्व्यक्तित्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतान्यत्वस्यापि सम्बन्धघटकविषयताया निवेशात् । गौरवस्थानापत्त्या मामाणिकत्वेनादौपरवादिति माहुः ।

अन्ये तु प्रतियोग्यामिश्रिताभावप्रत्यक्षे इष्टापात्तिः । अत एव शून्यमितिप्रत्ययोपि सङ्गच्छते । एवं च प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभाव इत्याहुरिति दिक् ।

अथ कपाले घटो भविष्यतीत्यादिप्रत्यक्षं प्रतियोगिविशेषितप्रागभावविषयकं सर्वसिद्धम् । न च प्राचिनास्तत्प्रतियोगिनः किं त्वनागता इति सामान्यलक्षणया तज्ज्ञानं विना न तादृशप्रत्यक्षमभव इति सामान्यलक्षणासिद्धिः । प्रतियोगिज्ञानस्याभावप्रत्यक्षाद्हेतुत्वेऽपि प्रतियोग्यंशे सन्निकर्षान्तरभावेन तज्ज्ञानस्यैव संनिकर्षत्वेनापेक्षणादिति चेत्—

मैत्रम् । उत्पत्त्यस्य भविष्यतीत्यादेः समानार्थकत्वेन घटो भविष्यतीत्यस्य वर्तमानकालात्तरकालोत्पत्तिको घट इत्यर्थः । तथा च तत्र प्रागभावास्पर्शनेनोक्तज्ञानस्य प्रागभावप्रत्यक्षत्वमिति सामान्यलक्षणामिद्वयनवकाशात् । अपैवं जातो घट इत्यादिप्रत्ययवदुत्पन्नो घट ध्वंम इत्यादिप्रत्ययबलादतिरिक्तध्वंससिद्धावपि प्रागभावे मानाभावः । न च घटाद्युत्पादकाले घटो नास्तीत्यादिबुद्धेः प्रागभावाविषयकत्वेन तत्सिद्धिरिति वाच्यं, तस्या अत्यन्ताभावविषयकत्वेनैवोपपत्तेः । न च प्रागभावघटितपूर्वत्वतत्पूर्वत्वादिष्वपवहारानुरोधेन तत्सिद्धिरिति वाच्यं, तस्यातीतकालवृत्तित्वतदुत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वादिविषयकत्वात् । न चोत्पन्नस्य पुनरुत्पादवारणाय जन्यमात्रे प्रागभावस्य हेतुतया तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । सामान्याः कार्यव्याप्यस्वोपगमेनोत्पत्तेश्चक्षणं सामग्रीप्रयोज्यत्वोपगमेनोत्पन्नपुनरुत्पादाप्यपेक्षमात्रात् । अत एव कार्यादेः कालदेशनियमानुरोधेन तत्सिद्धिरित्यपास्तम् । बलुप्तयोः कालदेशयोर्धिसिष्य हेतुतयैव तन्निर्वाहात् ।

यत्तु तद्वृत्तिसनस्याद्यक्षणसम्बन्धः । आद्यत्वं च तदधि-
 वाच्यलक्षणम् करणक्षणवृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वम् । तत्पदं चोत्प-
 त्तिमत्त्वेनाभिमतघटादिपरम् । अस्ति च घटादेराद्यक्षणे घटाद्य-
 धिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वम् । आद्यक्षणात्पत्तिक-
 ल्यादिसम्बन्धवारणाय क्षणेति । न चेदं चरमध्वंसात्मकमहाप-
 लयोत्पत्तावस्थासं, महाफलयाधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावाप्रसिद्धे-
 रिति वाच्यं, महाफलयानंगीकारात् ।

यद्वा तदधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वमाद्यत्वम् ।
 अस्ति च महाफलयाधिकरणक्षणावृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं ध्वं-
 समात्रे तत्सम्बन्धो महाफलयास्योत्पत्तिः । अथैवं घटादिद्विती-
 यक्षणात्पत्तिकध्वंसमादाय तत्सम्बन्धरूपे द्वितीयादिक्षणसम्ब-
 न्धेऽतिव्याप्तिः । ध्वंसप्रागभावस्य प्रतियोगिरूपत्वस्येव प्रतियो-
 गिप्रागभावरूपत्वस्यापि सर्वसंपन्नत्वेन तादृशध्वंसस्यापि घटाद्य-
 धिकरणक्षणावृत्तिस्वप्रतियोगिप्रागभावात्मकस्वप्रागभावप्रतियो-
 गित्वादिति चेत्—

न । ध्वंसप्रागभावस्यातिरिक्तत्वांगीकारेण तादृशध्वं-
 सप्रागभावस्य घटाद्यधिकरणक्षणावृत्तित्वाभावात् । तस्या-
 नतिरिक्तत्वे च तदधिकरणक्षणावृत्तिस्वप्रतियोगिकप्रागभाव-
 सामान्यप्रतियोगित्वरूपस्याद्यत्वस्य विवक्षणंन तादृशध्वंसस्य
 प्रतियोगिरूपस्य प्रागभावस्य घटाद्यधिकरणक्षणवृत्तितया न दोषः ।
 एवं चोत्पत्तेः प्रागभावघटिततया प्रागभावनिद्धिरिति—

तदसत् । महाफलयानंगीकारे तदधिकरणमप्यध्वंसा-
 धिकरणत्वस्य तदंगीकारे च तदधिकरणसमयावृत्तिस्ववृत्तिध्वं-
 सप्रतियोगित्वसामान्यकत्वस्याद्यत्वरूपतया तद्वत्समयसम्बन्ध-
 सैवैवाप्यपि मत्वात् । भवति हि तदीयाद्यक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियो-

गित्वं तदधिकरणसमयावृत्ति न तु तद्द्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसप्र-
तियोगित्वम् । तस्याद्यक्षणादिवृत्तित्वात् । अत एवाद्यक्षणोत्प-
क्षणरक्षणम् चिकलवादिव्युदासः । यदपि महामलयानंगीकारे
विभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्मत्वं क्षणत्वं तदंगीकारे तु स्ववृत्ति-
प्रतियोगिकप्रागभावाधिकरणसमयत्वं स्वावृत्तिप्रागभावसामा-
न्यकत्वस्ववृत्तियावत्पदार्थविशिष्टसमयत्वं वा क्षणत्वम् । एवं च
प्रागभावसिद्धिरर्थायात्वेति—

तदप्यसत् । स्ववृत्तिप्रतियोगिकध्वंसानधिकरणसमयत्वस्यैव
प्रागभावघटितस्य क्षणत्वस्य सुवचत्वात् । एवं क्षणिकत्वेनाभि-
मतमन्त्यशब्दादि ।

नन्वन्त्यशब्दस्याप्युपान्त्यशब्दनाशेनैव नाशे क्षणिकत्वानं-
गीकारेण प्रागभावघटितं क्षणत्वमुक्तमसंभवीति चेत्—

अत्र के चित्—क्षणिकपदार्थानंगीकारे स्ववृत्तियावत्ध्वंसवि-
शिष्टसमयत्वं स्ववृत्तियावदभावविशिष्टसमयत्वं वा क्षणत्वम् ।
स्वं क्रियादि । तद्वृत्तयो यान्तो ध्वंसास्तद्विशिष्टं क्रियादेवि-
नाशयता क्षणेऽस्ति । प्रतिक्षणं कस्य चिन्नाशेन क्रमिकध्वंसचतु-
ष्टयादिवैशिष्ट्यस्य तत्रैव संभवात् ।

यद्वा स्वपूर्ववर्तिभ्यवृत्तियावत्पदार्थविशिष्टसमयत्वं तत्त्वम् ।
स्वपूर्ववर्ती सन् स्ववृत्तिर्पावान् पदार्थस्ताद्विशिष्टसमयत्वमित्यर्थः ।
इदमुत्पद्यमानक्रियादावस्ति । महामलयातिरिक्तक्षणाव्याप्तिवार-
णाय स्वपूर्ववर्तीति । स्वपूर्ववर्तियावत्पदार्थवैशिष्ट्यस्यासंभवा-
त्स्ववृत्तीति । अत एव घटोत्पत्तिक्षणे घटसामग्रीक्षणो नश्यति
घटसामग्रीनाशक्षणे घटोत्पत्तिक्षणो जायते इत्यादिव्यवहारोप-
पत्तिः । विनश्यदवस्थोत्पद्यमानक्रिययोः क्षणत्वान् । न चैवं घटो-
त्पत्तिक्षणे घटसामग्री, घटसामग्रीक्षणे घट इत्यादिकं स्यात् ।

विनश्यदवस्थकर्मादेः प्रागुत्पद्यमानस्य चाग्रं सत्त्वादिति वाक्यम् ।
स्ववृत्तिपावदुर्ध्वंसवैशिष्ट्यावच्छेदेन स्वपूर्ववृत्तिपावत्पदार्थवैशि-
ष्ट्यावच्छेदेन तत्तद्वृत्तित्वस्यैव तत्तत्क्षणवृत्तित्वरूपत्वात् ।

अथ चरमलक्षणं स्वपूर्वत्वं स्वोत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगित्वमिति क्षणत्वमुत्पत्तिघटितमुत्पत्तिश्च क्षणत्वघटितेत्यन्यो-
न्याययो दुर्वार इति चेत्—

न । स्वाधिकरणपावत्कालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्य स्वपूर्व-
त्वरूपत्वात् । न च विनश्यदवस्थोत्पद्यमानक्रिययोरभावे क्षण-
व्यवहारो न स्यात् । प्रतिक्षणं कर्मोत्पद्यते विनश्यतीति नियमे
मानामावादिति वाक्यं, अन्यमात्रस्य कालोपाधित्वेनादोपात् ।
प्रतिक्षणं किञ्चिदुत्पद्यते किञ्चिद्विनश्यतीति नियमांगीकारात् ।
इत्थं च महाप्रलयतदव्यवाहितपूर्वक्षणयोरपि नानुपपत्तिः । चर-
मध्वंसोपान्त्यध्वंसयोरत्र तदधिकरणक्षणत्वादित्याहुः ।

नव्यास्तु स्ववृत्तिचरमध्वंसवैशिष्ट्यमेव विनश्यदवस्थक्षण
वृत्तित्वेऽवच्छेदकत्वोत्पत्तिकाले विनश्यदवस्थपदार्थवैशिष्ट्यमेवो-
त्पद्यमानक्षणवृत्तित्वेऽवच्छेदकं विशेषणविशेष्योभयवृत्तित्वम् ।
विशिष्टवृत्तित्वं चेत्तथापि यावत्प्रवेशे गौरवम् । यावदभावे-
त्यत्र यावत्पदार्थस्यत्र च नित्यस्यापि प्रवेशान्न तद्वैशिष्ट्यसंभव
इति प्रागुक्तलक्षणमयुक्तम् । तस्मात् स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्व-
त्पदार्थवैशिष्ट्यमपत्वं विनश्यदवस्थे । स्वाधिकरणसमध्वंस-
सावृत्तिपदार्थवैशिष्ट्यमपत्वं चोत्पद्यमाने क्षणत्वं तत्तत्पदार्थवैशि-
ष्ट्यस्य तत्कालस्य चावच्छेदकत्वात्, तत्तत्पदार्थस्य विशेषणत्व-
संभवाच्च । इत्थं च घटसापत्रीक्षणवृत्तित्वं न घटे इत्यादि वा-
क्यमापार्ष्वं सुषटम् । क्षणद्रवादिवृत्तित्वव्यवहारश्च क्रमिकक्षणद्र-
वादिवृत्तित्वनिवन्धन इति प्राहुरिति चेत्—

मैवम् । प्रागभाषानङ्गीकारे सतिविरहेण प्रागभाषासिद्धा
विष्टापत्तिरिति दीधितिकारानुपायिनः ।

नवीनास्तु केवलनीलाद्यवयवधारण्ये चित्ररूपापत्तिवारणाय
नवीनमते प्राग- चित्रत्वावच्छिन्नं प्रति पदभावेहेतुत्वापेक्षया चि-
भावसिद्धिः । त्रप्रागभावस्यैकहेतुता कल्पने लाघवादिति प्राग-
भावासिद्धिः । एव प्रागभाषानङ्गीकारेऽनुमितिसामान्यादीनां
सिद्ध्यभावचाषाभावादिविशिष्टपरामर्शत्वादिना प्रतिबन्धकता
वाच्या । तत्र च तादृशस्तोमस्य विशेष्यविशेषणभावे विनिगम-
नाविरहेण प्रतिबन्धकताद्याहुल्पमिति गौरवम् । तदङ्गीकारे च
सिद्ध्यभावचाषाभावपरामर्शादिकमानिवेक्ष्य स्वष्टात्प्रतियोगिकत्व-
सम्बन्धेन कृतिविशिष्टानुमितिप्रागभावत्वादिनैव प्रतिबन्धकता-
कल्पयत इति लाघवम् । तादृशसम्बन्धेन कृतिविशिष्टः सन् प्रा-
गभावः प्रतियोग्यव्यवहितपूर्वक्षण एव वर्तत इति नानुपपत्ति-
रिति प्रागभावसिद्धिरावश्यकीति प्राहुः । अधिकमन्यत्र मत्कृतौ
द्रष्टव्यम् ।

अथ तथापि सामान्यलक्षणावश्यकी । अन्यथा भाविनि
पाकमुखादाविच्छा न स्यात्, सिद्धे इच्छाविरहात् । असिद्धस्य
च तस्याज्ञानादिति चेत्—

न । ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावो
लाघवात् तु समानविशेषकत्वेनापि गौरवादिति पाकत्वादिना
सिद्धपाकादिज्ञानादेवासिद्धपाकादाविच्छासम्भवात् । अयं का-
लः पाकादिकालीनध्वंसप्रतियोगी कालत्वाद्तीतकालवदिरयनु-
मानेन भाविपाकादिज्ञानस्य सुकरत्वाच्चेति दिक् ।

तस्मात् सामान्यलक्षणाया एवासिद्ध्या सामान्यलक्षणयैव
२४ न्या० कौ०

निर्वाहे ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वे मानामात्र इति रिक्तं वच
इति ध्येयम् ।

यत्तु सामान्यलक्षणेन ज्ञानलक्षणापि न प्रत्यासत्तिः । भ्र-
प्राधाकारान्ते सामा- मादिस्यले संनिकर्षान्तररहितानां विशेष्याट-
न्यलक्षणेन ज्ञानलक्षणा- चिरनतत्वादीनां प्रत्यक्षे भानानङ्गीकाराद-
पि न प्रत्यासत्तिः संमर्गाग्रहमाहिताद्ब्रह्मणामरणात्मकज्ञानद्वयादे-
लक्षणात्तन् व प्रवृत्त्यापत्तेरिति प्राभाकरमतम्—

तत्तु अन्यथाख्यातिप्रवृत्तक एव । विशिष्टज्ञानस्यैव प्रवृत्त्या-
देकार्योपपादकत्वव्यवस्थापनेन दूषितम् ।

के चित्तु ज्ञानलक्षणानङ्गीकारे व्याप्त्यंशे सन्निकर्षान्तरा-
भावेन बहिर्व्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिविशिष्टपगामशीपम्भवे-
नानुमित्यनुपपात्तेरिति तस्मिद्धिः ।

यत्तु प्राभाकरैरुक्तं-मम्मवतीदं विशिष्टपरामर्शस्यानुमिति-
हेतुत्वोपगमे तदेव न व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन पक्षधर्मताज्ञानत्वेन
चानुमितिहेतुतया धूमो बहिर्व्याप्यो धूमवान् पर्वत इतिज्ञानद्वया-
देवानुमित्युपपत्तेः । न चैवमालोको बहिर्व्याप्यो धूमवान् पर्वत
इतिज्ञानद्वयादप्यनुमित्यापत्तेरिति वाच्यं, समानप्रकारकज्ञानद्व-
यस्यानुमितिहेतुत्वोपगमेनाशोपात् । अथैवंद्रव्यत्वादिमापानाधि-
करण्येन बह्व्यादिव्याप्तिज्ञानकाले हृदादौ द्रव्यत्वादिना जलादि-
मत्ताज्ञानाद्घृदादौ बह्व्याद्यनुमितेर्दुर्विगतया भवनां कारणवाचे-
नान्यथाख्यातिनिराकरणानुपपत्तिः । न च पक्षभेदेन कार्यकार-
णमात्रभेदाद्बुधद्रादिरुपपक्षपक्षतर्भाव्य बह्व्याद्यनुमितौ पक्षधर्मता
ज्ञानस्य हेतुत्वाकल्पनान्नोक्तदोष इति वाच्यं, लाघवेन पक्षविशेष-
मनन्मर्भावैव ममानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या हेतुत्वकल्पनादिति चेत्-
न । यद्भूपावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्रूपेण पक्षधर्मताज्ञानस्यानु

मितिहेतुत्वोपगमेनातिप्रसक्तद्रव्यत्वादेव्याप्यतानवच्छेदकतयाऽ-
न्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्वतां तदवच्छेदेन व्याप्तिग्रहासम्भवेन तेन
रूपेण द्विदादौ जलादिपचाहानादनुमित्यापत्तयोगात् । न चैव-
मालोको धूमो वा उभयथापि वह्निव्याप्य इति ज्ञानदशायां
धूमालोकान्यतरत्वादिना पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्यनुपपत्तिः ।
धूमालोकान्यतरत्वस्य गौरवेण व्याप्यतावच्छेदकत्वाभावादिति
वाच्यं, अत्रावच्छेदकत्वस्य लघुगुरुसाधारणानतिरिक्तवृत्तित्व-
रूपत्वात् ।

अथ व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि शब्दा-
दिजन्यसाध्यवद्व्याप्यवृत्तित्वादिरूपव्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानादनुमि-
त्पदमेन व्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुता वाच्येति सर्वत्र
विशिष्टपरापर्शादनुमितिरिति ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वमावश्य-
कम् । न च स्वाश्रयावच्छिन्नत्वस्वनिरूपितावच्छेदकत्वविषयतानिरू-
पितविषयताश्रयधर्मावच्छिन्नत्वान्यतरसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञानीपम-
कारताविशिष्टहेतुप्रकारतात्वेनानुगमेऽप्यव्याप्यत्वधूमत्वाद्यवच्छि-
न्नप्रकारतानां जनकतावच्छेदकत्वा(१) श्लोकदोष इति वाच्यं, महा-
रगौवात् । एवं यद्यत्त्वाननुगमेन विशिष्य धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्या-
प्तिज्ञानतत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानानां धूमत्वावच्छिन्नलिंगकानुमितौ
हेतुत्वोपगमेन हेतुतावच्छेदकभेदेन हेतुतानन्त्यमिति लाघवाद्दृष्या-
प्तिविशिष्टवत्ताज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुत्वमुचितमिति चेत्—

न । भवन्मतेऽपि व्यापकताघटितव्याप्तिसाध्यवद्व्याप्यवृत्तित्वा-
दीनां तत्प्रकारतानां चानतिप्रसक्तानुगतरूपाभावेन साध्यवद्व्या-
प्यत्वज्ञानस्य पृथगेव हेतुता वाच्यता । एवं च मयापि तत्र व्याप्ति-
विशिष्टवत्ताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमुपगम्योक्तशाब्दपरापर्शादनुमितेरूप-

(१) जनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वादिनि 'ख' पुस्तकरूपाठः ।

गमात् । एवं भवन्मते हेतुतावच्छेदकघटितव्यापकताघटितव्याप्ते-
रनुगमासम्भवेन हेतुतावच्छेदकभेदेन तज्ज्ञानहेतुताभेदस्यावश्यक-
तया मयापि तत्र हेतुतावच्छेदकभेदेन ज्ञानद्वयस्य हेतुताया वा-
च्यत्वेन । एवं यत्स्वतस्वेत्यादिद्वितीयदोषस्यानवकाशात् । न च
कारणताद्वयकल्पनापेक्षया छाद्यवेनैककारणताकल्पनमेवोचित-
मिति वाच्यं, तत्तद्धर्मावच्छिन्नव्यापकसाध्यसमानाधिकरणत्वात्-
तत्तद्धर्मरूपव्याप्तिज्ञानत्वतत्तद्धर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वरूपास्प-
न्मतसिद्धकारणतावच्छेदकयोर्भवदीयकारणतावच्छेदकतादृशवि-
शिष्टवत्ताज्ञानत्वव्यापकतया तादृशधर्मद्वयावच्छेदेन नियतपूर्वध-
र्चिताया उभयवासिसिद्धतया तादृशधर्मद्वयावच्छेदेनानन्ययासि-
द्धत्वमात्रं कल्पनीयम् ।

भवञ्जिस्तु विशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेनानन्ययासिद्धत्वं नि-
यतपूर्वधर्चित्वं च द्वयं कल्पनीयमिति कल्पनागौरवात् । वि-
शिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतामते व्याप्येशीयाप्राप्ताप्यग्रहाभावप-
क्षधर्मताशीयाप्राप्ताप्यग्रहाभावपरेकत्र निवेशनीयतया मिथो
विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यस्य
दुर्वचत्वाच्च । अप्राप्ताप्यग्रहाभावस्य स्वतन्त्रहेतुत्वेऽपि व्या-
प्तिविषयकत्वपक्षधर्मताविषयकत्वयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे
विनिगमनाविरहस्य दुर्वचत्वाच्च ।

किञ्चास्पन्मते व्यापकताज्ञानत्वेनैव व्याप्तिज्ञानस्य हेतुता-
सामानाधिकरण्यांशानवगाहिनीऽपि ज्ञानादनुमित्युपगमात् । वि-
शिष्टपरामर्शहेतुतामते च सामानाधिकरण्यविषयतानिवेशस्याधि-
क्यार्थारवम् । न च व्यापकताघटितव्याप्तिविषयकविशिष्टपराम-
र्शस्य धूमत्वालोक्तत्वादिनानाधर्मावच्छिन्नहेतुप्रकारतानां स्वा-
वच्छिन्नत्वस्यावच्छिन्नव्यापकसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वोभय-

सम्बन्धेन घर्माविशिष्टप्रकारतात्वेनानुगमात् तस्य हेतुतावच्छेदक-
भेदेन हेतुताभेद इति वाच्यम् ।

यन्मतेऽपि स्वविषयव्यापकत्वनिरूपकत्व(१)निरूपकता-
वच्छेदकावच्छिन्नहेतुप्रकारकताकत्वसम्बन्धेन व्यापकताज्ञानवि-
शिष्टज्ञानत्वेनानुगतहेतुतायास्तुवचत्वात् । सम्बन्धमध्ये सामा-
नाधिकरण्यस्यापि निवेशनीयतया न पुरुषान्तरीयव्यापकता-
ग्रहमादायातिप्रसंगः । तावतापि च सामानाधिकरण्यविषय-
तानिवेशापेक्षया लाघवमभ्युपगम्येव । भवतां सामानाधिकरण्यघ-
टकतत्त्वदार्थविषयताकूटस्यैव निवेशनीयत्वादिति—

तदसत् । लाघवेन साध्याभाववदष्टचित्स्वरूपा केवलान्वध्य-
नुमानानुरोधेन साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्स्वरूपा वा व्या-
प्तिरेवानुमितिप्रयोजिका । तद्विषयकश्च विशिष्टपरामर्शो व्या-
प्यतावच्छेदकानवगाही शब्दादिजन्य उभयमतेऽपि पृथगेव हेतु-
दिति सर्वत्र तादृशविशिष्टपरामर्श एवानुमितिहेतुर्न तु ज्ञानद्वयं
कार्यकारणभावान्तरकल्पने गौरवात् । एवं चानुमितिरूपका-
र्थलिंगककारणानुमानेनोपनीतव्याप्तिविशिष्टहेतुमचावगाहिमत्प-
क्षस्य सिद्धौ, तन्निर्वाहाय ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वकल्पन-
मावश्यकम् । विशिष्टपरामर्शादिकल्पनागौरवस्य च फलमुख-
तया न दोषत्वम् । फलमुखगौरवस्यापि दोषत्वे निपादस्यपत्य-
धिकरण(२)सिद्धान्तविरोधादिति प्राहुरित्फलं परलवेन ।

तत्र ज्ञानलक्षणायाः कार्यतावच्छेदकं लौकिकान्पघटादि-
विषयताशालि मत्यस्तत्वम् । कारणतावच्छेदकं च किञ्चिद्विषयता-

(१) निरूपकत्वोत्पत्त्यस्य पाठो नास्ति 'त्वं' पुस्तके ।

(२) ६-१-५२-५२ जैमिनीयसूत्रभाष्ये शास्त्रदीपिकायाञ्चाधि-
करणमिदं द्रष्टव्यमिति ।

वच्छिन्नवटादिविषयताशालि ज्ञानत्वम् । एकविषयकज्ञानादन्य-
विषयकोपनीतभानवारणाय कार्यकारणतयोरवच्छेदके घटादि-
निवेशः । कार्यतावच्छेदके लौकिकान्यत्वनिवेशाल्लौकिकमन्निक-
पञ्जन्यनिर्विकल्पके तज्जन्याग्निगुणप्रत्यक्षे वा न व्यभिचारः ।
निर्विकल्पकादप्युपनीतभानवारणाय कारणतावच्छेदके घटादि-
विषयतायां किञ्चिद्विषयतावच्छिन्नत्वनिवेशः । सामान्यलक्षणाया
उक्तरीत्या असिद्ध्या न तज्जन्याज्ञातवटादिप्रत्यक्षे व्यभिचा-
शङ्काऽपि । तेन तदुद्धाराय बहूना क्लेशो वृथैवेति ध्येयम् ।

नवीनास्तु निर्विकल्पाकारणोपनापकत्वे ज्ञातिविरहेण तद्वि-
कारणतावच्छेदकमत्र नवी पयकज्ञानत्वमेव कारणतावच्छेद-
नार्ता मने तत्रापत्तिश्च कर्मिति माहुः ।

अर्थतन्मते निर्विकल्पकमत्यक्षापत्तिर्दुर्वारा । सपकारकज्ञा-
नस्य प्रत्यासत्तित्वमते तु विषयभासकज्ञानप्रत्यासत्तिविरहेण न
तत्प्रत्यक्षापत्तिः (१) ।

भवन्मते तु निर्विकल्पकस्यैव विषयभासकज्ञानप्रत्यासत्ति-
त्वसंभवेन तत्प्रत्यक्षापत्तिर्दुर्द्धरैव ।

यत्रयोग्यत्वादेव न निर्विकल्पकमत्यक्षमिति —

तदसत् । प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे योग्यत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् ।
न हि प्रयोजनज्ञातिभिषा सामग्रीकार्यं नार्जयतीति चेत् —

न । अभावप्रत्यक्षबुद्धानप्रसङ्गस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्ययो-
पमर्यादाननिक्रमेण विषयाशे विशिष्टरैशिष्ट्यविषयताशालित्व-
नियमेन विशेषणतावच्छेदकीभूतप्रत्यक्षादिप्रकारकज्ञानविरहेणैव
घटत्वादिनिर्विकल्पकस्य घटीयत्वादिना प्रत्यक्षापत्त्यभावात् ।
न च तादृशानिषमस्यासिद्ध्या घटत्वादिप्रकारकज्ञानामरत्वे-

ऽपि केवलविशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या घटमहं जानामी-
त्याद्याकारकानिर्विकल्पकप्रत्यक्षापत्तिर्भवन्मते दुर्वारैति वाच्य-
म् । तर्हि विषयामिश्रितज्ञानप्रत्यक्षं नास्तीतिनियमस्याप्य-
सिद्ध्या सप्रकारकज्ञानस्योपनायकतामतेऽपि विषयामिश्रितज्ञा-
नग्रहं प्रत्येव सप्रकारकविषयग्रहस्योपनायकज्ञानाविषया हेतुत्वेन
विषयामिश्रितज्ञानप्रत्यक्षापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न च तादृशज्ञानप्रत्य-
क्षस्याप्रसिद्ध्यानापत्तिरिति वाच्यम् । ममापि विशेष्ये विशेषण
मितिरित्या ज्ञानप्रत्यक्षस्याप्रसिद्ध्या वापत्तिविरहस्य सुवचत्वात् ।

वस्तुनस्तु निर्विकल्पकाद्वितीयक्षणे विशिष्टबुद्ध्या सत्यां तृती-
यक्षणे निर्विकल्पकप्रत्यक्षापत्तिवारणाय सप्रकारकज्ञानहेतुता-
वादिनापि विषयतासंसर्गावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि-
तविशेष्यतासम्बन्धेन मानसं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन घटत्वादि-
प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वमवश्यं वाच्यम् । तथा च तादृशहेतुत्वैव
निर्विकल्पकस्योपनायकतामते निर्विकल्पकाद्वितीयक्षणेऽपि तत्प्रत्य-
क्षधारणं संभवतीति किञ्चिद्विषयतावच्छिन्नघटादिविषयताशालि-
त्वरूपगुरुरूपेणोपनायकज्ञानहेतुत्वे मानाभावः ।

यत्तु विषयस्य कार्यसहभावेनैव प्रत्यक्षं^(१) हेतुतया सप्रकार-
कज्ञानहेतुतामते निर्विकल्पकद्वितीयक्षणे तत्प्रत्यक्षापत्त्यभावेन
नोक्तयुक्तिरुक्तहेतुत्वसाधिका, किन्तु पञ्चपेक्षाबुद्ध्यात्मकघट-
त्वादिविषयकानिर्विकल्पकं तदनन्तरं च घट इत्याकारकविशिष्ट-
बुद्धिस्तदुत्तरं घटीयत्वादिना निर्विकल्पकप्रत्यक्षप्रसंगधारणायै-
वोक्तहेतुताकल्पनापत्ति नश्यतरैरुक्तम्—

तदसत् । ज्ञानाद्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे ज्ञानत्वादिनिर्विकल्प-
कोत्पत्तौ तृतीयक्षणे एव ज्ञानत्वादिविशिष्टबुद्ध्यात्मकज्ञानामी-

त्याकारकानुव्यवसायस्योत्पत्तिसंभवेन विषयस्य कार्यसहभा-
वेन प्रत्यक्षहेतुताया असंभवदुक्तिकत्वात् । अपेक्षापुद्गेः क्षणत्र-
यावस्थापित्वा मन्यमानैस्तदव्यवहितोत्तरक्षणो तदधिकरणीभू-
तात्मनि घटत्वादिविषयकविशेषगुणोत्पादस्यानभ्युपगमाच्च ।
ज्ञानलक्षणोपनीतभानयोश्चात्मनिष्ठप्रत्यासत्तयैव कार्यकारणभा-
वः । स च समवाय एव । तेनैकपुरुषीयज्ञानान्प्रान्वस्योपनीत-
भानावृत्तिः । सन्निकर्षस्य विषयनिष्ठप्रत्यासत्तयैव हेतुत्वमितिनिय-
मे तु विषयनिष्ठविषयताप्रत्यासत्तया तत्तत्पुरुषीयत्वं निवेश्यैव
हेतुत्वमिति दिक् । अधिकमन्यत्र द्रष्टव्यम् ।

योगजधर्मसन्निकर्षश्च योगाभ्यासजन्यादृष्टविशेषः ।
योगजधर्मसन्निकर्ष- तेनैव सन्निकर्षेण योगिनः सर्वविषयकसाक्षा-
त्संविद्यारः त्कारः । तथा च गीता(१)—

अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् ।

विमकुटं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिन इति ॥

न च योगजधर्मस्वालोकात्मिकसन्निकर्षत्वेन पश्यन्तीत्यनुप-
पन्नं, दृष्टैर्लोकात्मिकसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षार्थकत्वादिति वाच्यम्,
'सोऽपश्यत्प्रमाणधानेने'त्यादौ ध्यानजन्यमानसेऽपि तत्प्रयोग-
दर्शनात् । अत्र योगिनश्चाभ्युपादौ चक्षुरादियोग्यमेव विषयो
मानसे त्वयोग्यमपि । 'हृदैव योगी प्रतिवेत्ति सर्वम्', 'द्वे वक्षणां
वेदितव्ये' इत्याद्यागपक्षलाद्योग्येऽपि तत्सामर्थ्यकल्पनात् ।
तथा च भट्टाः(२)—

(१) पद्यमिदं धीमद्भगवद्गीतायां नोपलभ्यते मुद्रितपुस्तकेषु ।
प्रतिप्लं वा म्रष्टव्यं वा ।

(२) शुभार्तिकमहाःश्लोकपरिचिते चोदनासूत्रे ११४ कारिका ।

महानां मते योगज- यत्राप्यतिशयो दृष्टस्व स्वार्थानतिलंघनार्त् ।
धर्मसन्निकर्षविचारः दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तित्ता ॥
इतीतिसंप्रदायः ।

नञ्यास्तु योगजधर्मस्यैकज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेन विषय-
नञ्यानां निष्ठतया सपदायेनात्मनिष्ठतर्या वा स्वविशिष्टसाक्षा-
तम् । त्कारमात्रे हेतुत्वं न तु चाक्षुषगानसादिभेदेनेति परं-
माण्वादेश्चाक्षुषादिविषयता दुर्वारैवेत्याहुः ।

अपरे तु-‘हृदैव सर्वं प्रतिवेत्ति योगी’, ‘सोऽपश्यत्पणिधा-
नेन’, ‘क्षणमात्रमृषिस्तस्या’वित्यादि स्वारस्येन ब्रह्मवेदनार्थत्वेन च
योगजधर्मजन्यज्ञानं मानसमेव । ‘यत्राप्यतिशयो दृष्ट’ इत्यादिकं
‘स्वार्थानतिलंघनादि’त्वस्य स्वविषयानतिलंघनादिसर्थकतया
सर्वविषयकस्य मनस एवातिशय इत्यर्थकम् । अत एव ‘न रूपे
श्रोत्रवृत्तिते’तिबहिरीन्द्रियाणां नातिशय इत्यर्थकमित्याहुः ।

प्राञ्चस्तु-अलौकिकप्रत्यासत्तिरपि विशेषणतान्तर्गतैव । तथा
हि योगजधर्मो मनस्संयुक्तात्मसमवेतस्तत्र विशेषणताख्यः स्वरू-
पसम्बन्धो विश्वेषाम् । एवं मनस्संयुक्तात्मसमवेतज्ञाने विशेषणता
तद्विषयाणामेव मनस्संयुक्तात्मसमवेतज्ञानविषयीभूतसामान्ये वि-
शेषणताख्यः स्वरूपसम्बन्धो व्यक्तीनाम् । तथा चेयं सर्वा प्रत्या-
सत्तिर्धनस एव, न तु बहिरिन्द्रियाणाम् । एवं च सुरभि चन्द-
नमित्यादिज्ञानं सौरभप्रत्यासत्त्वेन मनसा चन्दनप्रत्यासत्त्वेन
चक्षुषा जन्वते । न चैवमस्य विषयप्रत्यासन्नमनोजन्यत्वेन मान-
सत्त्वापत्तौ सांकर्यापत्तिरिति वाच्यं, प्रमाणान्तरासहकृतमनोज-
न्यत्वस्य मानसत्वप्रयोजकत्वात् । अन्यथाऽऽत्मानुमितेराप्ररूप-
विषयप्रत्यासन्नमनोजन्यत्वेन मानसत्वं दुरपवादं स्यात् । प्रमा-
णान्तरासहकृतत्वं च मानसंविजातीयज्ञानकरणासहकृतत्वम् ।

तेन स्मृतिकरणानुभवसङ्कृतमनोजन्यायां स्मृतौ न मानसत्वा-
पत्तिः । न च दहिरिन्द्रियप्रत्यासत्तित्वमेवासां कथं नोच्यत इति
वाच्यं, तथा सति श्रोत्रेण ज्ञानादेरुपनीतस्य ग्रहे श्रोत्रात्मनो-
स्संयोगाभावेन श्रोत्रसंयुक्तमनस्संयुक्तात्मसमवेतज्ञानादौ विशेष-
णतायाः प्रत्यासत्तित्वे गौरवात् । मनःप्रत्यासत्तित्वे च मनः-
संयुक्तात्मसमवेतज्ञानादौ विशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वे लाघवात् ।

किं च मानसज्ञानस्यैव मनःप्रत्यासत्तित्वस्यावश्यकत्वे तेनैव
सर्वश्रोत्रेषु अन्येन्द्रियप्रत्यासत्तित्वे मानाभावः । तस्मादलौ-
किकप्रत्यासत्तिर्मनस एव । अथास्या विशेषणतात्वे एतज्जन्मस्य
लौकिकप्रत्यक्षत्वापत्तिरिति चेत्—

मैवम् । लौकिकत्वं हि न पदन्वयतमप्रत्यासत्तिजन्यत्वं,
किन्तु योगजघर्मादिप्रत्यासत्तजन्यत्वम् । तथास्या विशेषणता
न्तर्भावोऽपि न योगजघर्मादिजन्ये संभवतीत्याहुरिति दिक् ।

तद्य प्रत्यक्षं द्विविधम्—निर्विकल्पकं सविकल्पकं च ।

प्रत्यक्ष- तत्र निर्विकल्पकत्वं सविकल्पकत्वं च न जातिरु-
चिमागः पम् । चाक्षुषत्वादिना सांकर्यादांशिकत्वाच्च किन्तु
पाथिरूपम् । तत्र वैशिष्टयानवगाहिज्ञानं निर्विकल्पकम् । तदवगा-
हिज्ञानं सविकल्पकम् ।

अथ निर्विकल्पकस्य वैशिष्टयानवगाहित्वमसिद्धम्, ना-
निर्विकल्पके तद्व्यवस्थोक्तिं समवायरूपवैशिष्ट्यस्यापि पटत्वा-
प्रत्याः दिनिर्विकल्पके मानसंभवात् । न च विशेषणज्ञाना-
र्थं जातिमानम् । तद्भानं च न व्यक्तिमानं विनेति नदपि समवाय-
माने तु न किमपि मयोजनमिति न तद्भानमिति याच्यम् । मयो-
जनाभावेऽपि सामग्रीमत्वे कार्यावश्यंभावादिति चेत्—

न । समन्वयिकप्रदार्थमयसो समन्वयिज्ञानस्य हेतुताया

ज्ञानादिसम्वन्धिकपदार्थप्रत्यक्षस्यले क्लृप्ततया घटत्वादिसम्वन्धिकज्ञानाभावेन निर्विकल्पके सम्प्रन्धाभावात् । निर्विकल्पकात्मकसम्वन्धिकज्ञाने सति सविकल्पके तद्ज्ञानाच्च । अत एव निर्विकल्पके व्यक्तिमाने मानाभावः । व्यक्तिमानं विना न जातिमानमिति नियमे मानाभावात् । घटादिनिर्विकल्पके घटादिव्यक्तिमानानुरोधेन जातिमाने स्वाश्रयभाननिपमस्य वाच्यतया रजतत्वादिभ्रमे व्यभिचारेण तादृशनियमस्यासंभवाच्चेत्पि निरस्तम् । सम्वन्धिकभानहेतुत्वानुरोधेन तस्यावश्यकत्वात् । जातेरिव व्यक्तेरपि समवायसम्वन्धित्वादिति संप्रदायः ।

वस्तुतस्तु ज्ञानादिसम्वन्धिकपदार्थप्रकारकप्रत्यक्ष एव सम्वन्धिकज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वेन निर्विकल्पकेऽपि समवायभानपस्त्येव । अत एव निर्विकल्पकस्याप्युपनायकतया तस्मात्समवायोपनीतभाननिर्वाहः । एतेन व्यक्तिमाने मानाभाव इत्यपि निरस्तम् । निर्विकल्पकाद्भवत्युपनीतभानानुरोधेन तस्यावश्यकत्वात् ।

केचित्तु तद्विशिष्टबुद्धौ तद्विशेषणज्ञानस्येव तद्विशेष्यकबुद्धौ तद्विशेष्यज्ञानस्यापि हेतुतया घटादिनिर्विकल्पके घटत्वादेरिव घटादेरपि भानमावश्यकम् । न च घटत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यातीतानामतघटादिविशेष्यकज्ञानेऽतीतघटादेः प्रागज्ञानेन व्यभिचाराङ्गोक्तरूपेण विशेष्यज्ञानहेतुत्वासंभव इति वाच्यं, सामान्यलक्षणायाः स्वाश्रयनिर्विकल्पकजनकत्वाङ्गीकारेण तादृशनिर्विकल्पकोत्तरं घटत्वादिसामान्यलक्षणया घटत्वादिप्रकारकघटादिविशेष्यकज्ञानजननेनोक्तव्यभिचाराभावात् । अथ सामान्यलक्षणायाः स्वाश्रयनिर्विकल्पकजनकत्वे प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या जगत एव निर्विकल्पकजननात्सा-

वेज्ञापत्तिरिति चेत्—

मैत्रम् । सार्वज्ञं यदि सर्वविषयकप्रत्यक्षवत्त्वं तदा सामान्यप्रत्यासत्तेर्निर्विकल्पकाजनकत्वपक्षेऽपि तद्दुर्वारम् । प्रमेयत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या प्रमेयत्वादिप्रकारेण जगत एव प्रत्यक्षस्य सर्वसंमतत्वात् । यदि च घटत्वाद्यंशे निष्प्रकारकघटत्वादिनिखिलतत्त्वमकारकनिखिलतत्त्वमिदं विशेष्यकप्रत्यक्षवत्त्वं तदा सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेर्निर्विकल्पकजनकत्वाभ्युपगमेऽपि न सार्वज्ञप्रसक्तिः । सामान्यलक्षणान्यनिर्विकल्पके तद्वर्णप्रकारकत्वतद्वर्णिविशेष्यकत्रयोरभावात् । सविकल्पके च घटत्वाद्यंशप्रमेयत्वादेः प्रकारतया घटत्वाद्यंशे निष्प्रकारकत्वाभावात् । न च प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या घटत्वपटत्वादीनां सर्वेषामेव स्वाश्रयाणां निर्विकल्पकजनने तदुत्तरं स्वप्रकारकस्वाश्रयविशेष्यकप्रत्यक्षजननसमये घटत्वपटत्वादीनां सर्वेषामेव स्वाश्रये विशेषणीभूयमानसम्भवः विशेषणज्ञानसम्प्रदादिति वाच्यम् । अलौकिकघटत्वपटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति सप्रकारकघटत्वपटत्वादिज्ञानात्मकज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेर्हेतुताया निर्विकल्पकात्तदसम्भवात् । न च तथापि निर्विकल्पकोत्पत्तिर्तृतीयसत्तेः प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या तादृशज्ञानसंभवः । द्वितीयसत्तेः प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यासत्तेर्न्यविशिष्टज्ञानस्यैव ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तित्वात् । निर्विकल्पकस्यापि कारणाभूतप्रमेयत्वादिसामान्यप्रकारकज्ञानविशेष्यांशे प्रमेयत्वादिप्रकारकत्वेनांशानः सप्रकारकत्वात् । द्वितीयसत्तेऽपि तादृशज्ञानसंभवइति वाच्यम् । तथा सति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेर्निर्विकल्पकाजनकत्वपक्षेऽपि प्रमेयत्वादिमामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिरन्यप्रत्यक्षोत्तरं तस्य दुर्वारत्वात् ।

न च सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेर्निर्विकल्पकाजनकत्वपक्षे प्रमेय-
त्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यप्रमेयत्वादिप्रकारकघटत्वपट-
त्वादिनिखिलवस्तुविशेष्यकप्रत्यक्षोत्पत्तिद्वितीयक्षणे प्रमेयत्वादि-
रूपेण घटत्वपटत्वादीनां सर्वेषामेव स्वाश्रयेऽपि विशेषणीभूयमा-
नसंभवेऽपि घटत्वपटत्वाद्यंशेऽन्याप्रकारकघटत्वपटत्वादिप्रकारक-
ज्ञानस्यामंभव इति वाच्यम् । तर्हि सामान्यलक्षणप्रत्यासत्ते-
र्निर्विकल्पकप्रत्यक्षजनकत्वपक्षेऽपि न तादृशज्ञानमंभवः । प्रमे-
यत्वादिभासकसामग्रीसत्त्वेन प्रमेयत्वादर्थदत्त्वादी विशेषणीभूय-
मानस्यावश्यकतादित्याहुः—

तदसद् । सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेर्निर्विकल्पकजनकत्वप-
क्षे घटत्वाद्यंशेऽन्याप्रकारकघटत्वादिज्ञानस्य निर्विकल्पकस्यैव
सत्त्वेन घटत्वाद्यंशेऽन्याप्रकारकघटत्वादिविशिष्टबुद्धेस्सामग्रीसत्त्वे-
न निर्विकल्पकोत्तरं तादृशविशिष्टबुद्धेरपि दुर्वारत्वात् ।
प्रमेयत्वादेरपि भासकसामग्रीसत्त्वेन जातिमान् घट इत्या-
दिज्ञानबहुमयाविषयताशालिज्ञाने बाधकाभावात् । सामा-
न्यलक्षणप्रत्यासत्तेर्निर्विकल्पकाजनकत्वपक्षे तु घटत्वाद्यं-
शेऽन्याप्रकारकघटत्वादिज्ञानविरहेण तादृशविशिष्टज्ञानासम्-
वात् । न च तादृशसर्वज्ञे इष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तथासति प्रमे-
यत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानोत्तरं घटः पृथिवी
न वा घटो द्रव्यं न वेत्यादिसंशयानुपपत्तेः । न च प्रमे-
यत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यद्रव्यं पृथिवीत्वादिज्ञानस्य
द्रव्यत्वपृथिवीत्वाद्यंशे निर्धारितावच्छेदकतया न तस्य संशयप्र-
तिषन्धकत्वं सम्भवतीति वाच्यम् । घटत्वपटत्वादिप्रकारकज्ञान
सत्त्वेन प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यविशिष्टप्रत्य-
क्षोत्तरं घटत्वपटत्वादेरपि द्रव्यत्वपृथिवीत्वाद्यंशे धर्मितावच्छे-

दकतया मानसंभवात् । किं च रजतत्वादिस्मरणोत्तरं दोषवशात् जायमाने इदं रजतामित्यादि शुक्त्यादिविशेष्यकरजतत्वादिप्रकारकज्ञाने व्यभिचारेण विशेष्यज्ञानहेतुत्वमसंभवदुक्तिकमेव । न च तत्रान्तरा शुक्त्यादिनिर्विकल्पकाभ्युपगमाज् व्यभिचार इति वाच्यम् । पूर्वोपदर्शित(१)रजतत्वादीनां तत्र प्रकारतया भाने बाधकाभावेन तत्र शुक्त्यादिनिर्विकल्पकोपगमासंभवात् । न च तत्र विशेष्यज्ञानाभाव एव बाधक इति वाच्यम् । तथा सति विशेष्यज्ञाने हेतुतासिद्धौ शुक्त्यादिनिर्विकल्पकसिद्धिस्तत्सिद्धौ च व्यभिचाराभावे तादृशहेतुतासिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् ।

अपि च समानप्रकारकत्वेनैवानुमितिपरामर्शयोः कार्यकारणभावांगीकर्तृनवीनमते पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकवह्यादिविधेयकानुमितौ पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकवह्यादिव्याप्यधूमादिप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुतया एकपर्वतविशेष्यकपरामर्शात्पर्वतान्तरविशेष्यकानुमितिर्जायते । तत्र व्यभिचारेण विशेष्यज्ञानहेतुत्वमसंभावितम् । न च पर्वतत्वादिकं निवेद्यात्मनिष्ठमस्यासत्त्वाऽनुमितिपरामर्शयोः कार्यकारणभावोपगमे पर्वतत्वादिभेदेनानन्तकार्यकारणभावापत्तिरिति वह्यादिविधेयतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनानुमितिं प्रति वह्निय्याप्यधूमादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन परामर्शस्य हेतुतया एकपर्वतविशेष्यकपरामर्शात्पर्वतान्तरविशेष्यकानुमितिर्न सम्भवतीति वाच्यम् , वह्निय्याप्यधूमवद्द्रव्यमित्यादिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नपर्वतादिविशेष्यकपरामर्शात्पर्वतो वह्नियानित्यादिपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकानुमित्युत्पादवारणाय विशेष्यतासम्बन्धेन तयोः का-

र्यकारणभावोपगमेऽपि पर्वतत्वादिनिवेशस्यावश्यकत्वात् । न चैवं लाघवाद्ब्रह्मपादिविधेयतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेनानुमितिं प्रति बह्विध्याप्यधुमादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेनैव परामर्शस्य हेतुत्वमास्तामिति वाच्यम्, इ-
ष्टापत्तेः । तथापि पर्वतादिविशेष्यानन्तर्भावेन रूपविचारवारण-
स्याशक्यत्वात् । अनुमानपरिच्छेदवक्ष्यमाणरीत्यात्मनिष्ठप्रज्ञास-
त्त्वैवानुमितिपरामर्शयोः कार्यकारणभावस्यावश्यकत्वाच्च ।

वस्तुतस्तु तद्विशेष्यकबुद्धौ तद्विशेष्यज्ञानहेतुत्वे प्रमाणाभा-
वेन तादृशहेतुत्वमसिद्धमेव । न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्धेतुत्व-
मिति वाच्यम् । विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षादेरेव तद्धेतुत्वसम्भवेन तेन
विशेष्यज्ञानान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धत्वात् । तादृशान्वयव्य-
तिरेकयोरप्यासिद्धेश्च । न चैवं तद्विशेष्यबुद्धौ तद्विशेषणज्ञानस्यापि
हेतुत्वं न स्यात् । विशेषणेन्द्रियसन्निकर्षादिना तदीयान्वय-
व्यतिरेकयोरन्यथासिद्धत्वं तयोरिवासिद्धत्वं चेत्यस्य तत्रापि सु-
बचत्वादिति वाच्यम् । अग्रे वक्ष्यमाणयुक्तेरेव तत्सिद्धेः । तादृ-
शयुक्तेश्च विशेष्यज्ञानहेतुतायामसम्भवादिति न किञ्चिदेतत् ।
तस्माद्ब्रह्मादिनिर्विकल्पकस्य घटादिविशेष्यव्यक्तिविषयत्वे पूर्वो-
पदिशितमदुक्तपुक्तिरेवादरणीयेति दिक् ।

इत्थं च प्रकारताशून्यं विशेष्यताशून्यं सांसर्गिकविषयता-
निर्विकल्पकसविक- शून्यं वा ज्ञानं निर्विकल्पकम् । प्रकारताख्य-
ल्पकलक्षणनिष्कर्म्यः विषयताशालि विशेष्यताशालि सांसर्गिकवि-
षयताशालि वा ज्ञानं सविकल्पकमिति सिद्धम् ।

ननु निर्विकल्पके मानाभावः । तस्मातीन्द्रियत्वेन प्रज्ञा-
निर्विकल्पके सम्भवात् । न च विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हे-
मानाभावः तुतया घटत्वादिज्ञानं विना घटत्वादिविशिष्टबुद्धय-

सम्भवाच्चत्सिद्धिरिति वाच्यं, तर्षेव मानाभावात् । विशेषणवि-
शेष्येन्द्रियसाक्षेकपादित एव तदुपपत्तेरिति चेत्—

अत्रोच्यते—जातिमानित्याद्याकारकघटत्वादिप्रकारकज्ञानी
यजानित्वाद्यवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताभ्यो घट इत्याद्याकारक
ज्ञानीयनिरवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारतासु तावद्वैलक्षण्यमनुभवसिद्ध-
तया दुरपलवयेव । तादृशप्रकारताश्च यदि तत्प्रकारकज्ञानसाम-
ग्रीमात्रनिषम्यास्तदा जातिमानित्याद्याकारकघटत्वादिप्रकारक-
प्रत्यक्षविलोपमसङ्गः । तस्यापि तादृशप्रकारताशालित्वे वाधका-
भावात् । यदि च ताः घटत्वाद्यंशे किञ्चिदप्रकारकज्ञानसामग्य-
समवहिततादृशसामग्रीनियम्यास्तदा जातिमान् घट इत्याद्याका-
रकद्विविधघटत्वादिप्रकारताशालिज्ञानविलोपमसङ्गस्तस्माज्जाति-
त्वाद्यवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताशालिवुद्धौ जातित्वादिना घट-
त्वादिद्विविधकज्ञानस्य निरवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताशालिवुद्धौ
निरवच्छिन्नघटत्वादिद्विविधकज्ञानस्य च हेतुतां स्वीकृत्य यदा
जातित्वादिनैव घटत्वादिद्विविधक ज्ञानं तदा जातिमानित्याद्या-
कारकं ज्ञानम् । यदा च निरवच्छिन्नघटत्वादिद्विविधकमेव तदा
घट इत्याद्याकारकम् । यदा च जातित्वादिना घटत्वादि-
ज्ञानं निरवच्छिन्नघटत्वादिद्विविधकं ज्ञानं च तदा जाति-
मान् घट इत्याद्याकारकद्विविधघटत्वादिप्रकारताशालिज्ञानमिति
व्यवस्थोपेया । एव च प्राथमिकघटत्वादिविशिष्टबुद्ध्यनुसारेण
निर्विकल्पकसिद्धिरावश्यकी ।

ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुता न सम्भवति, विशिष्ट-
स्मरणे व्यभिचारान् । न च विशेषणज्ञानस्य ज्ञानत्वमनिवेश्य
तद्विषयकत्वेनैव हेतुनया विशिष्टस्मरणपूर्वं तादृशसंस्कारसत्त्वात्
व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सत्यनुद्बुद्धतद्विषयकसंस्कारादपि

तद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तेः । न चोद्बोधकस्य विशेषसामग्रीत्वाभ्युपग-
मानोक्तापत्तिरिति वाच्यं, उद्बोधकं विनापि तादृशकारणताव-
च्छेदकावच्छिन्नज्ञानाद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नानुभवजननेन तद्-
र्भावच्छिन्नोत्पत्तौ उद्बोधकस्य विशेषसामग्रीत्वासम्भवात् । अया-
नुभवत्वं विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकमिति विशिष्टस्मरणस्य कार्य-
तावच्छेदकानाक्रान्ततया न तत्र व्यभिचारः । न चानुभवत्वस्य
स्मृत्यन्यज्ञानत्वद्वयतया गौरवमिति वाच्यं, तस्य जातिरूपत्वात् ।
न च तत्र मानाभावः । विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकतयैव तत्ति-
देरिति चेत्—

न । बाधाभावादिजन्यतावच्छेदकतया सिद्धेर्न परो-
क्षत्वादिना सांकेयिणानुभवत्वस्य जातित्वासंभवादिति चेत्—

अत्र केचित्—निर्विकल्पकात्मकस्मरणस्य विशिष्टस्मर-
णमाकाले स्वीकारादेव न तत्र व्यभिचारः । अयं रजतत्वादिना
रंगं रङ्गत्वादिना रजतमवगाहयानात्संस्काराद्विपरीतक्रमेण तदव-
गाहिन्याः स्मृतेर्वारणाय तत्प्रकारकतद्विशेष्यकस्मृतिं प्रति तत्प्र-
कारकतद्विशेष्यकसंस्कारत्वेन हेतुत्वस्योपेतया निर्विकल्पकात्म-
कस्मरणस्य संस्कारजन्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया संस्कारान्निर्वि-
कल्पकस्मरणासम्भवः । न च तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारस्य
तद्विशेष्यत्वानिरूपितप्रकारतान्यतदीयाविषयतैव जन्यतावच्छे-
दिका । तथा च निर्विकल्पकीयविषयतायामपि तादृशविशिष्टमेद-
सत्त्वान्निर्विकल्पकस्मृतेस्संस्कारजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वं संभव-
सेवेति वाच्यम् । तथा सति रंगादिविशेष्यकरजतत्वादिप्रकार-
कसंस्कारजन्यरजतत्वादिनिर्विकल्पकस्मरणस्यापि रजतादिवि-
शेष्यकरजतत्वादिप्रकारकसंस्कारजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया व्य-
भिचारममद्वादिति चेत्—

न । निर्विकल्पकस्मरणानुरोधेन तादृषयकस्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति तादृषयकसंस्कारत्वेन कारणत्वान्तरस्य कल्पनेन निर्विकल्पकस्मरणसम्भवात् ।

यदि चैतादृशातिरिक्तकार्यकारणभावकल्पने गौरवं, एवं गगनादिपदादाकाशादिगोचरनिर्विकल्पकस्मरणानुपपादनं च न हि गगनगोचरो निर्विकल्पकसाक्षात्कारो विद्यते येन तथाविधः संस्कारो जायेत, अनादिस्मरणसंस्कारधाराकल्पने तु प्रमाणामावोऽपूर्वस्यातीन्द्रियस्य वस्तुनः पारिभाषिकडिःत्थादिपदादस्मरणप्रसङ्गश्चेति विभाव्यते तथापि न सतिः । प्रकारान्तरेण निर्विकल्पकस्मरणोपपादनसम्भवात् । तथा हि-पर्वतो वह्नियानिश्वादिस्मृतौ तादृशसंस्कारस्य हेतुत्वं सर्वसिद्धम् । तत्केन रूपेण न तावद्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताशालिस्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसंस्कारत्वेन समवायव्यतिष्ठत्सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वम् । तथा सति पर्वतत्वादिना महानसादौ वह्नित्वादिना गौरिकाद्यवगाहिनः संस्काराद्वह्नित्वादिना वह्न्याद्यवगाहिनः पर्वतत्वादिना पर्वतावगाहिनः स्मरणस्यापत्तेः । नापि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठविशेष्यताशालिस्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसंस्कारत्वेन हेतुत्वम् । तथा सति पर्वतत्वादिना पर्वताद्यन्तरे वह्नित्वादिना वह्न्याद्यन्तरावगाहिनः संस्कारात्पर्वतत्वादिनैतत्पर्वतादौ वह्नित्वादिनैतद्वह्न्याद्यवगाहिनः स्मरणस्य मसङ्गात् । न च वह्नित्वाद्यवच्छिन्नतत्त्वव्यक्तिप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नतत्त्वव्यक्तिसृष्टिविशेष्यताशालिस्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसंस्कारत्वेन हेतुत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथा

सति बह्वित्वादिना तन्तस्मृतिव्यक्तिं पर्वतत्वादिना तत्तत्सं-
स्कारव्यक्तिं चावगाहमानस्य स्मरणस्यानुरोधेन तत्तत्स्मरणव्य-
क्तिं तत्तत्संस्कारव्यक्तिं च निवेश्य तादृशस्मरणं प्रति तादृशसं-
स्कारस्य हेतुत्वे स्मरणव्यक्तिसंस्कारव्यक्तिभेदेन हेतुताभेद-
स्यावश्यकत्वे बह्व्यादिविषयमनिवेश्य तत्तद्व्यक्तित्वादिनैव स्मृति-
संस्कारयोर्हेतुहेतुमद्भावस्य कल्पयितुमुचितत्वेनानन्तहेतुतापत्तेः ।
किन्तु विषयिविषयतयोस्संमर्गस्य विषय्युत्पादकसामग्रीनिय-
म्यतया ज्ञानविषयतयोस्संमर्गस्य ज्ञानोत्पादकसामग्रीसापेक्ष-
त्वेन विषयतानिष्ठनिरूपकतासम्बन्धेन तदात्मसमवेतस्मृतित्वाव-
च्छिन्नं प्रति तेन सम्बन्धेन तदात्मसमवेतसंस्कारत्वेन हेतुतोषे-
या । अस्ति च बह्व्यादिप्रकारतानिरूपितपर्वतादिविशेष्यतायां
निरूपकतासम्बन्धेन संस्कार इति तत्र निरूपकतासम्बन्धेन पर्व-
तो बह्व्यामित्याद्याकारकं स्मरणमुत्पद्यते । ज्ञानसंस्कारयोर्विषय-
ताभेदे मानाभावात् । एवं च निर्विकल्पकीयविषयताव्यक्तावपि
संस्कारस्य निरूपकतासम्बन्धेन सत्त्वात्तत्र तेन सम्बन्धेन स्मर-
णमुपपद्यत इति न निर्विकल्पकस्मरणानुपपत्तिरित्याहुः—

तदसत् । निर्विकल्पकविषयतायास्संस्कारनिरूपितत्वे मा-
नाभावात् । गगनादिपदादाकाशादिगोचरनिर्विकल्पकस्मरणानु-
पपत्तितादवस्थया च । शब्दबुद्धेर्निर्विकल्पकत्वाभावेन लौकिकप्र-
त्यक्षस्य च तत्रासम्बन्धेन गगनादिदृष्टिनिर्विकल्पकविषयतायाः
केन चिदनुभवेनानिरूप्यतया संस्कारस्य निरूपकतासम्बन्धेन
तत्रासत्वात् ।

वस्तुतस्तन्नुपदमेव वक्ष्यमाणप्रकारेण निर्विकल्पकस्मरणोप-
गममन्तरेणैव विशिष्टस्मरणे विशेषणज्ञानहेतुतायां व्यभिचारैवा-
रणसम्बन्धेन निर्विकल्पकस्मरणकल्पनमपामाणिकमेवेति श्वेत्—

अत्राहुः—तत्प्रकारकज्ञानत्वपक्षेणागुरोस्तत्प्रकारकमत्यस्त-
त्त्वस्यैव विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपेगमेन विशिष्टमरणे
व्यभिचाराभावः । न च मलप्रत्वस्य तथात्वे तज्ज्ञानाभावदशा-
यां तत्प्रकारकानुमित्याद्यापचिरनुमित्यादेर्विशेषणज्ञानजन्यता-
वच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति वाच्यम् । तज्ज्ञानाभावदशायां त-
त्प्रकारकानुमितिशाब्दबोधोधादिजनकपरामर्शविशेषपदजन्यपदार्थो
पस्तितीविशेषाद्यात्मककारणभावेन तत्प्रकारकानुमित्याद्यापचे-
रभावात् ।

अथानुमितौ विशेषणज्ञानस्याहेतुत्वे जलादिव्यापकीभू-
ताभावमतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्याद्याकारकामसिद्धसा-
ध्यकपरामर्शपृथिव्यव्यामितरभेद इत्याद्याकारकसाध्यविशेष्य
कानुमित्युत्पत्तिप्रसंगे पृथिवी जलादिभिन्नेत्याद्याकारकसाध्य-
विशेषणकानुमितिर्दुर्वारा । न चेष्टापत्तिः पृथिव्यामितर-
भेदः पृथिवीतरभेदवतीत्याद्याकारकद्विविधविषयताशालिन्या
अनुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् । न च तादृशानुमितावन्वयव्या-
प्यवगाहिपरामर्शस्य हेतुतया तदभावादेव नापत्तिरिति वा-
च्यम् । व्यतिरेकव्याप्यवगाहिपरामर्शादपि स्वातन्त्र्येणतरभे-
दोपस्थितिकाले साध्यप्रकारकानुमित्युत्पादेन तादृशपरामर्श-
घटितसामन्वास्तथविधानुमित्युत्पादकत्वस्यावश्यं स्वीकर्णी-
यतयाऽन्वयव्याप्यवगाहिपरामर्शरूपकारणविहस्याकिञ्चित्कर-
त्वादिति चेत्—

न । पृथिवी जलभेदवतीत्याद्याकारिकाया जलभेदत्वाद्य-
वच्छिन्नप्रकारिकाया अनुमितेर्जलभेदत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्याव-
गाहितया तत्र च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया जल-
भेदत्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुतया तादृशकारणविरहादेव सा-

ध्यविशेष्यकानुमित्युत्पत्तिकाले साध्यप्रकारकानुमित्यापादनासम्भवात् । केवलं विशेष्ये विशेषणमितिरित्या तथाविधानुमितेश्चासिद्धसाध्यपरामर्शात्ववचिदस्वनभ्युपगमेनादोषात् । न च यत्र जलभेदत्वादिना जलभेदाद्यतिरिक्तपदार्थज्ञानमस्ति तत्र विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानसत्वात्पृथिवी जलभिन्नेत्याद्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्, तत्र तादृशानुमितेरिष्टत्वात् । न च तत्र चास्तवसाध्यज्ञानरूपप्रतिबन्धकासत्वेन साध्यस्य विशेष्यतया मानसम्भवादेकविधपरामर्शाद्विविधविषयताश्लाघिन्या अनुमितेरापत्तिः । इष्टापत्तौ चानुभवविरोध इति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकरूपेण यत्किञ्चिद्विषयकज्ञानस्यैव साध्यविशेष्यकानुमितिविरोधितया साध्यस्य विशेष्यतया मानासम्भवात् । अत एव भेदत्वादिप्रकारेण घटाद्यवगाहिसिद्धेरपि विरोधित्वम् ।

यत्तु तत्प्रकारकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वान्तरकल्पनाया नोक्तापत्तिः ज्ञानत्वस्य तज्जन्यतावच्छेदकत्वे तस्य नित्यसाधारणतया जन्यत्वविशेषितस्यैव तथात्वं स्वीकर्णीयम् । नित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यतानवच्छेदकत्वादिति जन्यत्वज्ञानत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरेहेण कारणतावृद्धिरवच्छेदकगौरवं चेति तदपेक्षानुमितौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वान्तरकल्पनाया एवौचित्यादिति—

तदसत् । उक्तरीशैवोपपत्तौ तादृशहेतुत्वान्तरकल्पने मानामाधात् । नित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे सति विरहाच्चेति ।

अत्र प्रत्ययतिष्ठन्ते बहवः—तत्प्रकारकत्वस्यैव विशेष्यविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वे तत्प्रकारकत्वप्रत्ययत्वयोर्विशेष्य-

विशेषणभावे विनिगमनाविरहेण काट्यकारणभावद्वयप्रसङ्गोऽव-
च्छेदकगौरवं चेति तदपेक्षया तत्प्रकारकत्वस्यैव विशेषणज्ञान-
जन्यतावच्छेदकत्वमुपेयते लाघवात् । एवं च विशिष्टस्मरणप्रा-
काले निर्विकल्पकात्मकस्मरणोपगम आवश्यकः । अन्यथा
व्यभिचारमसङ्गात् । अथैवमपि यत्र फलमाधनताज्ञानफलेच्छो-
पायेच्छाकृतीनां क्रयणोत्पादस्तत्र तत्प्रकारककृत्यव्यवाहितमा-
कृत्तणे तज्ज्ञानाभावेन व्यभिचारात्तत्प्रकारकत्वस्य जन्यताव-
च्छेदकत्वाम्भवः । न च घटादिगोचरकृति मति घटादिजन-
कत्वेन कपालादिरूपोपादानप्रसङ्गस्य जनकत्वात्तादृशज्ञानोत्पा-
दकस्यान्तरावश्यं स्वीकरणीयतया न व्यभिचार इति वाच्यम् ।
उद्देश्यतया सुखत्वादिविशिष्टफलस्यापि कृतिविषयतया सुख-
त्वादिज्ञानस्य कृतिपूर्वं नियमतोऽस्त्वेन व्यभिचारवारणासम्भ-
वात् । न च कृतिपूर्वं सुखत्वादिरूपफलतावच्छेदकप्रकारकसृ-
तेर्नियमतः कल्पनान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति ता-
दृशस्मरणोपादनप्रत्यक्षफलेच्छानां युगपदवस्थानाम्भवेन कृत्पु-
त्पादासम्भवादिति चेत्—

न । गुणमानसजनकतावच्छेदकतया सिद्धस्य संस्कारव्या-
वृत्तज्ञानेच्छादिमाधारणवैजात्यस्यैव कारणतावच्छेदकत्वेनो-
क्तस्थले फलेच्छाया एव फलभावच्छेदकसुखत्वादिविषयिण्याः
सत्त्वेन कृतौ व्यभिचाराभावात् । अथ तत्प्रकारकत्वस्य जन्य-
तावच्छेदकत्वे तस्येश्वरज्ञानसाधारण्येन जन्यत्वनिवेशस्याव-
श्यकतया गौरवम् । न च भवन्मतेऽपि प्रत्यक्षत्वस्येश्वरज्ञानसा-
धारण्येन जन्यत्वनिवेश आवश्यक इति वाच्यम् । अस्मन्मते
ईश्वरप्रत्यक्षव्यावृत्तजन्यप्रत्यक्षमात्रवृत्तिप्रत्यक्षत्वावान्तरजातिरेव
जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन नित्यमाधारण्यविरहादिति चेत्—

न । नित्यसाधारणधर्मभ्यापि जन्यतावच्छेदकत्वे क्षतिवि-
रहेण तत्प्रकारकत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वेऽपि जन्यत्वानि-
वेशादिति ।

अत्र वदन्ति-घटत्वादिविषयविशेषं निवेश्य घटत्वप्रकार-
कप्रत्यक्षत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति घटत्वादिज्ञानत्वेनात्मनिष्ठप्रत्यास-
त्त्या हेतुत्वे तदानन्त्यप्रसङ्गेन गौरवमिति प्रकारतासम्बन्धेन प्र-
त्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वेनैव विषयविशे-
षमनिवेश्य विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वं कल्पयते लाघवात् ।
एवं च तत्प्रकारकत्वप्रत्यक्षत्वयोरैकत्रानिवेशेन विशेष्यविशेषण
भावे विनिगमनाविरहासम्भवाद्बच्छेदकगौरवाभावाच्च । स्मरण-
साधारणतत्प्रकारकत्वस्यावच्छेदकत्वं स्वीकृत्य विशिष्टस्मरणप्रा-
क्ताले निर्विकल्पकात्मकस्मरणकल्पनप्रत्यन्तमनुचितमेवेति दिक् ।

अथ सविकल्पकवादः ।

सविकल्पकं च प्रत्यक्षसिद्धमेव । तस्य घट इत्याद्याकार-
सविकल्पकविचारः कस्य घटमह जानामीत्याद्याकारकानुष्यव-
सायग्राह्यत्वात् ।

भट्टास्तु-सविकल्पकं न प्रत्यक्षसिद्धं । निर्विकल्पकस्य प्रत्य-
भदानां मत्तं क्षणारणाय प्रत्यक्षे निर्विकल्पकत्वेन प्रतिबन्धकत्वे
सविकल्पकविषये गौरवेण ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकताया ज्ञानमात्रस्या-
तीन्द्रियत्वात्, किन्तु ज्ञातत्वालिङ्गकानुमानग्राह्यम् । ज्ञातता चा-
तिरिक्ता । ज्ञातो घट इत्यादिप्रत्यक्षसिद्धेत्याहुः-

तत्र । ज्ञातो घट इत्यादिप्रत्यक्षस्य ज्ञानविषयतावगाहितयो-
शाक्तान्यगन्तव्यं पपत्तावतिरिक्तज्ञाततार्या मानाभावात् । न च
घटं जानामीत्यादीं घटादेः क्रियाजन्यकलशालित्वरूपकर्मत्वो-

पपचये ज्ञानजन्या घटादिनिष्ठा साऽवश्यमुपेयेति वाच्यम् । एवं-
 मप्यतीतानागतघटादिस्थले तस्यैवामत्वाज्ज्ञाततोत्पत्त्यसम्भवेन
 निरुक्तकर्मत्वानुपपत्तितादवस्थ्यात् । न चातीतानागतघटादेरपि
 मृद्धपरूपेण मत्त्वान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । मृद्धपरूपेण सत्त्वस्य
 सत्कार्यवाद(१)पर्यवसन्नतया तस्याग्रे निरसनीयत्वात् । न च
 तत्र विषयत्वरूपगौणकर्मत्वेन निर्वाह इति वाच्यम् । विद्यमान-
 घटस्यलेऽपि तेनैव निर्वाहादतिरिक्तज्ञाततोत्पत्तये इष्टो घटः कृतो
 घट इत्यादिप्रत्यक्षेणोद्घातदेरप्यतिरिक्तस्थापेयतापत्तेरिति दिक् ।

अत्र त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनो(२) गुरुवः(३)-ज्ञानं नानुव्यव-
 प्रमाकामने सापग्न्याहं किन्तु स्वप्रकाशम् । तत्त्वं च स्वा-
 शान्त्वरूपविवार-त्मकप्रत्यक्षविषयत्वम् । एवं च घट इत्याद्याकारक-
 व्यवसाय एव घटपदं जानामीत्याद्याकारकः । अत एव मि-
 तिमातृमेयानामेकदैव भावात् त्रिपुटीप्रत्यक्षवादः । त-
 स्य च मितिमात्रं सर्वत्र प्रत्यक्षरूपतैव । येयांशे च कचित्प्रत्य-
 क्षरूपता । यथा प्रत्यक्षे कश्चिच्चानुमित्वादिरूपता यथानुमित्वादौ ।
 न चैवर्पांशिकतया प्रत्यक्षत्वादीनां जातित्वं न स्यादिति वा-
 च्यम् । अस्माभिर्गुणगतजात्यनङ्गीकारेणोद्घापत्तेः । न च तर्हि

(१) सांप्रत्यानां नये कार्ये कारणे कारणत्यापारात्पूर्वधर्म्यनभि-
 व्यक्तदशायां वर्त्तत एव । तथा चाहुः-

असङ्करणादुपादानप्रवृत्तात्सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥

(२) सर्वस्य ज्ञानस्य मितिमातृमेयविषयकत्वात् त्रिपुटीप्रत्य-
 क्षतोति प्रमाकराः । न ज्ञानभावे मितिमातृमेयानां त्रयाणां वर्त्तमान-
 त्वात् त्रिपुटीत्युक्तम् ।

(३) गुरुवः—प्रमाकरस्य 'गुरुः' इत्युपाधिः ।

किं प्रत्यक्षत्वमिति वाच्यम् । साक्षात्कारित्वव्यञ्जकतयाभिमतस्य विषयताविशेषस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । स च बहूपाद्यनुमितौ न बहूपाद्यंशेऽपि तु मितिमात्रंशे एव । मितिमात्रनुमितौ च तदंशेऽपीति न कोऽपि दोषः । न चैवं प्रत्यक्षविषयतायाः स्वजनकसंनिकर्षाश्रयस्वव्याप्यतानियमप्रज्ञापत्तिः । गुरुमते(१)ज्ञाननिष्ठसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षजनकतया प्रत्यक्षविषयज्ञानस्य स्वजनकसन्निकर्षानाश्रयत्वाटिति वाच्यं, तादृशनियमस्याप्रयोजकत्वात् । न च ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । स्वविषयकज्ञानान्तराकल्पनप्रयुक्तलाघवादेव तत्सिद्धेः । न चैवमिच्छादीनामपि स्वप्रकाशता स्यात्तत्राप्युक्तरीत्या लाघवसम्भवादिति वाच्यम् । व्यवहारे व्यवहर्त्तव्यगोचरज्ञानस्य हेतुतपेच्छादीनां ज्ञानाभावे तेषां व्यवहारानुपपत्त्याऽनुव्यवसायस्वीकारस्यावश्यकतया स्वप्रकाशतायां मानाभावात् । अन्यथा सर्वत्र ज्ञानस्यैव विषयसाधकतपेच्छादीनामेवासिद्ध्यापत्तेः । स्मरणस्य समानाकारज्ञानसाध्यतपेच्छादिस्मरणानुरोधेन तदनुव्यवसायस्वीकारस्यावश्यकत्वाच्च ।

अथेच्छादिप्रत्यक्षस्थले क्लृप्तायामात्मसमवेतप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायहेतुतायां गुरुमते ज्ञानप्रत्यक्षं व्यभिचारः । विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षाधिकरणे स्वस्मिन् स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन मनसंसंयुक्तसमवायस्याभावादिति चेत्—

न । स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन ज्ञाने मनसंसंयुक्तसमवायस्यैव तदभावस्याप्यसत्त्वात् । न च तादृशक्षणावच्छेदेन तादृशसमवायरूपप्रतिषेधसत्त्वे तदभावसत्त्वे बाधकामात्र इति वाच्यम् । स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेद्याधिकरणीभूतस्वासम्ब-

(१) प्रमाकरमते ।

द्धतया स्वनिष्ठमनसंयुक्तसमवायस्यैव स्वनिष्ठतदभावस्याप्यवच्छे-
दकत्वासंभवात् । अत एवेच्छाविषयीभूतानागतपाकादौ तदव्यव-
हितपूर्वक्षणवच्छेदेन विशेष्यतया ज्ञानासत्त्वेऽपि ज्ञानेच्छयोः समा-
नविषयतया हेतुहेतुमद्भावः संगच्छते । अथैवमपीच्छात्वादि-
प्रत्यक्षस्यैव आत्मसमवेतमवेतमानसं प्रति मनःसंयुक्तसमवेत-
समवायस्य हेतुतायाः बल्लभतया तत्र ज्ञानत्वादिप्रत्यक्षे व्यभि-
चारो दुर्वारः । तदव्यवहितपूर्वक्षणे मनसंसंयुक्तसमवेतज्ञाना-
भावेन विषयतया कार्याधिकरणे ज्ञानत्वादौ तदव्यवहितपूर्व-
क्षणावच्छेदेन तादृशसमवायामावसत्त्वात् । तादृशक्षणस्यावच्छे-
द्याधिकरणज्ञानत्वसम्बद्धतयाऽवच्छेदकत्वसंभवादिति चेत्—

न । तादृशसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकघटकमानसत्वस्य घटमई
जानामीत्याशाकारकवाह्यपटादिगोचरव्यवसाये ज्ञानत्वाद्यवगा-
हिन्यपि ज्ञानत्वाद्यंशेऽनुपगमेन व्यभिचाराभावात् । न चैवमप्यई
सुखीत्यादिमानसस्यापि स्वप्रकाशतया तत्र ज्ञानत्वाद्यंशेऽपि
मानसत्वाद्यव्यभिचारो दुर्वार इति वाच्यम् । क्रियादीनां संपो-
गादौ हेतुत्वानुरोधेन कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरिक्रिचिद्व्यपके
र्षाच्चधिकरणे कारणाभावसत्त्वस्यैव व्यभिचारतया तादृशमा-
नसाधिकरणे सुखत्वादौ तदव्यवहितमाकक्षणे तादृशकारणस-
त्त्वेन तादृशपरीसूतज्ञानत्वादौ तदसत्त्वेऽपि व्यभिचाराभावात् ।

अथ कामिनीजिज्ञासाकालीनकामिनीज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वम-
नुपपन्नं, कामिनीजिज्ञासाकाले तटादिज्ञानवारणाय कामिन्यन्व-
ज्ञाने तस्याः प्रतिबन्धकत्वादिति चेत्—

न । रूपविशिष्टकामिनीजिज्ञासादिकाकालीनरूपविशिष्टकामि-
नीज्ञाने व्यभिचारवारणाय प्रतिबन्धकतावच्छेदककामिन्यन्व-
विषयतायां सासात्पर्यपरया कामिनीविषयत्वानिष्पितत्वस्य

निवेश्यतया कामिनीविषयतानिरूपितज्ञानादिविषयताकस्वप्रका-
शकामिनीज्ञानेऽनुपपत्त्यभावादिति वदन्ति--

तदसत् । स्वपूर्वकाले स्वज्ञानरूपविशेषणज्ञानाभावे-
नात्मांशे विशेषणतया स्वज्ञानासंभवेन स्वप्रकाशवादासं-
भवात् । न च तन्मते विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्याहेतुत्वात्
दोष इति वाच्यम् । स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य कादा-
चित्कत्वनिर्वाहाय स्वरूपतो घटत्वादिविशिष्टबुद्धौ स्वरूपतस्त-
ज्ज्ञानस्य हेतुतायाः पूर्वं व्यवस्थापनात् । न च घटत्वादिज्ञानस्य
तद्विशिष्टबुद्धौ हेतुत्वेऽपि गुरुमते ज्ञानत्वादिविशिष्टबुद्धौ ज्ञानत्वा-
दिज्ञानस्य न हेतुत्वम् । ज्ञानमात्रस्यैव तन्मते ज्ञानत्वप्रकारकत्वा-
दिति वाच्यम् । सामान्यतः प्रकारतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति वि-
षयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया ज्ञानत्वादिविशिष्टबु-
द्धावपि तज्ज्ञानस्यावश्यमपेक्षणात् ।

किं च घटादिप्रत्यक्षादावनुमित्यादिविशिष्टायाः पर्वतो
बहिष्मानित्याद्यनुमित्यादिसामान्याः प्रतिबन्धकत्वस्य विषय-
भेदभिन्नत्वे गौरवापत्त्या बहिष्मत्पर्वतादिभिन्नविषयकप्रत्यक्षा-
दौ तादृशसामान्या एकमेव प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते लाघ-
वात् । एवं च तादृशसामग्रीकालीनेच्छाधीनपर्वतो बहि-
षानितिलौकिकप्रत्यक्षादौ मितिमात्रादिभानासंभवेन स्वप्रका-
शवादासम्भवः । न च बहिष्मत्पर्वतादिभिन्नविषयकत्व-
बहिष्मत्पर्वतादिविषयताशून्यत्वपोस्तमशरीरतया बहिष्मत्पर्वता-
दिविषयताशून्यप्रत्यक्षत्वादेरेव तादृशसामग्रीमतिब्रह्मतावच्छे-
दकतया तादृशसामग्रीकालीनबहिष्मत्पर्वतादिप्रत्यक्षादेरेतदना-
क्रान्ततया तत्र ज्ञानादिभाने बाधकाभाव इति वाच्यम् । तयो-
सित तादृशसामान्यभावकाले बहिष्मत्पर्वतादिप्रत्यक्षादौ जापु-

माने तादृशमागम्यथावरूपकारणवञ्जात्तादृशविषयतायून्यप्रत्य-
क्षाद्यापत्तेः । अथ पर्वतो वह्नियानितिर्लौकिकप्रत्यक्षादरेपि व-
ह्निप्रत्यर्वतादिभिन्नवह्न्यादिविषयताशाखित्वेन प्रतिबन्धत्वापत्त्या
वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताका-
न्यनिरूपितविषयताकत्वमेव न्यापयित्वापि प्रतिबन्धयतावच्छे-
दकं वाच्यम् । एवं च तत्र ज्ञानादिमाने बाधकाभाव इति चेत्-

न । एवमपि ज्ञानभेदेन विषयताभेदे मानाभावेन गुरुमते ता-
दृशप्रत्यक्षस्योपदर्शिताविशेष्यताकान्ययथादिज्ञाननिरूपितज्ञानादि-
विषयताकत्वेन प्रतिबन्धयतावच्छेदकाक्रान्ततया तत्र ज्ञानादिभा-
नासम्भवस्य ब्रह्मणो दुर्लभत्वात् ।

नवीनास्तु-गुरुमते ज्ञानमात्रस्यैव मितिमात्रादिविषयकत्वे
यत्र कारणतावच्छेदककोटौ कार्यतावच्छेदककोटौ वा समवा-
येन ज्ञानत्वस्य निवेशस्तत्रैव लौकिकविषयतासम्बन्धेन ज्ञान-
त्वस्यात्मत्वस्य च निवेशमादाय विनिगमनाविरहप्रयुक्तम् । त-
न्मते कार्यकारणभावबाहुल्यम् ।

एवं नैयायिकमते धूमवत्पर्वतज्ञानवानहमित्यादिशब्द-
बोधं प्रति धूमादिलिङ्गकपर्वतादिपक्षकानुमितिसामग्याः प्रतिब-
न्धकत्वे बाधाभावादियदिततयाविधानुमितिकारणकलापस्य न
निवेशः अपि तु धूमविशिष्टपर्वतादिविषयकज्ञानमात्रस्यैव । ता-
दृशज्ञानकाले तथाविधानुमितेर्बाधाभावादिरूपेतरकारणासत्त्वेऽपि
समानविषयकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेन तत्काले तथाविष-
याब्धबोधोपानुदयात् ।

प्राभाकरमते तु धूमविशिष्टपर्वतादिज्ञानदशायां तादृशानु-
मितिजनकबाधाभावाद्यसत्त्वे तथाविषयाब्धबोधोऽवश्यमुत्पद्यते ।
धूमवान् पर्वत इत्याकारकज्ञानस्यैव धूमवत्पर्वतमहं जानामीत्या-

कारकप्रत्यक्षतया तदुत्तरकाले तथाविधप्रत्यक्षानुदयेन तदानीं शाब्दबोधसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीविरहादतस्तदुपपत्तये वा-
धाभावादिरूपेतरकारणान्यपि तादृशशाब्दबोधस्यलीयतथावि-
धानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायामवश्यं निवेशनीयमिति मह-
द्वैरवम् । न च घटादिविषयकशाब्दस्थलीयप्रतिबन्धकतायां
तादृशकारणकलापनिवेशस्योभयमतसिद्धतया तत्रैव शाब्दत्वस्य
प्रतिबोधयतावच्छेदकत्वान्नोपदर्शितशाब्दबोधस्यलेशेऽतिरिक्तप्रति-
बन्धकत्वमिति क्व गौरवमिति वाच्यम् । इच्छाया उत्तेजकत्वानु-
रोधेनातिरिक्तप्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वादित्याहुः—

तदसत् । विषयभेदेनैव विषयताया भेदेन ज्ञानसंस्काराद्यो-
र्विषयताभेदस्याप्रामाणिकतया लौकिकविषयतासम्बन्धेन ज्ञान-
त्वस्यात्मत्वस्य च संस्कारादावपि सत्त्वेनातिप्रसक्ततया तस्याव-
च्छेदकत्वासंभवस्यैव विनिगमकतयोक्तविनिगमनाविरहप्रयुक्त-
कारणताघातुल्यसंभवात् ।

एवमित्यादिनोक्तं द्वितीयदूषणमपि मन्दम् । घटादिशाब्द-
सामग्रीस्थलीयोक्तानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धयतायां तादृशसामग्री-
विशिष्टान्वत्त्वनिवेशेनैवेच्छाकालीनज्ञाने व्याभिचाराभावेनोक्तसा-
मग्रीप्रतिबन्धकतायामिच्छाया उत्तेजकत्वानुपगमेनोत्तेजकत्वानु-
रोधेन तत्रातिरिक्तप्रतिबन्धकताकल्पनाभावात् । न चैवमि-
च्छाकाल इव तदभावकालेऽपि तादृशसामग्रीविशिष्टज्ञानापात्ति-
रिति वाच्यम्, तादृशसामग्रीविशिष्टज्ञाने इच्छाया हेतुत्वेन तद-
भावेनापत्तभावात् । न चेच्छाहेतुत्वमेवाधिकमिति वाच्यं, तु-
ल्यपुत्रया घटादिशाब्दादीं विरोधिसामन्वन्तरप्रतिबन्धकता-
यामपीच्छाया उत्तेजकत्वानभ्युपगमेनेच्छाधीनप्रत्यक्षे व्याभि-
चारवारणाय विरोधिसामन्वन्तरविशिष्टान्वत्त्वस्य प्रतिबन्धयताव-

च्छेदकतयेच्छाभावकाले विरोधिसामान्यन्तरविशिष्टज्ञानवारणा-
प विरोधिसामान्यन्तरविशिष्टघटादिशाब्दादौ तादृशेच्छाया हेतु-
त्वे कल्पनीये विरोधिसामान्यन्तरवैशिष्ट्यमनिवृत्तय तादृशेच्छा-
विशिष्टत्वस्यैव अन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन तद्वेतुतयैवोपपत्तावु-
क्तानुमितिसामग्रीविशिष्टघटादिशाब्दादौ तादृशेच्छाया हेतुत्वा-
न्तराकल्पनात् ।

अथ नैयायिकमते भिन्नविषयकानुमित्यादिसामग्रीदशा-
यां ज्ञानानुव्यवसायवारणाय तत्रानुमितिसामान्याः प्रतिबन्धक-
त्वकल्पने गौरवम् । स्वप्रकाशमते तस्याप्रसिद्धापच्यभावेन
न तदिति लाघवमिति स्वप्रकाशवादिशुक्रमतमेव सम्य-
गिति चेत्—

न । उपदर्शितरीत्या स्वप्रकाशवादसंभवेनागत्या नैया-
यिकमते तादृशगौरवस्य प्रामाणिकतयादौपत्यात् ।

वस्तुतस्तु इच्छाद्यनुव्यवसाये तादृशसामान्याः प्रतिबन्ध-
कत्वस्य शुरुणामप्यावश्यकतया तत्र मानसत्वस्यैव प्रतिबन्ध-
तावच्छेदकत्वोपगमेन ज्ञानानुव्यवसायेऽतिरिक्तप्रतिबन्धकत्वं नै-
यायिकानामपि नास्त्येव ।

न चे(१)च्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेन तदावश्यकमिति वा-
च्यम्, उपदर्शितरीत्या तादृशसामग्रीविशिष्टान्यत्वस्य प्रति-
बन्धनावच्छेदकत्वोपगमेनेच्छाया उत्तेजकत्वस्याकल्पनात् । वि-
षयत्वाविषयि(२)त्वोभयसम्बन्धेनेच्छावदन्यमानसत्वस्य प्रतिब-
न्धतावच्छेदकत्वेनैव विरोधिसामग्रीकाले इच्छाधीनवानसोपप-

(१) नन्विति 'ख' पुस्तकपाठः ।

(२) स्वान्यवहितोत्तरत्वेति 'ख'पुस्तकटिप्पण्यां पाठः ।

चौ कुत्रापि मानसस्पृष्टीयप्रतिबन्धकतायामिच्छाया उत्तेजक-
त्वाप्रसक्तेष्वेत्यलं विस्तरेण ।

निर्विकल्पकं सर्वांशे किञ्चिदंशे चेति द्वेषा । तत्राद्यं प्राय-
निर्विकल्पकं मिकविशिष्टबुद्धिजनकं जागराद्यज्ञानादिरूपम् ।
विभागः द्वितीयं व्यवसायादिजन्यप्राथमिकज्ञानानुव्यवसा-
यादिरूपम् । तस्य ज्ञानत्वार्थंशे निर्विकल्पकरूपत्वात् । घटा-
र्थंशे सविकल्पकरूपत्वाच्च ।

सविकल्पक- विशेषणोपलक्षणरूपप्रकारद्वैविध्येन सविकल्पकं
विभागः द्वेषा ।

ननु विशेषणोपलक्षणयोर्द्वयोरपि ज्ञानप्रकारत्वाविशेषात्को
भेद इति चेत्—

अत्र केचित्-तज्ज्ञानसमानकालीनत्वे सति तज्ज्ञानप्र-
कारो विशेषणम् । यथा गौर्द्रव्यं प्रमेयमित्यादिज्ञाने गोत्वद्रव्य-
त्वप्रमेयत्वादितज्ज्ञानाममानकालीनत्वे सति तज्ज्ञानप्रकार उप-
लक्षणम् । यथा गुरुणा टीका कुरुणा क्षेत्रमित्यत्र गुरुकुरु ।
अत एव 'त्थंभूतलक्षणे'ति तृतीयाविधायकसूत्रेऽतीतार्थको निष्ठाप्र-
त्ययस्तेनेत्थंभूतस्यातीतस्य लक्षणसम्बन्धे बोध्ये तृतीयेति सू-
त्रार्थलाभ इत्याहुः ।

अन्ये तु यो यस्यां बुद्धौ यत्र प्रकारस्त तत्र विशेषणम् ।
यथा गौरित्यादौ गोत्वादिविशेषणोपस्थापकप्रविशेषणमुपलक्षणम् ।
यथा काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्यादौ देवदत्तगृहादौ विशेषणीभूय
भासमानस्यात्पुण (!)त्वादेरुपस्थापकः । स्वयमविशेषणं काकादिः ।
न चैवमनुमिती लिङ्गस्य शाब्दबोधे च पदस्योपलक्षणत्वापत्ति-
रिति वाच्यम्, इष्टत्वादित्याहुः ।

अपरे तु विशेष्ये साक्षात्संस्पृष्टं विशेषणं परंपरया संस्पृष्ट-

मुपलक्षणम् । यथा दण्डी पुरुष इत्यत्र पुरुषे दण्डी विशेषणं दण्ड-
त्वमुपलक्षणम् । तदुक्तमभियुक्तैः—

“व्यावर्तनीयमाधिगच्छति यदि साक्षा-

देतद्विशेषणमतो विपरीतमन्यत् ।

दण्डी पुमानिति विशेषणमत्र दण्डः

पुंसो न जातिरनुदण्डमसौ च तस्य”

इति व्यावर्तनीयम् । विशेष्यं- अनुदण्डं दण्डमनुगता
दण्डत्वजातिर्न पुंसो विशेषणं किं त्वसौ दण्डस्येत्यर्थ इत्याहुः ।
विशेष्यान्वयिना यदन्वेति तद्विशेषणं तद्विभक्तमुपलक्षणमित्यप्याहुः ।

मणिकारानुयायिनस्तु प्रत्यायव्याहृत्यवच्छेदक विशेष-
णम् । यथा गौरित्यादौ गोत्वादिप्रत्यायवाया अगोव्याहृत्यादेर-
वच्छेदकम् । प्रत्यायव्याहृत्यनवच्छेदकत्वे सति प्रत्यायव्या-
हृतिसमानाधिकरणमुपलक्षणम् । यथा जटाभिस्तापस उत्पादौ
जटादिः । अत्र हि प्रत्यायवाया अतापसादिव्याहृतेः शमदमादि-
मत्वमेवावच्छेदकं न तु जटादिः । अन्यूनानतिरिक्तवृत्तेरवच्छेदक
त्वात् । यथा वा काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इत्यादौ काकादिप्र-
त्यायवाया देवदत्तगृहादिभिन्नव्याहृतेः, काकाद्यनवच्छेद्यत्वात् ।
काकाद्यसत्त्वेऽपि उत्तृण(?)त्वादेरवच्छेदकतयैव तथाप्रयोगात् ।
अत्र प्रत्यक्षे जटाकाकादिस्मारितस्य शाब्दबोधे च जटाकाकादि-
पदलक्ष्यस्य शमदमादिमत्वोत्तृणत्वादेर्विशेषणतया भानम् । कदा
चिज्जटादेरपि भानमुपलक्षणतया । नचैवं प्रमेयमित्यादौ प्रमे-
यत्वादेः कर्म प्रकारत्वं तस्य निरुक्तव्याहृत्यव्यतिरिक्तविशेषणत्वो-
पलक्षणत्वयोरसंभवादिति वाच्यम् । प्रकारस्य विशेषणोपलक्षणा-
व्यावर्तकभेदेन विविधतया प्रमेयत्वादेर्विशेषणोपलक्षणयोरन-
न्वर्भावेऽपि तृतीयप्रकारेऽन्तर्भावात् ।

न चैवं प्रकारो द्विविध इति मणिकारोक्तिविरोध इति वाच्यम्, तत्रत्यप्रकारपदस्य व्यावर्त्तकप्रकारपरत्वात् ।

अत एव मिश्रैः(१) प्रकारो द्विविध इति प्रतीकमुपादाय व्यावर्त्तक इति शेष इत्युक्तम् । एवं च सामान्यतः प्रकारो व्यावर्त्तकाव्यावर्त्तकभेदेन द्विविधः । व्यावर्त्तकोऽपि विशेषणोपलक्षणभेदेन द्विविध इति फलितमित्याहुः ।

नवीनास्तु व्यावृत्तिबोधकाले विद्यमानं सद्व्यावर्त्तकं विशेषणं तदाऽविद्यमानं सद्व्यावर्त्तकमुपलक्षणं भासमानपव्यावर्त्तकमुपरञ्जनकमिति प्रकारत्रैविध्यम् । क्षमादिजटादिप्रमेयत्वादिक्रमेण लक्ष्यम् । मीमांसकानां ज्ञानादौ जन्यत्वाद्युपरञ्जकमेव । जटादेर्व्यावृत्तिबोधकत्वं च परम्परया जटादिस्मारितक्षमादिस्मारिताया अतापसादिव्यावृत्तेर्विधात् । प्रमेयत्वादिकं तु न तथेत्पुपरञ्जनकमिति आहुः ।

नन्वेवमपि द्वित्योऽयमित्यादिसंज्ञाविशिष्टसंज्ञादिभाविकल्पके संज्ञादेः कथं विशेषणत्वम् । पूर्वानुपस्थितस्य तस्य तत्र प्रकारत्वासंभवादिति चेत्—

अत्र केचित्—संज्ञाविषयकज्ञानाविषयस्यापि संज्ञादेः तज्ज्ञानविषयतावच्छेदकतयैव संज्ञानि संज्ञाया विशेषणत्वं यच्च द्विशिष्टसंबन्धासम्बन्धिनोऽपि तत्सम्बन्धितावच्छेदकतया तद्वृत्तिविशेषणत्वात्(२) । अत एव द्वित्वनाशकालीनार्या द्वे द्रव्ये इति युद्धौ न द्वित्वविषयकत्वमपि तु द्वित्वविशिष्टविषयकत्वमेव ।

(१) वाचस्पतिमिश्रैः ।

(२) 'तद्वृत्तिविशेषणत्वोपगमेन तदस्यज्ञानविषयतयैव विषयतावच्छेदकत्वात्संज्ञादेः(२?) प्रकारस्य ज्ञानविषयविशेषणत्वादिति 'स' पुस्तकपाठः ।

२८ न्या० कौ०

द्वित्ररूपविशेषणधीजन्यत्वादित्याचार्यैः(१)रुक्तामित्याहुः ।

वैयाकरणानुयायिनस्तु निर्विकल्पके संज्ञावैशिष्ट्यभा-
नेऽपि संज्ञाभानमस्त्येव सर्वेषामर्थानां नामधेयात्मकत्वादिति
संज्ञाविशिष्टसंज्ञादिसविकल्पके संज्ञादेर्विशेषणत्वं निष्प्रत्यूहम् ।
तदुक्तं(२)--

“न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते” ॥ इति ।

अत एव बालमूकादिज्ञानमपि शब्दसंभिन्नार्थविषयकमेव ।

तदुक्तम्(३)--

“आद्यः कारणविन्यासः प्राणस्योर्ध्वं समीरणम् ।

स्थानानामभिघातश्च न विना शब्दभावनाम्” ॥

अत एव घटोऽयमित्यादिसामानाधिकरण्यमप्युपपद्यते । आ-
द्य इति बालस्य प्राथमिक इन्द्रियादिव्यापार इत्यर्थे इत्याहुः(४)--

तदसन् । शब्दार्थयोरभेदे अन्धवधिरादेः रूपशब्दादिसाक्षा-
त्कारापत्तेः । घटनीलादिपदसामानाधिकरण्यं तु घटादिशब्दा-
नामुत्सर्गतोऽर्थपरतया भिन्नरूपाभ्यामेकधर्मबोधकत्वादुपपन्नम् ।

अत्राहुः--धर्मधर्मिनिर्विकल्पकाद्युद्बुद्धसंस्कारात्संज्ञायाः स्म-
रणे सविकल्पके तदुपनीतभानसंभवेन संज्ञाविशिष्टसंज्ञादिस-
विकल्पके संज्ञादेर्विशेषणत्वापत्तिः । तदुक्तं--

(१) उदयनाचार्यैः ।

(२) भर्तृहरिणा वाक्यपदीये प्रथमकाण्डे १२४ कारिकायाम् ।

(३) वाक्यपदीये प्रथमकाण्डे १२३ कारिकायाम् ।

(४) तदुक्तं तट्टिकायां पुण्यराजेन--प्रथमोत्पन्नस्य बालस्या-
यमिन्द्रियविन्यासादि उपदेशमात्रेऽपि ज्ञानसाध्यं जायमानं इत्यते ।

यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् ।

विण्ड एव हि दृष्टः सन् संज्ञां स्मारयितुं क्षमः ॥

इतीतिविशिष्टबुधैशिशिष्टैर्वैशिष्ट्यबुद्धिभेदादपि सविकल्पकं
 सविकल्पक- द्वेषा । घटत्वादिविशिष्टबुद्ध्यात्मकमयं घट इत्यादिक-
 भेदनाह माद्यम् । द्वितीयं चतुर्द्धा-विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं, विशेष्ये
 विशेषणम्, तत्र विशेषणान्तरं विशिष्टे वैशिष्ट्यम्, एकत्र
 द्वयमितिभेदात् । तत्र विशिष्टपर्याप्तप्रकारताकुबुद्धित्वं, विशिष्टवै-
 शिष्ट्यबुद्धित्वम् । रक्तदण्डवान्पुरुष इत्यादौ रक्तत्ववि-
 शिष्टं दण्डादौ व्यासज्यवृत्तिस्वपर्याप्तिका प्रकारता । अपरा
 तु अव्यासज्यवृत्तिः प्रत्येकपर्याप्ता । आद्या विशिष्टवैशि-
 ष्ट्यविषयता । द्वितीया च विशेष्ये विशेषणमित्यादिविष-
 यता । एवं विशिष्टपर्याप्तविशेष्यताकत्वं विशिष्टे वैशिष्ट्यबुद्धित्वं
 रक्तो दण्डः प्रमेय इत्यादौ व्यासज्यवृत्तिरेका विशेष्यता । अ-
 परा त्वव्यासज्यवृत्तिः । आद्या विशिष्टे वैशिष्ट्यविषयता । द्वितीयै-
 कत्र द्वयमिति विषयता । वैशिष्ट्यं च वैज्ञानिकम् । तेन लोहित-
 वहिमानित्यादेरसंग्रहः । न चाद्याया विषयतायां मानाभावः ।
 महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादौ महानसीयत्वादिविशिष्टं बह्निस्त्वं प्रति-
 योगितावच्छेदकं न तु केवलं बह्नित्वमिति प्रतीत्या व्यासज्य-
 वृत्त्यवच्छेदकतावत् विशिष्टं प्रकारो न तु केवलमितिप्रतीत्या
 व्यासज्यवृत्तिविशिष्टप्रकारतासिद्धेरिति संप्रदायः ।

के चित्तु रक्तत्वदण्डत्वोभयावाच्छिन्नप्रकारताविशिष्टवै-
 शिष्ट्यविषयता रक्तत्वप्रकारतानिरूपितदण्डत्वावाच्छिन्नप्रकारता
 विशेष्ये विशेषणमित्यादिविषयता तदुभयावाच्छिन्नविशेष्यता वि-
 शिष्टे वैशिष्ट्यविषयता रक्तत्वप्रमेयत्वोभयप्रकारतानिरूपितदण्ड-
 त्वावाच्छिन्नविषयतैकत्र द्वयमिति विषयतेत्याहुः ।

नवीनास्तु रक्तत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वविशिष्टसंमर्ग-
कत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वम् । विशेष्ये विशेषणमित्यादिविषय
ताशालिबुद्धौ तु न विशिष्टसंमर्गकत्वम् । एवं रक्तत्वावच्छि
न्नाऽनुयोगिताकृत्वविशिष्टसंमर्गकत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यमिति बुद्धि
त्वम् । एकत्र द्वयमित्युद्धौ च न विशिष्टसंमर्गकत्वमिति प्राहुः ।

तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालिबोधे विशेषणतावच्छेदक
प्रकारकनिर्णयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यमितिबोधे विशेष्यतावच्छेदक-
प्रकारकनिर्णयत्वेन हेतुता विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेद
कयोर्निर्विकल्पककाले संग्रहकाले च तदनुत्पादात् ।

अथ के चित् विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकार-
रक्षणान्त्वेनैव हेतुता संशयानन्तरं तदनुत्पादवारणाच्च तत्र
विशेषणतावच्छेदकभावप्रकारकज्ञानाभावत्वेन स्वातंत्र्येण हेतु
तोपपत्तेः । न च प्रकारतादृशकल्पनापेक्षया विशेषणतावच्छेदक-
प्रकारकनिर्णयत्वेनैककारणत्वोचितेति वाच्यम् । तथा सति
विशेषणतावच्छेदकभावप्रकारताशु-पत्वविशेषणतावच्छेदकप्रका
रताशालित्वज्ञानत्वराना मियो विशेष्यविशेषणभाव विनिगम-
नाविरहेण कार्यकारणभावपट्टकापत्तेरवच्छेदकगौरवाच्च । स्वा
तंत्र्येण विशेषणतावच्छेदकभावप्रकारकज्ञानाभावत्वेन विशे
षणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन च हेतुतापत्ते विनिगमनाविर
हेण कार्यकारणभावचतुष्कादवच्छेदकलाघवाच्च । यदि च ता-
दृशज्ञानाभावत्वेन स्वातंत्र्येण हेतुतापत्ते मिस्रविषयकानुमित्या-
दिकं मताच्छायादिनाविशिष्टवैशिष्ट्यबोधमाणाऽऽः प्रतिबन्धक
ताया सामग्रीमध्ये तादृशज्ञानाभावस्यापि निवेशयतया तस्यैत-
दकारणनेच्छया च समं विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण
प्रतिबन्धकताबाह्यत्वेन गौरवात्तादृशनिर्णयत्वेनैकहेतुताकल्पन-

मेवोचितमिति विभाव्यते । तथापि तादृशनिर्णयत्वेन हेतुतामते परामर्शादिकारणतायां प्रत्यक्षादिभातिबन्धकभिन्नाविषयकानुमितिसामग्रीघटकपरामर्शादीं च व्याप्त्यार्थंशे व्याप्त्यभावाप्रकारकत्वादीरूपनिर्णयत्वनिवेशे गौरवम् ।

अस्मन्मते च तत्र व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यविषयताया निवेशेन व्याप्त्यार्थंशे संशयात्मकपरामर्शो तदभावेनैवोपपत्तौ तदंशे निर्णयत्वाऽनिवेशेन लाघवं दुर्वारम् । न च निर्णयत्वेन हेतुतामतेऽपि तथा वाच्यमिति वाच्यम् । तन्मते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयकालीनव्याप्त्यभावप्रत्यक्षेच्छाजन्यतादृशपरामर्शस्य विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालित्वे बाधकाभावेन तथानवतुमशक्यत्वात् । न च भवन्मतेऽपि तादृशपरामर्शस्य तादृशविषयताशालित्वे बाधकाभावेन तथावतुमशक्यत्वात् । न च भवन्मतेऽपि तादृशपरामर्शस्य तादृशविषयताशालित्वे बाधकाभाव इति वाच्यम् । अस्मन्मते विशेषणतावच्छेदकाभावप्रकारकज्ञानाभावस्य कार्यकालात्तथा हेतुत्वाभ्युपगमेन तादृशपरामर्शोत्पत्तिकाले च तदभावामस्वादेव तस्य विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालित्वासम्भवात् । यदि च तादृशसंशयात्मकपरामर्शस्य व्याप्त्यभावाद्यंशे आहार्यतया तस्मादनुमित्युत्पत्त्याविष्टापरया तादृशनिर्णयत्वेन हेतुतामतेनाऽपि तत्र व्याप्त्यार्थंशे निर्णयत्वं न निवेद्यत इति विभाव्यते । तथापि तादृशज्ञानाभावत्वेन हेतुतामते चास्रुपादीरक्तदण्डवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे रक्तत्वाभावादिहेतुकदण्डादिपक्षकानुमिति सामग्याः प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यत इति लाघवं दुरुद्धरम् । तत्र तादृशसामग्रीकाले रक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानस्वावश्यकत्वेन तादृशज्ञानाभावरूपकारणाभावादेव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधोपपत्त्यसम्भवात् । न च निर्णयत्वेन हेतुतामतेऽपि तत्र बाधाभावरूपकारणा-

भावदेव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधोपापच्यसम्भवेन न(१) तत्र तादृशसाम-
ग्रीप्रतिबन्धकत्व(२)मिति वाच्यम् । लौकिकसाक्षिकर्षजन्यज्ञानस्य
बाधसामान्याप्रतिबन्धत्वेन बाधस्याकिञ्चित्करत्वादित्याहुः—

नदसत् । तादृशज्ञानाभावत्वेन हेतुतावादिनापि घटादिप्रत्यक्षे
तादृशानुमितिसामन्वाः प्रतिबन्धकत्वमवश्यं वाच्यमिति तत्रैव
घटादिकमनिवेश्य प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वस्य
कल्पनीयतया निर्णयत्वेन हेतुतामतेऽपि तादृशविशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधे तादृशानुमितिसामन्वाः प्रतिबन्धकत्वान्तरस्याभावात् ।
न चेच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेन घटादिनिवेश आवश्यक इति
वाच्यम् । तादृशसामग्रीविशिष्टान्यत्वस्य प्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ
निवेशादेवेच्छाधीनप्रत्यक्षे व्यभिचाराभावेन गौरवादिच्छाया
उत्तेजकत्वस्यैवाकल्पनात् । न चेच्छाकाले पादृशसामग्रीतः
प्रत्यक्षं तादृशसामग्रीत इच्छाशून्यकालेऽपि प्रत्यक्षवारणायेच्छा-
या विशिष्य हेतुत्वस्यावश्यकतया तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे
इच्छायाः कारणत्वान्तरकल्पने गौरवमस्त्येवेति वाच्यम् ।
तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे वृत्तवद्वयाद्यनुमितिसामग्रीप्रतिबन्ध-
कतायामपीच्छाया अनुत्तेजकत्वेन(३) तत्र वृत्तेच्छाया हेतुत्वैव
निर्वाहणेच्छाया हेतुत्वान्तराकल्पनात् ।

अत्र प्रत्यक्षतिष्ठन्ते नद्वयाः -विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे ज्ञानत्वेना-
त्मत्वेनैव वा हेतुता । न चैवं विशेषणत्वावच्छेदकरकारकनिर्णया-
भावेऽपि तदापघिरिति वाच्यम् । वृत्ततद्देतुत्वैव तदापघि-
रहात् । तथा हि दग्धो रक्तवाभाववान् स्यादित्यापघौ दग्धो

(१) 'छ'पुस्तके 'ने'त्यस्य पाठो नास्ति ।

(२) 'प्रतिबन्धकत्वकल्पनमिति 'छ'पुस्तकपाठः ।

(३) 'उत्तेजकत्वेने'त्येव 'छ'पुस्तकपाठः ।

रक्तः, दण्डो रक्तत्वाभावाभाववानित्युभेयविधनिर्णयस्यैवापाद्य व्यतिरेकनिर्णयमुद्रया हेतुत्वेन व्यभिचारवारणाय दण्डो रक्त इति निर्णयविशिष्टत्वं तज्जन्यतावच्छेदके निवेश्यम् । एवं चापत्तित्वनिवेशे प्रयोजनाभावः । एवं च रक्तदण्डवान् पुरुष इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यापि तज्जन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तत्र तादृशनिर्णयहेतुत्वं बल्लभमेव । एवं वह्निय्याप्यधुमवत्पर्वतवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि वह्निय्याप्यधुमवानिति निर्णयस्य हेतुत्वं बल्लभमेव । तथा हि—अल्पलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारवारणायानुमितौ तादृशनिर्णयहेतुतायां तादृशनिर्णयविशिष्टत्वस्य निवेश्यतयाऽनुमितित्वनिवेशे प्रयोजनाभावादित्याह्वयमिति ।

अत्रोच्यते—दण्डो रक्तत्वाभावाभाववानिति निर्णयसामग्रीकाले दण्डो रक्त इति निर्णयसामग्र्या आवश्यकत्वेन लाघवाद्दण्डो रक्त इति निर्णयत्वेनैव तादृशापत्तौ हेतुतेति न तादृशनिर्णयवैशिष्ट्यं जन्यतावच्छेदकम् । एवं स्वावाच्छिन्नप्रकारतानिरूपितव्यापकत्वप्रकारतानिरूपितासामानाधिकरण्यप्रकारतानिरूपितस्वावाच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वसम्बन्धेन धर्मविशिष्टनिर्णयत्वेन सकललिङ्गकपरामर्शानामेकरूपेण हेतुत्वेऽन्यलिङ्गकानुमितौ व्यभिचाराभावेन परामर्शजन्यतावच्छेदकेऽपि न तत्तन्निर्णयवैशिष्ट्यं निवेशनीयम् ।

वस्तुतस्तु आपाद्य व्यतिरेकनिर्णयस्य परामर्शस्य च हेतुतायामननुगतामामोषज्ञानाभाववैशिष्ट्यस्य निवेशनीयतयाऽपामोष्यज्ञानकालीनघटादिप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टनिर्णयेऽपि तादृशाभाववैशिष्ट्यस्य निवेशापत्या गौरवप्रसंगेण तादृशनिर्णयवैशिष्ट्यनिवेशेऽपि तादृशप्रत्यक्षे

व्यभिचारवारणायापत्तिवस्यानुमितित्वस्य च तत्तत्कार्यताव-
च्छेदककोटी निवेशस्यौचित्येन बलसद्वेतुतयाऽनिर्वाहेण विशे-
षणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे स्वत-
न्त्रहेतुनाकल्पनमावश्यकम् । अधिकप्रसक्तभवानन्दीप्रकाशे-
ऽनुसंधेयमिति संक्षेपः ।

निर्णयत्वं च संशयान्पज्ञानत्वम् । अयं स्यात्पूर्न वेत्यायाका-
निर्णय- रकमंशयानन्तरं स्यात्पूर्न सन्देहरीत्याद्यनुव्यवसायसिद्धं
लक्षणम् संशयत्वमिति निर्विवादम् ।

अथात्र संशयत्वं न जातिः, चाक्षुषत्वादिना संकरात् ।
मंशय- अथ मानसव्यव्याप्येव संशयत्वं सर्वत्र धर्मिज्ञानकोपादि-
विचारः स्मरणादिवशान्मानससंशयस्यैवाभ्युपगमात् । न च चाक्षुष-
सामान्याः बलवत्तया कथं तादृशसंशयस्वीकार इति वाच्यं, अना-
पुण्या नदानो चक्षुर्मनोयोगादिरूपचाक्षुषसामान्या अकल्पनात् ।
न चैवं पर्वतो बहिर्मात्र वेति संशयानन्तरं पर्वतं पश्यामीत्यनु-
व्यवसायानुपपत्तिः । तत्र यत् तादृशचाक्षुषानुव्यवसायस्य चा-
क्षुषरूपविषयमावात् । विषयस्य कार्यमहभावेन हेतुत्वादिति
वाच्यम्, तादृशसंशयपूर्वं जायमानस्य धर्मिचाक्षुषरूपविषयस्य
तथाविधानुव्यवसायोत्पत्तौ बाधकाभावात् । विषयस्य पूर्ववृत्ति-
त्वेनैव हेतुत्वात् ।

वस्तुतस्नादृशमंशयोलनं धर्म्यं च चाक्षुषमभ्युपेस्य तादृशानु-
व्यवसायोपपत्तिः । तादृशसंशयोत्तरक्षण एव तथाविधानुव्यव-
सायस्य शपयैकगम्पत्वात् । न च तर्कत्वज्ञात्वा सङ्कर इति
वाच्यं, तस्य जानित्वे मानाभावादिति चेत्—

न । तुल्यपुत्र्या तर्कत्वस्यापि जातित्वेन सांकर्यस्या-
नुद्धारात् । यदि च पर्वतो निर्बहिः स्यात्तदा निर्धूमोऽपि

स्यात् । भूतल घटवदितिज्ञाने भूतलाद्यंशे तर्कत्वं स्वीकार्यं न वा । आद्ये भूतलाद्यंशे तर्कानुव्यवमायापत्तिः । अन्ये जातेरांशिकत्वापत्तिः । तस्मान्न तर्कत्वं जातिरिति विभाव्यते । तदा भूतलं घटवन्न वा । पटवच्च भूतलमितिज्ञाने पटाद्यंशे संशयत्वस्वीकारे तदंशे संशयानुव्यवसायापत्तेः । अस्वीकारे तु जातेरांशिकत्वापत्तिभिर्या संशयत्वमपि न जानिरिति तुल्यम् ।

अथ संशयत्वजातौ बाधकाभावः । न च जातेरांशिकत्वमेव बाधकमिति वाच्यं निश्चयसंशयस्वरूपसमूहालम्बनात्मकज्ञानास्वीकारात् । किन्तु क्षणविलम्बेन निश्चयस्य संशयस्य चाभ्युपगमात् । न चैवमनयैव युक्त्या तर्कत्वादेरपि जानित्वेन तामादाय संकरमसंग इति वाच्यं, संशयात्मकतर्कस्याप्यस्वीकारात् ।

ननु युगपत् संशयनिश्चयात्मकसमूहालम्बनोत्पत्तौ बाधकाभावः । निश्चयसंशयसामग्न्योः एकदा समाजसंभवादिनि चेत्-

न । सामान्यत एव संशयसामग्न्याः निश्चयं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । न तु विषयं निवेश्य प्रतिबन्धप्रतिबन्धभावः गौरवात् । लाघवेन क्षणविलम्बस्यादोषत्वात् । एवं तर्कसामग्न्या अपि संशयं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । न जातिमं करोऽपि ।

ननु तर्कसामग्न्याः संशयं प्रति प्रतिबन्धकत्वफलत्वेन गौरवमेव । संशयसामग्रीप्रतिबन्धकताया उभयमतसिद्धतया अस्माभिर्लाघवेन सामान्यत एव स्वीकारात् । न त्वेतादृशी तर्कसाम-

श्रयपि तस्या उभयमवसिद्धप्रतिबन्धकत्वाभावादिति चेत्—

न । अनुमितिकारणतया संशयान्यत्वरूपनिश्चयत्वनिर्देशेन तत्र च संशयत्वस्य प्रवेशाच्चस्य च लाघवपतिसंघानेन जाति-
त्वमिद्धावनन्तरं तर्कत्वजातिमादाय संकरप्रसक्तौ तर्कतापग्न्याः
प्रतिबन्धकतायां फलोत्तरकालीनकल्पनायां गौरवस्यादो-
षत्वादिति चेत्—

न । तथापि प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकतया सिद्धेष्टसाधनता-
ज्ञानत्वजातिमादाय संशयत्वस्य सांकर्यप्रसंगात् । न च संशयान-
न्तरमेव प्रवृत्तपनुपगमेन क्षणविलम्बेनैवेष्टसाधनताज्ञानं कल्प-
मिति वाच्यं, अयमाणिज्ञानन्तक्षणविलम्बादिकल्पनायां श्रुतशः
स्थले ब्रह्मणोऽप्यशक्यांगीकारत्वादिति चेत्—

अत्राहुः—एकधर्मिकविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वं संशयत्वं
पर्वतो वह्निमान् बह्वयभाववद्भूतलमित्यस्य चारकम् । एकध-
र्मिकेति एकविशेष्यवैत्यर्थः । भूतलं यद्वत्पटवच्चेत्यादिज्ञा-
नस्य संशयत्ववारकम् । विरुद्धपदं भूतलं बह्वयभाववदितिज्ञानस्य
तथात्ववारकमुभयपदम् । न चैवं द्रव्यं बह्वयभाववत्पर्वतो
वह्निमानिति ज्ञानस्य संशयत्वापत्तिरिति वाच्यं, सामान्यतः संश-
यस्यैकस्य लक्ष्यस्याभावेना(१) नुगनलक्षणस्यैव वाच्यतया पर्वत-
त्वावच्छिन्नविशेष्यवानिरूपितवह्निःवावच्छिन्नप्रकारताशालित्वे म-
ति पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यवानिरूपितवह्वयमावत्त्वावच्छिन्नप्रकार-
ताशालिज्ञानम्(२)पर्वतो वह्निमान् वेत्याकारकज्ञाने संशयत्वमि-

(१) अतनुगतेति 'व'पुस्तकपाठः ।

(२) 'व'पुस्तके 'ज्ञानमित्यधिकः पाठः ।

ति विशिष्यैव लक्षणं वाच्यमित्यदोषात् ।

के चित्तु वहित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टा या वह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यता तच्छालिज्ञानत्वमेव तत्र संशयत्वम् । इदं च पर्वतो वह्निमान्न वा भूतकं वह्निमान्न वेत्यादिनिखिलसंशयमाधारणम् । वैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वावच्छेदकतानवच्छेदकानवच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयमन्वन्धेन ग्राह्यम् । एवं च पर्वतो वह्निमान् वह्यभाववद्भूतत्वमिति ज्ञानस्य न संशयत्वम् । तत्र वह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया वैशिष्ट्यघटकस्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावेन वहित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टत्वाभावात् । एवं च मेयत्वेन पर्वतत्वावच्छिन्ने वह्निगोचराया वाच्यत्वेन पर्वतत्वावच्छिन्ने वह्यभाववृद्धेरपि न संशयत्वम् । तत्र द्वितीयसम्बन्धेन वहित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टत्वाभावात् । स्वावच्छेदकतानवच्छेदकावच्छिन्नत्वानवच्छिन्नावच्छेदकताक(१)त्वाभावात् । पूर्वमने ईदृशज्ञानस्य संशयत्वं दुर्वारम् । पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताया वहित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य वह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य च सत्त्वात् । न च निरवच्छिन्नत्वमधिकं निवेद्यमितिवाच्यं, जातिमद्वहिमन्न वेति संशयासङ्गहापत्तेः । न च भिन्नमेवात्र संशयत्वं निर्वक्तव्यमिति वाच्यम्, अस्मदुक्तप्रकारेणानुगममन्वन्धेन त्वद्रीत्याऽननुगमस्याप्रयोजकत्वादित्याहुः—

(१) 'वाच्यत्वानवच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावा'दित्येव 'अ'पुस्तकपाठः ।

प्रथमि तस्या उभयमतसिद्धमतिव्यक्तत्वाभावादिति चेत्—

न । अनुमिति कारणतायां संशयान्यत्वरूपनिश्चयत्वनिवेशेन तत्र च संशयत्वस्य प्रवेशाच्चस्य च लाघवप्रतिसंधानेन जाति-
त्वमिद्धावनन्तरं तर्कत्वजातिमादाय संकरप्रसक्तौ तर्कसाधन्याः
प्रतिबन्धकतायां फलोत्तरकालीनकल्पनायां गौरवस्यादो-
पत्वादिति चेत्--

न । तथापि प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकतया सिद्धेष्टसाधनता-
ज्ञानत्वजातिमादाय संशयत्वस्य सर्वाकार्यप्रसंगान् । न च संशयान-
न्तरमेव प्रवृत्त्यनुपगमेन क्षणविलम्बेनैवेष्टसाधनताज्ञानं कल्प-
यामि वाच्यं, अपामाणि कानन्तक्षणविलम्बादिकल्पनायां शतशः
स्थले ब्रह्मणोऽप्यशक्यांगीकारत्वादिति चेत्—

अत्राहुः—एकधार्मिकविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वं संशयत्वं
पर्वतो वह्निमान् बह्वधभाववद्भूतलमित्यस्य वारकम् । एकध-
र्मिकेति एकविशेष्यत्वेत्यर्थः । भूतलं यदवत्पदवच्चेत्यादिज्ञा-
नस्य संशयत्ववारकम् । विरुद्धपदं मूतलं बह्वधभाववदितिज्ञानस्य
तथात्ववारकमुभयपदम् । न चैवं द्रव्यं बह्वधभाववत्पर्वतो
वह्निमानिति ज्ञानस्य संशयत्वापत्तिरिति वाच्यं, मामान्यतः संश-
यस्यैकस्य लक्ष्यस्याभावेना(१) नुगतलक्षणस्यैव वाच्यतया पर्वत-
त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालित्वे म-
नि पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्वधयावत्त्वावच्छिन्नप्रकार-
ताशालिज्ञानम्(२)पर्वतो वह्निमान् वेत्याकारकज्ञाने संशयत्वमि-

(१) 'यननुगते'ति 'क'पुस्तकपाठः ।

(२) 'क'पुस्तके 'ज्ञानमित्यधिकः पाठः ।

तिग्रन्थस्यापि प्रकारतया भानाभिप्रायकत्वान्न कोऽपि दोष इति वाच्यम्, संयोगो न विरोधीय इति बाधबुद्धिकालनीसंशयेऽव्याप्तेः । तदानीं विरोधविशिष्टसंयोगस्य संसर्गतया भानासम्भवादिति चेत्—

मैवम् । विरोधविशिष्टसंयोगविरोधविशिष्टविशेषणतान्यतर-सम्बन्धेनावच्छिन्नप्रकारताशालित्वं स्वातन्त्र्येण विवक्षितम् । संशयस्यैवान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालित्वात् ।

न चैवं संयोगो न विरोधीय इति बाधबुद्धिकालीनसंशयेऽव्याप्तेर्दुर्वारिवेति वाच्यम्, 'एतादृशबाधबुद्धिकालीनसंशये विरोधविशिष्टसंयोगस्य संसर्गत्वाभावेऽपि विरोधविशिष्टविशेषणतायाः संसर्गत्वे बाधकाभावात् । एवं विशेषणताविशेषो न विरोधीय इति बाधबुद्धिकालीनसंशयस्य विरोधविशिष्टसंयोग-संसर्गकत्वात् । संयोगो न विरोधीयो विशेषणताविशेषो न विरोधीयः इति बाधबुद्धिदशायां संशयो न भवत्येव । अथ विरोधस्य संसर्गतया भानस्वीकारस्तदोपपद्यते यदि विरोधस्य संसर्गतया भानं प्रामाणिकं स्यात् । तदेव न प्रमाणाभावात् ।

न च संशयसमुच्चययोर्भेदान्पथानुपपत्त्या तद्भानमिति वाच्यम् । अव्याप्यवृत्तित्वग्रहोत्तरकालमेव समुच्चयोत्पत्त्या संशयस्याव्याप्यवृत्तित्वग्रहानुत्तरकालीनस्य भेदसम्भवादिति चेत्—

न । विषयतावैलक्षण्यकृतमेव ज्ञाने वैलक्षण्यमित्यस्य सर्व-मिद्धान्तसिद्धत्वात् । संशयसमुच्चययोर्विषयताकृतवैलक्षण्यस्यैव वैलक्षण्यनियामकत्वम् । अतोऽनापत्त्या विरोधस्य संसर्गतया भानमभ्युपगन्तव्यम् ।

अत्रेदं प्रतिभाति-तथा हि न तावदनुगतं लक्ष्यमेक-
कपरिते । येन भूतलं वह्निमन्न वा पर्वतो वह्निमन्न वेति संशय-
साधारणं लक्षणं सम्भाव्येत । किञ्च पर्वतो वह्न्यभाववानिति
ज्ञानस्यापि संशयत्वापत्तिः । तद्ज्ञानीयवह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्र-
कारतानिरूपितपर्वतनिष्ठविशेष्यताया अपि ज्ञानान्तरीयवह्नि-
त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टत्वात् ।

अपि च स्वावच्छेदकत्वे पटर्पात्तिर्निवेशः क्रियते न वा ।
आद्ये नीलपर्वतत्वावच्छेदेन वह्निमन्तावगाहिपर्वतत्वावच्छेदेन व-
ह्न्यभाववत्तावगाहिसंशयसद्ब्रह्मसद्भः । नान्यथ, नीलपर्वतत्वा-
वच्छेदेन वह्निमन्तावगाहिपर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभाव-
वत्तावगाहिज्ञानस्य संशयत्वापत्तेः । यथोक्तलक्षणे तु विशि-
ष्ट्य पर्वतत्वादीना निवेशेनोपपत्तेः ।

अथ समुच्चयेऽपि वह्निवह्न्यभावोभयविषयकेऽतिव्याप्तिः ।
विरोधविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतेति निवेशनीयम् । समु-
च्चये तु विरोधस्याभावेन नातिप्रसङ्ग इति तु न सांभनम् ।
यादृशसंशये विरोधो न मानः तादृशोऽव्याप्तिः । न च तथा-
विषयसंशयो न स्वीक्रियते इति वाच्यम्, घर्मिज्ञानकोट्यो-
पस्थिसादिनिस्त्रिजसामग्रीसत्त्वे तदुत्पत्तौ वाचकाभावात् । अत-
एव दीधितिः कृताप्युक्तं क्वचिद्विरोधस्यापि तद्भासकसामग्री-
समानार्थिनत्वात् । अन्यथा क्वचिद्विपुक्तेरसङ्गततेः । न च
विरोधः संमर्गपर्यादया भासते एव । प्रकारतया भावे विरोधभा-
नसामग्रचयैसणात् । तथा च विरोधविशिष्टसंयोगसम्बन्धावच्छि-
न्नवह्निकारतायाः सर्वत्रापि संगये माने वाचकाभावात् । समु-
च्चये तु शुद्धसंयोगविशेषणतपोरेव मानाप्तानिप्रसङ्गः । दीधि-

शयत्वं निर्वाच्यमिति न दोषः ।

न च सामानाधिकरण्येन विरोधिकोटिद्वयावगाहिज्ञानस्य संशयत्वापत्तेः, इष्टापत्तेः ।

न च बहिमद्भेदबहिकोटिकसंशयेऽव्याप्तिः । तत्रापि प्रकारान्तरेण बहिमद्भेदादिकं निवेश्यैव लक्षणान्तरप्रणयनात् ।

वस्तुतस्तु बहुव्ययभावप्रकारतस्तत्र बहिविशिष्टाभावप्रकारतस्ति वाच्यम् । वैशिष्ट्यं च स्वप्रतिपोगिताकत्वस्वावच्छिन्नतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरसम्बन्धेनेति न कोऽपि दोषः ।

वस्तुतः पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपर्वतत्वव्यापकत्वघटितसम्बन्धावच्छिन्नबहिवह्यभावान्यतरप्रकारताशास्त्रिज्ञानत्वघटितं पर्वतत्वविशिष्टे बहिसंशयत्वम् । समुच्चयस्य तु सामानाधिकरण्येनोभयकौट्यवगाहित्वाच्च दोषः ।

न च संयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां द्रव्यत्वावच्छेदेनैव संयोगतद्भावयोर्ग्रहस्यापि संशयत्वापत्तिरिति वाच्यं, (१)व्याप्यवृत्तित्वग्रहस्य सामानाधिकरण्येनोभयप्रकारकज्ञानं मति हेतुतया तयोरव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां द्रव्यत्वावच्छेदेन तत्तद्भावोभयप्रकारकज्ञानानुदयात् । न तथाविधग्रहस्य संशयत्वापादनम् । एवं च समुच्चयेऽव्याप्यवृत्तित्वग्रहोपयोगोऽपि संगच्छते । अन्यथा तद्भावेपि समुच्चयस्य सामानाधिकरण्येन भावाभावविषयकत्वे बाधकाभावेन तत्र तदनुपयोगस्य दुरुद्धरत्वापत्तेः ।

(१) 'अव्याप्ये'ति 'सा'पुस्तकपाठः ।

न च तथापि धर्म्यशे कोट्यंशे वा वैलक्षणविषयतैव । तयो-
 वैलक्षण्यनिर्णयिकास्तु किं संसर्गशे एव तथाविधभानपिति
 वाच्यम्, धर्म्यशे कोट्यंशे वा वैलक्षण्यनियामकत्वेन कल्पनीया-
 याः विषयतायाः समुच्चयेऽपि सत्वात् । समुच्चयेऽपि धर्मिणः
 कोटिद्वयस्य च भानाभ्युपगमात् । अखण्डोपाधिसरूपस्य तस्य
 संशय एव धर्म्यशे कोट्यंशे वा सत्त्वं न तु समुच्चयेऽपि । कल्पनीय-
 स्य तादृशस्य संशय एव कल्पनादिति तु नाशङ्कनीयम् । तस्य
 तथात्वेऽपमिद्धान्तात् । अन्यथा संशयत्वस्यैव तथात्वमस्तु ।
 तथा च गतं विवादेनेति ।

अथ तथापि विरोधस्य पदार्थान्तरस्य वा संसर्गतया भान-
 मभ्युपेयत इत्यत्र विनिगमकाभावात् । अनुपस्थितविरोधस्येवा-
 तिरिक्तपदार्थान्तरस्यापि संसर्गतया भानाभ्युपगमपसङ्ग इति
 चेत्—

न । अविरोधित्वज्ञानदशायां संशयस्यानुत्पादेऽनुभवानुरो-
 धादेव संशये विरोधभानस्यावश्यकत्वात् । एवं च न विनि-
 गमनाविरहशङ्कापि ।

न चैवमपि परस्परविरोधित्वेन स्थाणुत्वपुरुषत्वोभयप्रकार-
 रके भावद्वयकोटिके संशयेऽभ्यासिः । तत्राभावाप्रकारकत्वादिति
 वाच्यम्, भावद्वयकोटिकसंशयानभ्युपगमात् ।

न च परस्परविकल्पात्वेन स्थाणुत्वपुरुषत्वोभयप्रकारकज्ञान-
 नयामग्रीभ्यां जननीयस्य ज्ञानस्वार्थादेव भावद्वयकोटिकसंशय-
 त्वमिति वाच्यम्, तादृशस्थलेऽयं स्थाणुर्न वाऽयं पुरुषो न वे-
 त्याकारकचतुष्कोटिकसंशयस्यैव स्वीकारात् ।

वस्तुनस्तु तत्र स्थाणुत्वपुरुषत्वोभयप्रकारतां निवेदय सं-

योगसम्बन्धायाच्छिन्नप्रकारताशालित्वस्य च विरहेण पर्वतत्वा-
वच्छेदेन संशयलक्षणस्य नातिप्रसंगः ।

यत्तु स्वीयतत्प्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपि-
तप्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकीभूतप्रकारताशालिज्ञानत्वं तत्संशय-
त्वं विभिन्नधर्मिकतत्त्वभावोभयप्रकारके ज्ञाने नातिप्रसंगस्तत्र
स्वीयतत्प्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकघटकीभूतप्रकारताशालित्वाभावात् । भावद्वयकोटि-
कसंशयस्यापि तत्प्रकारकबुद्धौ ताद्विरोधित्वेन पदार्थान्तरप्रका-
रकबुद्धेर्विरोधित्वेन संग्रहः । एवं चोक्तप्रकारताशालिनो ब-
द्ध्यनिपन्नेदादिकोटिकस्यापि संशयस्य संग्रहः । सामानाधिकर-
ण्येन परस्परविरोधिकोटिद्वयावगाहिनो ज्ञानस्याप्युक्तप्रकारता-
शालित्वाभावात् संशयत्वम् । पर्वतत्वावच्छेदेन बद्धयवगाहिप-
र्वतत्वसामानाधिकरण्यात् बद्धयभावावगाहिज्ञानस्याुक्तप्रकारताशा-
लिनो भवत्येव संशयत्वम् । समुच्चयेऽवच्छेदकावच्छेदेनान्यतरप्र-
कारताया अपि सत्त्वे तु तथाविधलक्षणसंगमनात् । संशयत्वाव-
धिवारणाय विरोधविशिष्टसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वं प्रकारतायां
निवेशनीयम् । अन्यथा न निवेशनीयमित्याहुः—

अत्रेदं चिन्त्यम् । उक्तरोत्पा मर्वत्र विरोधविशिष्टसंयोगस्य
संसर्गत्वासंभवः । विरोधविषयताशालित्वस्य स्वातन्त्र्येण नि-
वेशेऽपि ज्ञानभेदेन विषयताभिन्नेतिप्रते निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्ध-
कत्वात् । संशयीषविषयतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वा-
भावेन सर्वत्रासंभवापत्तिः ।

किञ्च पर्वतो बद्धिमान् बद्धयभावव्याप्यवांश्चेतिज्ञानेऽति-
प्रसंगः । तस्यापि तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकीभूतप्र-
३० न्या० कौ०

अत एव सामानाधिकरण्येन परस्परविरोधित्वेन तत्तदु-
भयप्रकारके मंशये उक्तलक्षणासंगमनादव्याप्तिरित्यपि कस्य
चिदुक्तं परास्तम् । सामानाधिकरण्येन कोटिद्वयावगाहिज्ञानस्य
संशयत्वाभावात् ।

नन्वेवमपि पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतेसत्र पर्वतत्वेऽवच्छे-
दकतापर्याप्तिर्न निवेश्यते । निवेश्यते वा आद्ये नीलपर्वतत्वावच्छे-
देन बह्व्यभावावगाहिपर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बह्व्यवगा-
हिज्ञानस्य नीलपर्वतो बहून्यभाववान् पर्वतो वह्निमानित्याकार-
कस्य संशयत्वापत्तिः । तस्यापि पर्वतत्वविशिष्टे वह्निबह्व्यभावो-
भयप्रकारकत्वात् । अन्त्ये नीलपर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बह्व्य-
भावावगाहियुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन बह्व्यवगाहिज्ञानस्य संशयत्वा-
नापात्तिरिति चेत्—

मैवम् । युद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपर्वतत्वव्या-
पकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नबह्व्यभावप्रकारताशालित्वे सति
युद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयुद्धसंयोगसम्बन्धावच्छि-
न्नवह्निप्रकारताशालिज्ञानत्वं पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्निसं-
शयत्वम् । एवं पर्याप्तिमनिवेश्य मामान्यतः पर्वतत्वावच्छिन्नविशे-
ष्यतानिरूपितविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नबह्व्यभावप्रकारताशा-
लित्वे सति युद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपर्वतत्वव्या-
पकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निव्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वं
पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निसंशयत्वम् । पर्वतत्वसामाधिकरण्येन प्रा-
गुक्तवह्निनिधये तु युद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताभा-
वप्रकारताशालित्वविरहेण पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन संशय-
लक्षणस्य पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपर्वतत्वव्यापकसं-

योगसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालित्वस्य च विरहेण पर्वतत्वा-
वच्छेदेन संशयलक्षणस्य नातिप्रसंगः ।

यत्तु स्वीयतत्प्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपि-
तप्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकीभूतप्रकारताशालिज्ञानत्वं तत्प्रसंग-
त्वं विभिन्नधर्मिकतत्त्वभावोभयप्रकारके ज्ञाने नातिप्रसंगस्तत्र
स्वीयतत्प्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकघटकीभूतप्रकारताशालिभावत्वात् । भावद्वयकोटि-
कसंशयस्यापि तत्प्रकारकयुद्धौ ताद्विरोधित्वेन पदार्थान्तरप्रका-
रकयुद्धेर्विरोधित्वेन संग्रहः । एवं चोक्तप्रकारताशालिनो ब-
ह्निमद्भेदादिकोटिकस्यापि संशयस्य संग्रहः । सामानाधिकर-
ण्येन परस्परविरोधिकोटिद्वयावगाहिनो ज्ञानस्याप्युक्तप्रकारता-
शालित्वाभावान्न संशयत्वम् । पर्वतत्वावच्छेदेन बह्वयवगाहिप-
र्वतत्वसामानाधिकरण्येन बह्वयभावावगाहिज्ञानस्योक्तप्रकारताशा-
लिनो भवत्येव संशयत्वम् । समुच्चयेऽवच्छेदकावच्छेदेनान्यतरप्र-
कारताया अपि सत्त्वे तु तथाविधलक्षणसंगमनात् । संशयत्वाप-
निवारणाय विरोधविशिष्टसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वं प्रकारताया
निवेशनीयम् । अन्यथा न निवेशनीयमित्याहुः—

अत्रेदं चिन्त्यम् । उक्तरात्या सर्वत्र विरोधविशिष्टसंयोगस्य
संसर्गत्वासंभवः । विरोधविषयताशालित्वस्य स्वातन्त्र्येण नि-
वेशेऽपि ज्ञानभेदेन विषयताभिन्नेतिमते निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्ध-
कत्वात् । संशयीयविषयतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वा-
भावेन सर्वत्रासंभवापत्तिः ।

किञ्च पर्वतो वह्निमान् बह्वयभावव्याप्यवांश्चेतिज्ञानेऽति-
प्रसंगः । तस्यापि तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकीभूतप्र-
३० न्या० कौ०

कारताशालित्वाद् । न च तादृशज्ञाने आहार्य्येऽनाहार्ये वा
 तिमसंग आपाद्यते । नाद्यः समुच्चयवारणाय दत्ताया वि-
 रोधविषयताया अभावेनैवानतिप्रसंगात् । नापि द्विती-
 यः तादृशज्ञानस्यालीकत्वादिति वाच्यं, तदभावव्याप्यवत्ता-
 ज्ञानसामर्थ्याः प्रतिबन्धकत्वानङ्गीकारेण तादृशसमूहालम्बन-
 ज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावात् । अत एव दीक्षितिकृताऽप्युक्तं “य-
 दि चायं बह्विधान्यह्यभावव्याप्यवानि”त्यादि । एवमाहार्य्यसं-
 शयानुरोधेनापि आहार्य्यज्ञाने विरोधविषयतास्वीकारे आवश्यक
 एवेति । तथाविधाहार्य्यज्ञाने भवत्येवानतिप्रसंगः । यदि च तादृश
 प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकीभूतप्रकारतायां ग्राह्याभावादिप्रसंगं नि-
 वेद्यते तदापि भावद्वयकोटिकसंशयासंग्रह इति किमुपन्यस्तं त-
 त्संग्रह इति ।

अन्ये तु बह्विधभावोभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यता-
 (१)शालिज्ञानत्वं संशयत्वम् । संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्याप संशये
 उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतायाः समुच्चये तूभयप्रकारता-
 निरूपितविशेष्यताद्वयस्य च स्वीकारात् । महानसं बह्व्यभाव-
 वत् पर्वतो बह्विधानिति ज्ञानस्यापि न संशयत्वम् । न च संशय
 एवोभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यताद्वयम् । समुच्चये तूभयप्रकार-
 तानिरूपितैकविशेष्यत्वमित्येव किं न स्यादिति वाच्यम् । सं-
 शये विशेष्यताद्वयस्वीकारे अनुमितिकारणतायां बह्विध्याप्यधू-
 माभावप्रकारतानिरूपितपर्वतविशेष्यताकान्यत्वे सति बह्विध्या-
 प्यधूमप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालित्वस्य समुच्चयसंग्रहाया-
 भावप्रकारतायां विरोधाद्यवच्छिन्नत्वस्य च निवेशे गौरवात् ।

संशये एकविशेष्यताया अभ्युपगमे तु वह्नित्वाप्यधूमप्रकारतो
निरूपितविशेष्यतायां वह्नित्वाप्यधूमाभावप्रकारत्वानिरूपितत्व-
स्यैव निवेशेन लाघवात् ।

ननु संशये उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतायाः सत्त्वेऽपि
प्रत्येकविशेष्यताद्वयवारणं दुःशक्यम् । एवं च पूर्वोक्तानुमिति-
कारणतावच्छेदकगौरवं भवन्मतेऽपि दुर्वारम् !

न च तादृशविशेष्यताद्वयं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबन्ध-
कत्वान्न तादृशविशेष्यताद्वयमिति वाच्यं, तादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्ध-
कभावकल्पनापेक्षया विशेष्यताद्वयकल्पने गौरवाभावादिति चेत्—

न । अनेकज्ञाने विशेष्यताद्वयकल्पनापेक्षया प्रतिबन्धप्रति-
बन्धकभावकल्पने लाघवात् । अथास्तु संशये उभयप्रकारता
निरूपितैकविशेष्यता तथापि वह्निमान् पर्वतो वह्न्यभाववानि-
तिसमुच्चयेऽतिप्रसंगः । धर्मितावच्छेदकस्यापि प्रकारतया उभ-
यप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताया अपि सत्त्वादिति चेत्—

नैवम् । प्रकारतायां धर्मितावच्छेदकत्वारूपविषयताभेदस्य
निवेशात् । अत एव संयोगवद्द्रव्यं तदभाववच्छेदज्ञानेऽतिप्रसं-
गः । तत्रोभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताया अपि सत्त्वात् ।
अन्यथा द्रव्यं संयोगवत्तदभाववच्छेदमितिज्ञानाज्ज्ञेदानुपपत्तेः ।
तस्मात्तादृशज्ञानेऽनुभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतासत्त्वादितिप्र-
संग इत्यपास्तम् ।

अथ नीलपर्वतो वह्निमान् पर्वतो वह्न्यभाववानितिज्ञानस्य
नीलपर्वतत्वावच्छेदेन वह्निप्रकारकस्य शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन व-
ह्न्यभावप्रकारकस्य संशयत्वानुपपत्तिः । वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारता-

निरूपितविशेष्यतायाः शुद्धपर्वतत्वेन बह्व्यभावप्रकारतानि-
रूपिताविशेष्यतायाश्च नीलपर्वतत्वेनावच्छिन्नत्वाभावात् । विशे-
ष्यतावच्छेदकभेदेन विशेष्यताभेदावश्यकतया प्रकृते उभयप्रका-
रतानिरूपितैकविशेष्यत्वाभावात् । तत्रोभयप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यतायां नीलपर्वतत्वावच्छिन्नत्वस्य शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नत्व-
स्य वाऽभ्युपगमे शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकोभयप्रकारकस्य
नीलपर्वतत्वावच्छेदेन तथाविधसंशयस्य चोक्ततथाविधसंशयाद्रे-
दानापचेः । तथाविधसंशयानन्तरं पर्वते वह्निं संदेहि नीलप-
र्वते बह्व्यभावं संदेहीत्यनुव्यवसायापत्तेश्चेति चेत्—

न । नीलपर्वतो वह्निमान् बह्व्यभाववान् पर्वत इत्याकारक-
संशये उभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायां नीलपर्वतत्वावच्छि-
न्नत्वस्य पर्वतत्वावच्छिन्नत्वस्य वाऽभ्युपगमात् । नीलपर्वतो व-
ह्निमान् वेति संशये तु नीलत्वावच्छिन्नत्वस्यैवाभ्युपगमात् ।
पर्वते वह्निं संदेहि नीलपर्वते बह्व्यभावं संदेहीत्यनुव्यवसायं प्र-
ति तु पर्वतो वह्निमान् वा नीलपर्वतो वह्निमान् वेत्याकारकसं-
शयस्यैव हेतुत्वाच्च कोऽपि दोष इत्याहुः—

अपरे तु संशये उभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयोः पर-
स्परमवच्छेद्यावच्छेदकभावः स्वीक्रियते संशयसमुच्चययोर्बैलक्ष-
ण्याय तथैवाभ्युपगमात् । तथा च तत्प्रकारतानिरूपितविशेष्य-
तावच्छिन्नतदभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिङ्गानत्वं संश-
यत्वम् । समुच्चये तु नावच्छेद्यावच्छेदकभावः स्वीक्रियते इति न
सुत्रातिप्रसंगः । न च समुच्चय एवास्तु । अवच्छेद्यावच्छेदकभाव
इत्यतोऽपि वैलक्षण्यमुपपत्स्यत एवेति वाच्यम् । तथा सत्य-
नुमितिकारणत्वायां तदभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानवच्छि-

अतत्प्रकारतानिरूपितविशेष्यताशाळित्वरूपसंशयत्वनिवेशेन गौरवात् । यदि च बहिर्वह्यभावो वा पर्वत इति पर्वतविशेषणकोऽपि संशयः स्वीक्रियते तदास्तु तत्तदभावोभयविशेष्यतानिरूपितपर्वतनिष्ठप्रकारतयोरप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावः ।

एवं पर्वतो बहिमान् बह्यभावो वा पर्वत इत्याकारकमंशयस्यापि स्वीकारे तत्प्रकारतानिरूपितविशेष्यतातदभावविशेष्यतानिरूपितप्रकारतयोरप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावः स्वीकार्य इत्याहुः—

वस्तुतस्तु भावद्वयकोटिकसंशयानभ्युपगमे अभ्युपगमे वा तस्येव पर्वतो बहिमान् बह्यभावव्याप्यवांश्चेतिज्ञानस्यापि संशयत्वाभ्युपगमे ज्ञानभेदेन विषयताभेदाभावे च पूर्वोक्तं स्वीयतत्प्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकीभूतप्रकारताशाळित्वज्ञानत्वं तत्संशयत्वमित्येव सम्यक् । न च स्वत्वस्थाननुगमादिदमपि न सम्यगिति वाच्यं, स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकीभूतप्रकारताशाळित्वस्वनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन तत्प्रकारतावज्ज्ञानत्वं तत्संशयत्वमिति निष्कर्षेणानुपपत्त्यभावात् ।

स्वतन्त्रास्तु संशयत्वं जातिरेव सांकर्यस्य दोषत्वानङ्गीका-

स्वतन्त्रास्तु संशयत्वं जातिरेव रात् ।

न चैवं निर्णयत्वं संशयान्यज्ञानावरूपं न स्यात् । तस्यापि जातित्वे बाधकाभावादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेरित्याहुः—

तदसत् । अनुमानपरिच्छेदे सांकर्यस्य दोषताया व्यवस्थापनीयत्वादित्यलमधिकेन ।

ननु किमिदं प्रकारत्वादि यत् संशयत्वादिघटकमिति चेत्--

प्रकारतादिकं विषयताविशेष एवेति गृहाण । विषयता च ज्ञानविषययोः स्वरूपसम्बन्धविशेष एव । तत्र च सम्बन्धान्तरमन्तरेणैव विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वम् । जननयोग्यत्वं च न जननोपहितत्वम् । अतीन्द्रियाभावसम्बन्धाख्याप्तेः । तेन प्रसङ्गादिविशिष्टप्रत्ययाजननात् । किन्तु विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वम् । तच्चात्पन्ताभावे मनियोगिदेशान्यदेशत्वम् । अन्योन्याभावे प्रतिपोगितादेशान्यदेशत्वम् । प्रागभावध्वंसयोः मनियोगिकालान्यकालत्वम् । एवमन्यत्राप्युक्तम् ।

अथोक्तरूपस्य कदा चिदपि विशिष्टप्रत्ययरूपफलसम्बन्धरहितातीन्द्रियाभावसाधारणतया कथं स्वरूपयोग्यतावच्छेदकरूपत्वम् । तथा सति नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलोपधानावश्यंभावनियमभंगप्रसंगादिति चेत्—

न । तादृशनियमे मानाभावात् ।

वस्तुतस्तु स्वरूपसम्बन्धस्तत्तद्दृग्पक्षिरूपोऽननुगत एवेति न कोऽपि दोष इति प्राञ्चः ।

नवीनास्तु—विषयतातिरिक्तैव । न तु स्वरूपसम्बन्धनवीनमते विषयता विशेषः । तथा हि सा च ज्ञानस्वरूपा विस्वरूपसम्बन्धविवे- पयस्वरूपा उभयस्वरूपा वा । नाद्यः, घट-पादतिरिक्तैव पटावितिसमूहालम्बनानां भ्रमत्वापत्तेः । घटत्वावच्छिन्नघटविषयत्वस्य पटत्वावच्छिन्नपटविषयत्वस्य चैकज्ञानरूपतया तत्र घटत्वावच्छिन्नपटविषयतायाः पटत्वावच्छिन्नपटविषयतायाश्च सत्वात् । एवं तादृशसमूहालम्बनानन्तरं पटत्वे-

न घटं जानामि घटत्वेन पटं जानामीत्यनुव्यवसायापत्तिश्च । पटत्वावच्छिन्नघटनिष्ठविषयताकज्ञानस्य घटत्वावच्छिन्नपटनिष्ठविषयताकज्ञानस्य च तदनुव्यवसायविषयत्वात् । न द्वितीयः, घटत्वप्रकारकप्रमाया अपि भ्रमत्वापत्तेः । घटत्वप्रकारकप्रमायां पटत्वप्रकारकभ्रमे च घटस्वरूपघटनिष्ठविषयताया ऐक्यात् । न तृतीयः, जातिमान् घट इत्यादौ घटत्वाद्यात्मकैकैकविषयवृत्तेरेकैकज्ञानीयविषयताया जातिस्वाद्यवच्छिन्नत्वतदनवच्छिन्नत्वाभ्यां द्वैविध्यानुपपत्तेः । ज्ञानस्य विषयस्य च द्वैविध्यविरहात् । न चैष्टापत्तेः । तथा सति तादृशज्ञानस्य 'जातिमान् घट इति प्रत्येकद्वयाद्वैलक्षण्यानुपपत्तेः । तस्माद्विषयतातिरिक्तैव ।

एवं विषयतावद्विषयिताप्यतिरिक्तैव ।

न चातिरिक्तविषयतामतियोगित्वमेव विषयित्वमास्तां कृतविषयिता-मतिरिक्ततयेति वाच्यं, विषयित्वमेवातिरिक्तं तत्प्यतिरिक्तैव तियोगित्वमेव विषयत्वमित्यस्यापि वक्तुं शक्यतया विनिगमकाभावेन द्वयोरप्यातिरिक्तत्वात् ।

अथैवं तुल्ययुक्त्या विषये विषयतासम्बन्धो ज्ञाने विषयिता सम्बन्धश्चातिरिक्तः कल्पनीयः । एवं तादृशसम्बन्धस्यापि सम्बन्धोऽप्यतिरिक्त इत्यनवस्था स्यादिति चेत्—

न । तादृशानवस्थायाः प्रामाणिकत्वेन दूषणावहत्वाभावात् । सा चातिरिक्तविषयता विषयभेदाद्भिन्ना । अन्यथोक्तदूषणानामनुद्धारात् । न तु ज्ञानभेदेन भिन्ना मानाभावादित्यादिकमन्यदुह्यमिति प्राहुः ।

सा च विषयता निर्विकल्पकीया, प्रकारता, विशेष्यता, संसर्गता ।

विषयता-चेति चतुर्विधा । न च तासां विषयतात्वे मानाभाव इति
 भेदा- वाच्यं, तदुपनीतभानं प्रति तत्प्रकारकज्ञानं च प्रति तद्विषय-
 कज्ञानस्य हेतुतया निर्विकल्पकोत्तरं तत्प्रकारकताद्विशेषकतत्सं-
 र्गकज्ञानोत्तरं च तदुपनीतभानतत्प्रकारकज्ञानोत्पत्तेरेव मानत्वात् ।
 न च तन्निर्विकल्पकोत्तरं तदुपनीतभानस्य तत्संसर्गकज्ञानोत्तरं
 तदुपनीतभानतत्प्रकारकज्ञानयोश्चात्पत्तिरसिद्धेति वाच्यं, तत्प्र-
 कारकादिज्ञानोत्तरमपि तदसिद्धेर्वक्तुमशक्यत्वात् । न ह्येतदुत्त-
 रमेव तदुत्पत्तिर्नोक्तज्ञानोत्तरमित्यनुष्ये मानमस्ति तस्यैवासि-
 द्धेः । युज्यते चैतत् । अन्यथा दशरथादिपदात् शब्दबोधो
 नुपपत्तेः । तत्र हि स्वरूपतो दशरथत्वादिप्रकारकशब्दबोध
 स्यैवोदयेन तत्र स्वरूपतो दशरथत्वादिप्रकारकशक्तिज्ञानपदा-
 र्थभ्रूत्यादिकारणस्वापेक्षणेन पूर्वं तदभावात् । अस्मन्मते तु स्व-
 रूपतो दशरथत्वादिसंसर्गज्ञानमूलकात्स्वरूपतस्तत्प्रकारकश-
 क्त्वादिज्ञानात्तथाविधशब्दबोधोपपत्तेः । एतेन संसर्गतायां
 विषयतात्वे मानाभाव इत्युक्तदृष्टान्तोक्तिरपास्ता ।

उक्तरीत्या प्रकारतादिवत्संसर्गतायामपि तत्सिद्धेर्दुर्वार-
 त्वात् । यदि च विषयेष्वतिरिक्ताविषयतानां तत्र च विष-
 यतात्वकल्पनापेक्षया विषयवृत्तित्वेन क्लृप्तानां प्रकारतानां
 विशेष्यतानां विषयतात्वकल्पनस्यौचित्यमिति प्रकारतादौ
 विषयतात्वसिद्धिर्नदा संसर्गतायामप्येतादृशरीत्या विषयता-
 त्वसिद्धिर्दुर्वारैव । संसर्गताया अपि विषयवृत्तित्वेन बल-
 त्तया विनिगमकामावात् । न च घटत्वेनैवं जानामीति-
 मतीत्या प्रकारविशेष्ययोर्विषयत्वेन प्रकारताविशेष्यतयोर्वि-
 षयवृत्तित्वेऽपि संसर्गस्याविषयतया न संसर्गताया विषयवृ-
 त्तित्वमिति वाच्यं, समवायसंसर्गेण घटत्वं जानामीतिपतीत्या

समवायसंसर्गस्यापि विषयत्वात् । तस्य तटस्थतया नियामक-
त्वोपगमेनाविषयत्वे प्रकारादावपि तथात्वस्य वक्तुं शक्यत्वादि-
ति न किञ्चिदेतत् ।

वस्तुतस्तु कंबुग्रीवादिमत्वादेर्गौरवज्ञानदशायां तदवच्छिन्न-
प्रतियोगित्वप्रकारकं तद्विशेष्यकं तत्संसर्गकं च ज्ञानं न जायत
इत्यनुभवसिद्धम् । एवं च प्रकारतादेर्विषयतात्वानुपगमे कंबु-
ग्रीवादिमत्वादिकं गुर्वितिगौरवज्ञानस्य तादृशप्रतियोगित्वप्रका-
रकत्वादिकं त्रयं प्रतिवध्यतावच्छेदकं वाच्यमिति गौरवम् ।
प्रकारतादेर्विषयतात्वोपगमे तु कंबुग्रीवादिमत्वविषयतानिरू-
पितावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयताकबुद्धित्वं
त्रितयसाधारणमेकमेव । प्रतिवध्यतावच्छेदकमिति लाघवमिति
लाघवात्प्रकारतादिषु^१ विषयतात्वासिद्धिः । एतेन निर्विकल्पकी-
यविषयताया विशिष्टज्ञानविषयसम्बन्धतयैव विशिष्टबुद्धेस्स-
विषयकत्वनिर्वाहे प्रकारतादीनां विषयतात्वे मानाभावः ।
तेषां विषयतानात्मकत्वेऽपि । तद्वैलक्षण्यस्य ज्ञानवैलक्षण्य-
संपादकत्वे विरोधाभावात् । अथ प्रकारताविशेष्यतयो-
र्विषयतात्वानुपगमे व्याप्यपक्षविशेष्यकपरामर्शयोर्व्याप्यविषय-
तानिरूपितपक्षविषयताशालित्वेनानुगमप्यनुमितिहेतुत्वासंभवः ।
तयोः पृथक् हेतुत्वे च कारणताद्वयापत्तेः । निर्विकल्पकीयविषय-
तायाः परस्परं निरूप्यनिरूपकभावाभावेन तां निवेशयोक्तरी-
त्याऽनुगमासंभवादिति चेत्—

न । निश्चयत्वनिवेशानुरोधेनाप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वानुरो-
धेन च तयोः पृथक्कारणतायाः आवश्यकत्वात् । अनुमिनेः पक्ष-
विशेष्यकत्वनिषेधेन समानविशेष्यकत्वानुरोधेन पक्षविशेष्यकपरा-
मर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वाच्च ।

तदिच्छाभावपूर्वविशेषविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रति-
पन्नकतावृद्धौ गौरवापत्तेः । विशिष्टज्ञानेच्छाफाले तत्सामान्यस-
त्वे विरोधिसामग्रीदशायां निर्विकल्पकापत्तेश्च । किं चानन्तवि-
शिष्टज्ञानेषु निर्विकल्पकीयविषयतासम्बन्धकल्पनमपेक्ष्य प्रका-
रतादिषु विषयतात्वमम्बन्धकल्पनैव युक्ता ।

न चाभावकल्पनापेक्षया भावकल्पनाया लघुत्वाद्भुक्तविशि-
ष्टज्ञानेषु विषयत्वाभावसम्बन्धकल्पनापेक्षया विषयत्वसम्बन्ध-
कल्पने छाद्यत्वात्स एव कल्पयते। न तु विषयत्वाभावसम्बन्ध इति
वाच्यम् , तथा सति प्रकारतादिषु (१)विषयतात्वाभावसम्बन्ध-
कल्पनमपेक्ष्य विषयतात्वमम्बन्धकल्पने छाद्येन तत्कल्पनस्यै-
वावित्यमिति प्रकारतादिष्वपि(२)विषयतात्वसिद्धिर्निरावर्धयेति।
अधिकमस्मत्कृतमवानन्दीप्रकाशेऽनुमन्थेयमिति दिक् ।

सा च विषयता निरूप्यनिरूपकभावानापन्ना तदापन्ना
विषयता द्विधा चेति पुनरपि द्विधा । आया निर्विकल्पकीयविषय-
ता । तस्यास्तनयात्वे मानाभावात् । अन्वया च विशिष्टज्ञानविष-
यताप्रकारताविशेष्यतासंसर्गतारूपाणां तासां परस्परं निरूप्य-
निरूपकभावसत्त्वान् ।

न च तत्र मानाभाव इति वाच्यम् , तथा सति यद्वदभू-
तत्वं परेतो वदित्वानिनिज्ञानविषयताया यद्वदभूतत्वं परेतो वदि-
पभूद्भूतत्वमिति ज्ञानविषयतायाश्चाव्युत्पत्त्येन तादृशज्ञानपूर्व-
कल्पयानुपपत्तेः । तदुपगमे तु आप्ये यद्वदकारत्वभूतत्वविशेष-
त्वपूर्वविद्विपकारत्ववर्तनविशेष्यत्वयोश्च परस्परं निरूप्यनिरूपक-
भावः । अन्वये च वद्विपकारत्वभूतत्वविशेष्यत्वयोर्पद्वदकार-
त्ववर्तनविशेष्यत्वयोश्च परस्परं निरूप्यनिरूपकभाव इति तद्व्या-

तदीयविशेष्यतानिरूपितसंसर्गाविच्छिन्नतदीयप्रकारताकत्वमेव वा तेन संसर्गेण तदंशे तत्प्रकारकत्वमस्तु किमुक्तनिरूप्यनिरूपकभावस्वीकारेणति वाच्यम् । संसर्गतायाः संसर्गनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वरूपतया प्रकारताया तत्स्वीकारेणैव संसर्गताप्रकारतयोर्निरूप्यनिरूपकभावसिद्धेः । अत एव प्रकारतयैव समं संसर्गताया निरूप्यनिरूपकभावोऽस्तु किं विशेष्यतया । तावताप्युक्तापत्तिवारणसम्भवादित्यपि निरस्तम् । उक्तसंसर्गाविच्छिन्नत्वस्य विशेष्यतायामपि सम्भवेन विनिगमनाविरहेणैव तथापि समं संसर्गतायास्तत्सिद्धेः ।

नन्वेवं विशेष्यताप्रकारतयोः परस्परं साक्षान्निरूप्यनिरूपकभावे मानाभावः । प्रकारतायां विशेष्यतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितत्वमेव विशेष्यतानिरूपितत्वम् । विशेष्यतायां प्रकारतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितत्वमेव प्रकारतानिरूपितत्वम् । एतावैव वैलक्षण्यादिनिर्वाहात् । विशिष्टज्ञानमात्रे प्रकारविशेष्ययोरिव संसर्गस्याप्यवश्यं मानादिति चेत्-

नेष्यत एव । विशेष्यताप्रकारतयोः साक्षान्निरूप्यानेरूपकभावः तदनभ्युपगमेऽप्युक्तराया परंपरया निरूप्यनिरूपकभावेनैव निर्वाहसम्भवात् ।

के चित्तु घटत्वेनेमं जानामि बह्निमन्तं पर्वतं जानामीत्यनुगताकारानुष्यवसायादेव तत्सिद्धिः । प्रकारताविशेष्यतयोरिव तयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्यापि मनसैव साक्षात्कारसम्भवात् । संसर्गताया अयोग्यतया तद्द्वारकस्य परम्परया निरूप्यनिरूपकभावस्य साक्षात्कारविषयत्वासम्भवादित्याहुः ।

अन्ये तु प्रतिपोगितया साक्षात्परम्परासाधारणाधिकरणत्वावगाहिना घटानधिकरणं भूतलमित्यादिनिश्चयस्य प्रतिब-

नयोर्बैलक्षण्योपपत्तिः ।

न च तथापि तयोः परस्परं निरूप्यनिरूपकभावे माना-
भावः । अन्यतरस्मिन्नन्वतरस्य तदुपगमेनैव वैलक्षण्यनिर्वाहा-
दिति वाच्यम् , विनिगमनाविरहादेव परस्परं निरूप्यनिरूप-
कभावसिद्धेः ।

न च तथापि संसर्गतया समं प्रकारताया विशेष्यतायाश्च
निरूप्यनिरूपकभावे मानाभाव इति वाच्यम् , तत्र तेन संसर्गेण
तत्प्रकारकामित्येतदर्थनिर्वचनान्यथानुपपत्तयैव तत्सिद्धेः ।

न च तत्संमर्गकत्वे सति तद्विष्टविशेष्यतानिरूपिततत्प्रकार-
रत्ताकत्वं तत्प्रकारतानिरूपिततद्विशेष्यताकत्वमेव वा तेन सं-
सर्गेण तत्र तत्प्रकारकत्वमिति वाच्यम् । तथा सति भूतला-
दौ संयोगेन घटादिकं समवायेन रूपादिकमवगाहमानस्य ज्ञा-
नस्य भूतलाद्यंशे संयोगेन रूपादिप्रकारकत्वस्य समवायेन घ-
टादिप्रकारकत्वस्य चापत्तेः । एवं समवायेन कपालादौ संयो-
गेन च भूतलादौ घटादिकमवगाहमानस्य ज्ञानस्य समवायेन
भूतलाद्यंशे संयोगेन च कपालाद्यंशे घटादिप्रकारकत्वस्यापत्तेः ।
तत्संमर्गकत्वे सति तद्विष्टविशेष्यतानिरूपिततत्प्रकारताकत्व-
स्य तत्प्रकारतानिरूपिततद्विशेष्यताकत्वस्य वा विशेष्यात् । त-
दुपगमे च तद्विष्टविशेष्यतानिरूपिततदीयसंसर्गतानिरूपिततदी-
यप्रकारताप्रतियोगित्वं तत्प्रकारतानिरूपिततदीयसंसर्गतानिरू-
पिततदीयविशेष्यताप्रतियोगित्वं वा तदंशे तेन संसर्गेण तत्प्र-
कारकत्वं यस्य यत्र संसर्गो भ्रामवे तदीयविशेष्यताप्रकारताभ्या-
मेव तदीयसंसर्गताया निरूप्यनिरूपकभावात्कालोक्तापत्तिः ।

न च प्रकारताया एव संसर्गविशेषावाञ्छित-
या तत्संसर्गावाञ्छिततदीयप्रकारतानिरूपिततदीयविशेष्यताकत्वं

विशेष्यत्वादितरभेदस्याप्रकारत्वाच्च । एवं विशेष्यताप्रकारतातिरिक्तोद्देश्यताविधेयतारूपातिरिक्तविषयतानभ्युपगमे पर्वते वह्निरित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य पर्वताद्युद्देश्यकत्वं वह्न्यादिविधेयकत्वमप्यनुपपन्नम् । पर्वतादेरविशेष्यत्वाद्वह्न्यादेरप्रकारकत्वाच्च ।

न च तत्र पर्वतवह्न्याद्योरुद्देश्यविधेयभावो नास्त्येव किन्तु विशेष्यविशेषणभावापन्नयोर्वह्निपर्वतवृत्तित्वाद्योरेवेति वाच्यम्, प्राह्निर्निर्दिष्टपदार्थस्यैवोद्देश्यतया चरमनिर्दिष्टस्यैव च विधेयतया तथाववतुमशक्यत्वात् । अन्यथा वह्निः पर्वते पर्वते वह्निरित्यादिवाक्यजन्यशाब्दयोर्विशेष्यविशेषणभावे वैलक्षण्यभावेन वैलक्षण्यानुपपत्तेः ।

यन्मते तु प्रथमे वह्निपर्वताद्योरुद्देश्यविधेयभावो द्वितीये तु पर्वतवह्न्यादिरित्युद्देश्यविधेयभाववैलक्षण्यभावेन तद्वैलक्षण्योपपत्तिः ।

न च नामार्थयोः साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नतया पर्वते वह्निरित्यादौ पर्वतवह्न्याद्योः कथमुद्देश्यविधेयभावेनान्वय इति वाच्यम्, अत्र परस्परस्यैव तथात्वोपगमात् । अथ शाब्दबोधे प्राह्निर्निर्दिष्टपदार्थस्यैवोद्देश्यत्वे चरमनिर्दिष्टपदार्थस्यैव च विधेयत्वे “लोहितोष्णीषा ऋत्विजः मचरन्ती”त्याद्योरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयानुपपत्तिरिति चेत्—

न । समासातिरिक्तस्यैव एव तादृशनियम इत्यादेरन्यत्र सुव्यक्तत्वात् ।

न च विधेयतानिरूपकत्वमेवाद्देश्यत्वमास्तां किं तस्यातिरिक्तत्वेनेति वाच्यम् । उद्देश्यतानिरूपकत्वमेव विधेयत्वमास्तामित्यस्यापि सुवचत्वात् । तस्माद्विनिगमनाविरहादुपपत्तेरतिरिक्तमित्याहुः—

तदसत् । तपोरतिरिक्तत्वेऽपि विषयतात्वे पानामावात् ।

ध्वनायच्छेदकं घटप्रकारतानिरूपितभूतलविशेष्यताकत्वादिक-
मेव लाघवाःसंसर्गताप्रवेशे संसर्गपरम्परादृष्ट्या प्रतिबध्यतादृ-
ष्टिपसङ्गादिति प्रकारताविशेष्यप्रयोः परस्परं साक्षान्निरूप-
निरूपकभावसिद्धिः ।

न चैवमपि वृथानियामकसंसर्गावच्छिन्नयोः प्रकारताविशे-
ष्यतपोस्तदसिद्धिः । तत्रोक्तप्रकारासम्भवादिति वाच्यम्, तत्रा-
पि सत्सम्बन्धित्वाभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वयैव तत्सिद्धेः ।

न च साक्षात्परम्परासाधारणसम्बन्धित्वस्वैकस्याभावा-
श्लोक्तरीत्यापि तस्मिद्धिरिति वाच्यम्, साक्षात्परंपरासाधारणा-
धिकरणत्वस्वैव तस्याप्यनुगतव्यवहारादिनासिद्धैर्ब्रह्मणोपि
दुर्गतरादित्याहुः ।

सा चेपं विषयता ज्ञानेन महोत्पद्यते विनश्यति च । अत
विषयता ज्ञानेन सद्यो एव विषयताया ज्ञानसमानदेशत्वसमानका-
ल्पत्वेन विनश्यति च लीनत्वप्रवादोपीति केचित् ।

वस्तुतस्तु तथा सत्यनन्तव्यक्तिकल्पनापत्त्या ज्ञानभेदेन
विषयताभेदोपगमेऽप्युक्तरीत्या विषयभेदाद्वेदावश्यकत्वे ज्ञानभे-
दाद्वेदे मानामात्रेण चेदमयुक्तम् । किन्तु सपत्न्यावशित्वैव ।
अत एव नित्यमम्बन्धत्वेन समवायान्तमार्वाक्ष मुनिकृतपदार्थवि-
भागविरोधोऽपीति सारः ।

अत्र केचित्—उद्देश्यताविधेयता चातिरिक्ता विषयतानु-
मिरयादावुपेया । न च विशेष्यताप्रकारतारूपत्वमेव तयोरिति
वाच्यम्, तथा सति जलादिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृ-
थिवीत्वरती पृथिवीत्यायाकारकपरामर्शजन्यायाः पृथि-
व्यापितरभेद इत्यायाकारकाभिमिद्धमाध्यविशेष्यकानुमितेः पृ-
थिव्यापुद्देश्यकत्वेतरभेदविधेयकत्वबोधोऽनुपपत्तेः । पृथिव्यादेर-

घटं न साक्षात्करोमीत्याद्यनुव्यवसायविषयतया लौकिकविषयता-
तिरिक्तोपेया । तादृशानुव्यवसायस्य घटादिविषयकप्रत्यक्षाभाव-
विषयकत्वे घटायुपनीतभानानन्तरं तादृशानुव्यवसायानुपपत्तेः ।
तदानीं घटादिविषयकप्रत्यक्षसत्त्वेन तदभावासत्त्वात् ।

न च लौकिकसन्निकर्षघटितप्रत्यक्षसामग्रीजन्यत्वाभाववि-
शिष्टघटादिविशिष्टघटादिप्रत्यक्षमेव तादृशानुव्यवसायविषय इति
वाच्यं, जन्यत्वाद्यनुपस्थितावपि तादृशानुव्यवसायोत्पत्तेरिति
चेत्—

न । स्ववृत्तिलौकिकसन्निकर्षघटितप्रत्यक्षसामग्रीजन्यत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाद्यभावविशिष्टप्रत्यक्षस्यैव तादृशानु-
व्यवसायविषयत्वे बाधकाभावात् । न चानेकपदार्थघटितस्य
तस्य सम्बन्धत्वाभावाच्चैवमिति वाच्यं, सांसारिकविषयतावत्य-
रूपमन्वन्धत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । तस्माल्लौकिकविषयता ना-
नतिरिक्तेति दिक् ।

अत्र केचित्—प्रवृत्तेर्विषयताप्यतिरिक्तावश्यमुपेया । एका
साध्यत्वारूपविषयता । सा च यन्निष्ठकृतिसाध्यताज्ञानादिना
प्रवृत्तिस्तन्निष्ठा । तस्मात्सिद्धम् । घटयागपाकादिष्वेव न तु
तज्जनक्रीभूतकपालहृदिस्रण्डुलादिसिद्धमतो न तत्र सा । न च
तस्यां मानाभाव इति वाच्यं, घटादिसिद्धतादशायां(१) घटं
करोमि यागं करोमीत्याद्यनुव्यवसायोदयेन घटं करोति यागं
करोतीत्यादिव्यवहारोदयेन च तस्या आवश्यकत्वात् । अत्र एव
कपालहृदिस्रण्डेः सिद्धतादशायां कपालं करोमि हविष्करोमीत्या-
दिर्नानुव्यवसायः । न वा कपालं करोति हविष्करोतीत्यादि-
व्यवहारः । कृत्यानुयोगे द्वितीयायाःसाध्यत्वारूपविषयतार्थकत्व-

१ (१) घटादेरसिद्धतादशायामिति 'क'पुस्तकपाठः ।

रथा प्रतिबन्धकस्य सकृदाहार्यज्ञानव्याक्तिभेदकूटानामेकत्र निवे-
 शे तेषां प्रत्येकं विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणानन्तप-
 तिवन्धकतापरया गौरवमिति तद्विषयकाहार्यज्ञानव्यक्तिभेद-
 कूटं तत्तद्विषयघटिनवापबुद्धिप्रतिबन्धकतायां निवेदयतात्मनिष्ठप्र-
 त्यासस्या विषयभेदेनैव बाधबुद्धिप्रतिबन्धकताया औचित्येनो-
 क्करीत्या गगनं मासात्करोमीत्याद्यनुव्यवसायापश्यमावेनाति-
 रिक्तलौकिकविषयतांगिकारो निरर्थक एव । एतेनोक्करी-
 त्या बाधस्य विषयनिष्ठप्रत्यासस्या प्रतिबन्धकतया ग-
 गनत्वादायुक्तानुव्यवसायापत्तिः प्रकारान्तरेण वारणी-
 या । तथा हि—अनुव्यवसायं प्रति लौकिकप्रत्यक्ष-
 सापग्रीजन्यव्यवसायस्य विषयं निवेदय तद्विषयेन हेतुताकल्पने
 गौरवमिति तदपेक्ष्य स्वीयप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
 तप्रकारितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतासम्बन्धेन मान-
 सत्वावच्छिन्नं प्रति लौकिकप्रत्यक्षसापग्न्याः स्वातंत्र्येण स्वाध्य-
 वृत्तित्वसम्बन्धेन कारणत्वं कल्प्यते ज्ञापनात् । वृत्तित्वं च
 स्वरूपसमवायान्यतरसम्बन्धेन बोध्यम् । गगनत्वादौ च कार-
 णतावच्छेदकसम्बन्धेन लौकिकप्रत्यक्षसापग्रीरूपकारणाभा-
 धात्कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन मानसत्वावच्छिन्नोत्पत्त्यसंभवेनो-
 क्तापत्तिवारणसंभव इति परास्तम् । उक्करीत्या बाधस्यात्मनिष्ठ-
 प्रत्यासयैव प्रतिबन्धकत्वात् । निवेदयद्वयलौकिकप्रत्यक्षसा-
 पग्रीजन्यव्यवसायोत्तरमप्यनुव्यवसायोत्पत्त्या तत्र स्वामिवा-
 रेणापदार्थिनरीत्या लौकिकप्रत्यक्षसामग्न्याः कारणताकल्पना-
 संभवेन विषयभेदेनैव व्यवसायानुव्यवसाययोः कार्यकारणभाव-
 स्थावश्यकतया तादृशसामग्न्याः विषयनिष्ठप्रत्यासस्या हेतुभे-
 नांकापत्तिवारणासंभवाच्च । अथैवमपि घटानुपनीतमानानन्तरं

घटं न साक्षात्करोमीत्याद्यनुव्यवसायविषयतया लौकिकविषयता-
तिरिक्तोपेया । तादृशानुव्यवसायस्य घटादिविषयकप्रत्यक्षाभाव-
विषयकत्वे घटाद्युपनीतभानानन्तर तादृशानुव्यवसायानुपपत्तेः ।
तदानीं घटादिविषयकप्रत्यक्षसत्त्वेन तदभावासत्वात् ।

न च लौकिकसन्निकर्षघटितप्रत्यक्षसामग्रीजन्यत्वाभाववि-
शिष्टघटादिविशिष्टघटादिप्रत्यक्षमेव तादृशानुव्यवसायविषय इति
वाच्य, जन्यत्वाद्यनुपस्थितावपि तादृशानुव्यवसायोत्पत्तेरिति
चेत्—

न । स्वतन्त्रलौकिकसन्निकर्षघटितप्रत्यक्षसामग्रीजन्यत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाद्यभावविशिष्टप्रत्यक्षस्यैव तादृशानु-
व्यवसायविषयत्वे बाधकामावात् । न चानेकपदार्थघटिनस्य
तस्य सम्बन्धत्वाभावाच्चैत्रमिति वाच्यं, साक्षात्कविषयतावत्त्व-
रूपमन्वन्धत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । तस्मात्लौकिकविषयता ना-
नतिरिक्तेति दिक् ।

अत्र केचित्—मदृशैर्विषयतात्पत्तिरिक्तावश्यमुपेया । एका
साध्यत्वारूपविषयता । सा च यन्निष्ठकृतिसाध्यताज्ञानादिना
मदृशिस्तन्निष्ठा । तथासिद्धम् । घटयागपाकादिष्वेव न तु
तज्जनकीभूतकपालहृदिहृत्पुलादिसिद्धमतो न तत्र सा । न च
तस्या मानाभाव इति वाच्य, घटादिसिद्धतादशाया(?) घटं
करोमि यामं करोमीत्याद्यनुव्यवसायोदयेन घटं करोति याम
करोतीत्यादिव्यवहारोदयेन च तस्या श्रावश्यकत्वात् । अत एव
कपालहृदविगदेः सिद्धतादशाया कपालं करोमि हविष्करोमीत्या-
दिर्नानुव्यवसायः । न वा कपालं करोति हविष्करोतीत्यादि-
व्यवहार । कृषानुयोगे द्वितीयायाः साध्यत्वारूपविषयतार्थकत्व-

(१) घटादेरसिद्धतादशायामिति 'क'पुस्तकपाठः ।

नियमात् । न च कृधातुयोगे साध्यताख्यविषयताया एव द्विती-
यार्थत्वे कपालतंत्रादेः सिद्धतादशार्था कपालं करोतीत्यादि-
व्यवहाराभाववत् कपालं घटवन्तं करोति तन्तुं घटवन्तं करो-
तीत्यादिव्यवहाराभावमसंग इति वाच्यं, साध्यवैशिष्ट्यबोधक-
पदां ममभिव्याहृतकृधातुयोग एव द्वितीयायाः तादृशविषय-
तार्थकत्वनियमात् । कपालं घटवन्तं करोतीत्यादौ च कपाला-
दिवद्गोचराद्वितीयाया वृत्तिवमर्थः । मनुवन्तोचराद्वितीयायाश्च प्रयो-
जकत्वमर्थः । मनुवर्थश्च सम्बन्धः । तथा च कपालादिघृत्तिघट-
सम्यन्धादिप्रयोजकत्वापारकर्मत्वन्वयबोधः ।

द्वितीया चोपादानत्वापरनाम्नी सिद्धत्वाख्यविषयता । सा-
न सिद्धकपालहविस्तदुल्लासुपापनिष्ठा । कपालेन घटं करो-
मि हविषा यागं करोमीत्याद्यनुव्यवसापव्यवहाराभ्यां तत्सि-
द्धिः । अन्यथा कपालेनेत्यादितृतीयार्थानुपपत्तेः । तत्रोपादान-
ताख्यविषयताया एव तृतीयार्थत्वात् । तस्या धात्वर्थकृता-
वन्वपात् ।

३ . न च तत्र जन्यत्वं विषयत्वं वा तृतीयार्थस्तस्य च घटया-
गादायेवान्वय इति वाच्यम् । सर्वत्र घात्वर्थ एव तृतीयार्थान्वय-
स्य स्युत्पन्नात्वात् । अन्यथा तण्डुलावयवेन तण्डुलं पचतीत्या-
दिव्यवहारापत्तेः । कपालेन घटं करोतीतिवत् कपालेन घट-
मानयतीत्यादिव्यवहारापत्तेश्च ।

न च घान्नर्यान्नितं विषयत्वमेव तत्र तृतीयार्थं इति
वाच्यम् । तथा सति घटत्वेन घटं करोति हविष्ट्रेण यागं करो-
तीत्यादिव्यवहारापत्तेः । तस्मात्तृतीयार्थस्य घात्वर्थान्वयस्युत्पन्न-
त्वेन कपालेन घटं करोतीत्यादौ प्रवृत्तेरुपादानत्वाख्यविषयता
विना घात्वर्थे तृतीयार्थान्वयानुपपत्त्या प्रवृत्तेरुपादानत्वाख्यविष-

यत्तन्गीकार आवश्यकमथ अत एव कपालाद्युपादानमर्थसंज्ञजन्यता-
वच्छेदकमपि दुर्बलम् । उपादानतात्पर्यविलक्षणविषयताशालिमष्ट-
चित्तत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वात् । तद्वर्षावच्छिन्नं मत्स्युपादान-
प्रसङ्गस्य घटादिजनकत्वप्रकारककपालाद्युपादानगोचरत्वात्कैक-
प्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वादुपादानमत्र कारणम् ।

एवं मष्टचेस्तृतीयोद्देश्यतारूपापि विषयता । सा च यस्मात्-
धनताज्ञानाधीना मष्टचित्तनिष्ठः । तच्च जलाहरणादिस्वर्गोद्देश-
दिकल्पं फलमेव ।

न च तस्यां मानापावः । जलाहरणार्थितया घटं करोमि
स्वर्गायितया यागं करोमि जलाहरणमुद्दिश्य घटं करोमि स्वर्ग-
मुद्दिश्य यागं करोमीत्याद्यनुव्यवहाराप्यवहारयोरेव मानत्वात् ।
तदन्गीकारे जलाहरणाय घटं करोतीत्यादौ चतुर्थपर्याय-
पक्षेऽपि ।

न च तत्र विषयत्वमेव चतुर्थपर्यायमिति वाच्यं, तथा सति
घटस्यापि घटं करोतीत्यादिव्यवहारस्याप्यपक्षेः । तस्मात्सुक्ती-
त्या मष्टचेरतिरिक्तविषयतात्रयमावश्यकमित्याहुः ।

अत्र प्राचीनानुयायिनः—मष्टचेर्विषयतात्रैविध्ये मानामा-
प्राचीनानुयायिनां वः । किन्तु कपालहाविस्तण्डुलाद्युपाप एव मष्ट-
मते श्रित्तिव्यति- चिर्विषयो न तु साध्यो घटादिरुद्देश्यं फलं वा
पयतायां मानाभावः मष्टचेरसिद्धविशिष्टसिद्धविशेषकत्वनियमेनासि-
द्धघटादिविशिष्टसिद्धकपालाद्युपादानविषयकत्वस्यावश्यकत्वात् ।
मष्टचेर्विषयत्वमेव चोपादानत्वम् । अथैवं घटं करोति यागं
करोति पाकं करोतीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः । कृत्यानुयोगे द्वि-
तीयाया विशेष्यतार्थकत्वानियमात् । अन्यथा कपालत्वं करो-
तीत्यादिव्यवहारापक्षेऽपि चेत्-

न । तत्र घटपागपाकादिपदस्य कपालहविस्तण्डुलादौ
लासणिकत्वात् । कृषानुयोगे द्वितीयाया विशेप्यतानुकूलत्वा-
न्यतरार्थकत्वानियमेनानुकूलत्वस्य लक्षणया तत्र द्वितीयाथत्व-
संभवाच्च ।

न च लक्षणया शब्दप्रयोगरूपव्यवहारसमर्थनेऽपि घटा-
दिविशेष्यकत्वावगाहित्वेनानुभूयमानायाः घटं करोमीत्यादिप्रा-
प्तिसिद्धमतीतिर्न समर्थितेति वाच्यं, तादृशानुभवस्यैवातिदेः ।
अन्यथा भावत्वेनानुभूयमानतमःप्रत्यक्षातुरोपेन तमसोपि
भावत्वांगीकारापत्तेः ।

न च लक्षणया मानाभाव इति वाच्यं, घटं करोतीत्यादि-
प्रयोगानुपपत्तेरेव मानत्वात् ।

न च लक्षणाकल्पने गौरवेण लाघवादतिरिक्तविषयतास्वी-
कार एवोचित इति वाच्यं, लाघवेनातिरिक्ताविषयताभिदेः । प्र-
तिबन्दिमद्वयकवलित्वात् । एतेन प्रवृत्तिं प्रति कृत्तिसा-
ध्यतादिज्ञानहेतुत्वानुपपत्त्या साध्यतादिविषयतासिद्धिः । प्रवृ-
त्तिविषयत्वस्योपादानादिसाधारण्येन तदनुपपत्ते व्यभिचारप्र-
सङ्गादिति नव्योक्तमपि परास्तम् । सिद्धस्योपादानस्यैवातिदो-
परगणेन प्रवृत्तिविषयत्वात् । कृत्तिसाध्यताज्ञानादिविषयत्वात्
साध्यत्वं च योगक्षेममाधारणं जन्यत्वमेव । उद्देश्यत्वं च प्रयोज-
केच्छाविशेषत्वमेव । एवं च जलाहरणाय कपालेन घटं करो-
तीत्यादौ निवृत्तोपादानत्वादिकमेव तृतीयाथर्थ इति न कोऽपि
मायुक्तदोषः ।

वस्तुतस्तु साध्यस्यैव घटादेः प्रवृत्तिविषयत्वं नोपादानस्य
कपालादेर्न वा फलस्य जलाहरणादेः । आसिद्धस्यैव स्वजन्यस्य
प्रवृत्तिविषयत्वस्याभावात् । प्रवृत्त्युपादानत्वं च प्रवृत्तिविषय-
ज-

नकत्वमेव । तदेव च कपालेनेत्यादौ तृतीयार्थो धात्वर्थान्वयि सा-
ध्यत्वम् । उद्देश्यत्वं च पूर्वोक्तमेव । तदेव च द्वितीयार्थः । चतुर्थ-
र्थश्च सोऽपि धात्वर्थान्वय्येव । प्रवृत्तिविषयताया उपादानादाव-
भावात् प्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यतादिज्ञानहेतुनायामनुपपत्तिः ।

यत्तु निरुक्तसाध्यत्वादिघटकजन्यत्वाद्यनुपस्थितावपि सा-
ध्यत्वाद्यवगाहिन्या जलाहरणाय कपालेन घटं करोमीत्याया-
कारकमतीतेरनुभवसिद्धतया साध्यतोपादानतोद्देश्यतात्पत्तिरि-
क्तप्रवृत्तिविषयताङ्गीकार आवश्यक इति नव्यैरुक्तम्-

तदप्यसत् । तादृशानुभवस्यैवासिद्धेः । अन्यथा व्याप्त्या-
दिघटकानामभावाद् हेतुसामानाधिकरण्यादानामनुपस्थिता-
वपि व्याप्त्यादिमतीतेरनुभवसिद्धतया व्याप्त्यादेरप्यतिरिक्तत्वा-
पत्तेः । यदि च स्वाश्रयिष्ठसमानाधिकरणात्पन्ताभावमनियोगि-
तानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकाश्रयिष्ठसमानाधिकरणवृत्तित्ववि-
शिष्टस्वाश्रयत्वसम्बन्धेन घूमत्वादिकमेव व्याप्तिस्तत्र च नोक्त-
दोषः । सम्बन्धघटकोपासितेनपेक्षणादिति विभाव्यते तथापि
न सति । प्रकृतेऽपि स्वाश्रयजन्यत्वसम्बन्धेन प्रवृत्तित्वमेव
साध्यत्वम् । स्वाश्रयविषयजनकत्वसम्बन्धेन तदेवोपादानत्वम् ।
स्वाश्रयमयोक्तेच्छाविशेष्यत्वसम्बन्धेन तदेवोद्देश्यत्वमित्यस्य
सुवचत्वात् । एवं चानिष्टाद्यवपि । एकस्यैव सम्बन्धभेदेन व्य-
वहारेभेदजनकतया एकेनैव निर्वाहादिति निपुणपाठोचनमपिम् ।

नन्वेवं ज्ञानादिविषयताप्यतिरिक्ता मास्तु । ज्ञानादिरूपविष-
यतयैव निर्वाहसम्भवात् । तथाहि विशिष्टानुद्धौ तावत्प्रतियोगि-
त्वानुयोगित्वयोर्मानं स्वीक्रियते । घट इति ज्ञाने च घटत्व-
विषयतानिरूपिता मनियोगित्वस्य विषयता तद्विरूपिता स-
वापस्य तद्विरूपितानुयोगित्वस्य तद्विरूपिता घटस्य । तत्र च प्र-

तियोगित्वानुयोगित्वविषयतयोरपि परस्परं निरूप्यनिरूपकभावं स्वीक्रियते ।

एवं च सामान्यतो विषयता ज्ञानरूपैव । सैव स्वनिरूपित-
त्वस्वनिरूपितानुयोगित्वविषयत्वानिरूपितत्वोभयमम्बन्धेन प्र-
तियोगित्वविषयताविशिष्टा विषयताप्रकारतास्वनिरूपितत्वस्व-
निरूपितप्रतियोगित्वविषयत्वाऽनिरूपकरवोभयसम्बन्धेनानुयो-
गिताविषयताविशिष्टाविशेष्यता । उक्तयोः प्रकारताविशेष्यत-
योऽसंसर्गात्त्वात्निरूपितत्वमपि विशेषणं देयम् । तेनानुयोगित्वस्य
विषयता न प्रकारता । प्रतियोगित्वस्य च न विशेष्यता समज्यते ।
संसर्गता च परस्परनिरूपिताभ्यां प्रतियोगित्वानुयोगित्वविषय-
ताभ्यां निरूपिनाविषयतेति सर्वनिर्वाहात् । निरूपितत्वादिषु
चातिरिक्तमतिरिक्तं वेत्त्यन्यदेतन् । विषयतातिरिक्तत्ववादि
नापि तदतिरिक्तत्वाभ्युपगमात् । अत एव घटपटाविस्थादिसमू-
हालम्बनादीनां भ्रष्टत्वाद्याभक्तिरपि पूर्वोक्ता निरन्वेति चेत्

अस्तु ज्ञानादिविषयताप्यनतिरिक्ता तत्राप्यस्माकमग्राहाभा-
वात् । प्राचीनविद्वेषिणां नवीनानामेव तत्राग्रहात् । पि-
त्रादीनामप्यत्रैव पक्षे स्वारस्याच्चेति चदन्तीत्यधिकमूर्खं सुर्थ-
मिदित्यलं विश्वरेण ।

प्रत्यक्षचिन्तामणिमिश्रदीपित्यादिमन्वधानवलोक्य भूषः ।

संज्ञेयनो वर्णितमत्र सम्यग् प्रत्यक्षतत्त्वं बहुबुक्तिघुक्तम् ॥

इति श्रीमत्प्रदयाफयप्रमाणज्ञश्रीमन्मुकुन्दपण्डिता-
त्मजपुणतामकरोपनामकमहादेशपण्डितविरचिते

श्रीन्यायकौस्तुभे प्रत्यक्षकौस्तुभः समाप्तः ।

प्रत्यक्षकौस्तुभस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१ ८ -शास्त्री-	-शास्त्र-
२ ४ प्रची-	प्राची-
२ ६ -ति । वि-	-ति वि-
२ १६ मङ्गलस्य-	मङ्गलत्व-
२ २५ अनुपत्ते-	अनुपपत्ते-
३ १२ द्वयमु-	द्वयमप्यु-
३ १६ पदास-	यदा स-
३ १७ ग्रहः	ग्रहम्
३ १८ -पयताभा-	-पयाभा-
४ ६ -पयिता-	-पयता-
५ १२ -चाररूपघ-	-चारद्वयघ-
६ १ -नेता	-ने ना-
६ ९ -त्वे न	-त्येन
६ ११ -ज्ञानधि-	-ज्ञानग्रहवि-
६ १४ -न्यवि-	-न्यत्ववि-
६ २० -यद्-	-पाद्-
७ ४ तद्-	तद्-
७ ५ -यं स-	-यस-
७ १५ -णा-	-ण-
७ १६ -नधि-	-नाधि-
८ १४ -साध्या-	-साध्यता-
९ १२ प्रमाप्ता-	प्रमता-

पृष्ठे पङ्की अशुद्धम् ।

शुद्धम् ।

६ १७ -ह वा-

-हे वा-

९ १६ स्वयन्तवप्रमाणेत्यादि 'ख'

पुस्तकपाठो न सम्यक्

१० २० -पामायात्

-पासम्मवात्

१० २१ -कशि-

-कहेतुप्रविष्टशि-

११ ६ जानीय-

-जातीय-

१२ १५ -येन

-ये न

१३ ६ -हारो-

-हारौ-

१३ २० -पा

-पा-

१४ १८ -क्यात् ।

-क्यात्

१५ २ प्रवृत्त्यनुत्पत्त्येति 'स'पुस्त-

कपाठः ।

१५ ५, १७ -लेन

-ले न

१५ ६ -तापप-

-ताप-

१५ २१ -गो दृष्टं

-गोऽदृष्टं

१५ २४ -स्वरूपे वे-

-स्वस्त्येवे-

१६ १ सामानाधिकरण्यानां

×

१६ २१ -त्यर्थः

त्यर्थः

१७ ७ भावे वेत्यादभ्य सम्मवा-

दित्यन्तोग्रन्थः 'स'पुस्त-

के नास्ति

१७ १३ -देशः । स

-देशः । स

१७ १४ -ताव-

-ताव-

१७ १७ -रिणिः

-रणिः

१७ २२ तत्तौ

न त्तौ-

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।

शुद्धम् ।

- १८ १३ -न्द्रे
 २० १४ सर्वो वा वा-
 २० १४ -मापन्नं गोचरं प्र-
 २१ ५ -तेन
 २३ १० -पा । व्या-
 २६ २० -र्त्त
 २७ ८ स्वानेनै-
 २९ १ -यस-
 २९ ४ न चैव
 २९ १० -द्य घ-
 २९ २२ -णप्र-
 ३० २२ -त्ये
 ३२ १ -हे सा
 ३२ ९ क्षानास्क-
 ३२ २१ -त्ताडु-
 ३२ २१ -नां
 ३२ २२ -त्येन हे-
 ३३ २२ -सिद्ध
 ३६ १ -त्येवं
 ३६ १२ -ताया
 ३७ १९ तद्भेदेऽपि
 ३७ २४ -यप्र-
 " " -यन्त्य-
 ४० १ -णक-
 ४१ ४ -तरं-

- न्द्रे
 सर्वाङ्गवा-
 -मापन्नगोचरप्र-
 -नेन
 -पा ध्या-
 -त्त
 -त्या तेनै-
 -यः स-
 नन्प्रेव
 -द्यघ-
 -णाप्र-
 -त्यं
 -हसा
 क्षानानास्क-
 -त्ताडु-
 -ना
 -त्येन तत्र हे-
 -सिद्धि
 -यय
 -ता या
 तद्भेदेन तद्भेदेऽपि-
 -ताप्र-
 -रकस्य
 -गुणाक-
 -तेरे-

पृष्ठे पङ्क्ति वशुद्धम् ।

- ४१ १७ अत्र
 ४२ ३ मतेन
 ४२ ७ -त्वज्ञान
 ४४ १ -लघ
 ४४ २ -त्वेनाव-
 ४४ १७ न तु
 ४६ ९ -च्च । त-
 ४६ १९ -स्रव्या-
 ४७ ९ -तोऽश्व-
 ४८ ९ न
 ४८ = -चः । प्र-
 ४८ २१ विशेष्यत्य-
 ५० ९ -सिद्धप्र-
 ५० ९ -भाष्ये
 ५१ १० स ध-
 ५१ १३ -नफ-
 ५१ २१ स ध-
 ५२ ६ -दि-
 ५२ २१ -विषय-
 ५३ २४ शेष्य-
 ५३ २५ घट
 ५४ ७ -पयि-
 ५४ ११ -धः । स्व-
 ५४ १२ ते लौ-
 ५५ ६ -शी-

शुद्धम् ।

- अत्र
 मते न
 -स्वज्ञानस्य ज्ञान-
 लाघ
 -त्वेनानव-
 न तु
 -च्च त-
 -स्रव्या-
 -ताश्व-
 तेन
 -चः प्र-
 -विषयत्य-
 -सिद्धत्वं यच्च प्र-
 भाषयत्वे
 सध-
 -नमफ
 सध-
 -दे-
 -विषयि-
 शेष्यि-
 पट
 -पय-
 -धः स्व-
 तेलौ-
 -शयी-

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।

- ५५ ८ -केन
 ५५ ९ -न्त्यं क्षा-
 ५५ ९ -का प्र-
 ५६ १५ -ज्झा-
 ५६ २२ घट
 ५७ १२ -न्या-
 ५८ १० -रन्य-
 ५९ १९ -ज्ञानतद्धि-
 ५९ २० -मता क्षा-
 ५९ २३ -यवोप-
 ६० २ -यता- ; -मिति-
 ६० २४ -तज्ज्ञात-
 ६१ २१ न कदा
 ६३ ८ -माण्या-
 ६३ २३ -आ-
 ६५ ७ -मघ्रा-
 ६५ २० -स्याप्रा-
 ६५ २१ -नं विशेष्य
 ६६ ४ -प्रं त
 ६६ १० -टत्वविशेष्यत्व-
 ६६ १७ -न्तुके हे-
 ६७ ४ यता नि-
 ६७ १७, २३ -णसं-
 ६८ १९ णाया-
 ६९ २० -रघधी-

शुद्धम्।

- के न
 -न्त्यज्ञा-
 -काऽप्र-
 -ज्झा-
 घट
 -न्यां-
 रप्यन्य-
 -ज्ञानाद्धि-
 -मत्तामा-
 -यवोपप-
 -यत्ता- ; -मिने-
 तज्ज्ञान-
 -नैकदा
 -माण्य-
 -प्र-
 -मत्ता-
 स्य प्रा-
 नं, विशेष्य
 -प्रं न त-
 -टविशेष्यकत्व-
 -न्तुकहे-
 -यत्तानि-
 -णासं-
 -णाद्य-
 -त्यनधी-

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।

- ७० २ -न्नेन
 ७० ९ एवं
 ७० १५ रङ्गत्यादिमत्तया
 ७१ ५ -णान्नि-
 ७३ १५ -त इ-
 ७४ १४ तीस
 ७४ २२ शताह्दशप्र-
 ७५ २३ -सि
 ७६ २२ नास्या-
 ७८ ५ त्र्येवा-
 ७८ १३ वो र्या-
 ७६ १२ -पई
 ७२ १४ -द्वि षा
 ७९ २२ -भावो
 ७२ २३ -व
 ७९ २५ -प्यनु ; मननात्तुम्
 ८० १७ तद्धर्मा-
 ८० १८ न तु तद्धर्मा
 ८० २२ भावत्वा
 ८० २३ -त्वे नतु
 ८१ १० -शा मा
 ८१ २४ -मनु
 ८३ १४ -कस्या
 ८४ २५ शंशि
 ८५ ३ -भाव

शुद्धम् ।

- न्ने न
 एव
 रजनन्याभाववत्तया
 -णतावन्नि-
 ते इ-
 -तीपस-
 -शप्र-
 -से-
 -नल्या-
 -त्र्येवा-
 -वाऽप्या-
 -पार्दं,
 -द्वित्वा-
 -भानो-
 -न
 प्यननु ; मम नानुम्
 ननु तद्धर्मा-
 तद्धर्मा-
 -भाववत्त्वा
 त्वं, न तु
 -श्रामा-
 -मननु-
 -कत्वस्या-
 -शं शि-
 -भान

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।

शुद्धम् ।

८६	६	-रभ्यु-	-रनभ्यु-
८७	८	श्यां	-श्या
८७	१०	-मे ता-	-मे
८७	१७	-द्धेः । त-	-द्धेः त-
८८	१४	-यादि-	यादिघटित-
८९	१५	-तां ज्ञानाभाषक-	ज्ञानाभाषक-
८९	२२	निश्चाय	-निश्चाय
९०	१	हस-	-हास-
९०	१७	गाग्र	-ग्रंग्र-
९१	१	-पत्वा-	-पयत्वा-
९१	३	त्ति-	-ति-
९१	१४	-यकघ-	-यघ-
९१	१७	रजतत्वादि	रजतमित्यादि
९१	१८	घ । दो-	-घ दो-
९१	१९	-स्यापत्ति	-स्याद्यापत्ति-
९१	२१	शामा-	-शामा-
९१	२३	-त्ति सा-	-र्त्तिसा-
९१	२४	स्येष	-स्यैष
९१	२५	-द्धाना	-द्धानां
९२	२	त्वा-	-त्व-
९२	४	-शोभ-	-श उभ-
९२	५	घा चि-	-घीचि-
९३	१४	णस-	णस-
९३	१४	-मे न	-मे न-
९४	३	त्पादि-	त्पाद्

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।

- १४ ८ तत् ।
 १४ १३ -पत्ति
 १५ १४ -या सा
 १५ २३ त्वसा-
 १६ १४, १६ -या
 १६ २२ ति ।
 १८ २० ति ।
 १९ ७ -ता न
 १९ १४ लेन
 १०० ७ -यस्त्वा-
 १०१ २२ -गोऽपि
 १०२ ६ -पत्र
 १०२ १६ तपि
 १०५ १४ त्मन स-
 १०५ २७ सेन
 १०६ ३ त्वेन
 १०६ १२ स्याहे-
 १०७ १७ वात्रा-
 १०८ १३ द्या-
 १०८ २४ तेना
 १०९ ६ ते । त्व
 १०९ २० -तवि
 ११० १ वाय. इय-
 ११२ ९ प्रति
 ११२ ११ प्राण

शुद्धम् ।

- तत्
 पपत्ति
 याऽसा
 त्व-
 -द्या-
 -ति
 -ति
 -ताया न
 ले न
 -बह्या
 गोऽपि
 पात्र-
 -तीय
 -त्प्रमन सं
 -से न
 -त्य न
 -स्य हे
 -वाना-
 -क्ष
 संऽन
 -ते । तथा हि त्व
 -तरयवि
 वायुरप
 प्रति
 प्राण

पृष्ठे पङ्क्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
११२	१४ त्वज-	त्वं ज-
११३	१ वत्समवेतस	वत्स
११३	५ दात्वे	दात्तत्वे
११४	१७ श्री । तत्र	श्री तत्र,
११४	१७ ये न	येन
११४	२५ न्न प्र-	न्नं प्र-
११६	१५ नाया भावनायाः	नायाः
११६	१७ मात्म-	मनात्म-
११६	१७ णासम्भवात् ।	णासम्भवात्
११६	१८ याः प्रा-	या अप्रा
११६	२० दुर्वचनया	दुर्वचतया
११७	१ हेण-	हेन
११७	५ समवे-	समवे-
११८	१७ मिति । अ-	मिति अ-
११८	१८ ताक-	ता क-
११९	२ रयनो-	रमनो-
२१९	९ दिति	दिति ।
११९	२३ स्य स	स्य सास
१२०	१७ ये न	येन
१२०	१७ णसं-	णासं-
१२०	१९ पियेः	विद्येः
१२१	१८ ऋणतायाः सुखादिप्रत्य-	०
	क्षे मनसः	
१२१	१८ र्ये चास्य	र्यस्य च
१२२	१० ऋणं	अतर्कं

गण्डे पङ्क्तौ भशुद्धम् ।
 १२३ १६ दिना वक्षुः
 १२५ १४ -त्तेदु
 १२६ २ तथा
 १२६ ५ -तद्भ-
 १२६ १४ ये प्र
 १२६ १६ लेना
 १२६ १७ चि ।
 १२६ १८ मने
 १२७ ६ न्धे स
 १२७ ११ स्याप्य
 १३० १ जान प्रनि
 १३० १६ ज्ञया
 १३१ ६ इति ।
 १३२ ११ तीति ।
 १३२ १० षता
 १३२ १६ नन्वेवं
 १३४ २० तन्वता
 १३४ २२ लो
 १३४ २४ ज्ञा
 १३५ २३ म्बन्ध
 १३६ ११ न विशेषण
 १३७ १४,१५ साप्य
 १३७ २३ चिप
 १३८ ३ णामे

शुद्धम् ।
 दिना, द्रव्यसमवेनसमवेतवाक्षु
 फत्याद्यवच्छिन्नं प्रति वक्षुः
 -त्तेर्दु-
 ताया-
 तद्भु-
 यप्र
 ले ना-
 -चिः
 मतं
 न्धस
 -स्याप्याप्य
 ज्ञान
 ज्ञया
 इति
 तीति
 -णतान्ध
 नन्वथ
 तन्वा
 लयो
 ज्ञया
 म्बन्ध
 न विशेषणविशेषण
 साप्य
 चि, प
 णभे

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।

१३८	१३	हेन
१३९	१७	पठान्त
१४०	१	-स्वा
१४०	९	-तत्रा-
१४०	११	-विशि-
१४०	१४	णत्वम् ।
१४०	१६	ते । उ-
१४०	१८	त्वम् । कि-
१४०	१८	णं वि-
१४१	९	स्वव्य-
१४२	१८	भावा-
१४३	१६	दासा-
१४३	१६	तत्प-
१४३	१७	न्वात्स्या
१४४	४	-तस्यान
१४४	१२	न्मद्म्
१४४	१३	व्यप
१४६	३	-तोऽमा-
१४६	५	-चक्षु
१४६	१५	प्रति
१४७	८	-मवाय-
१४८	१४	ति तत्र
१४८	२५	-गित्य
१४९	८	-न वि-
१५०	१	-कार-

शुद्धम् ।

-हे न
पटम्प्रति
-रावा-
तन्ना-
-वि-
-णत्वं
-ते उ-
त्वं कि-
-णम् । वि-
-स्वाव्य-
-भावा-
-दादिसा-
तद्द्य-
-द्यानस्था
तस्मात्त्रा-
-न्मन्दम्
-व्यय-
-तोऽमा-
-चक्षु-
प्रती-
-मय-
-ति । तत्र
-गित्य
-नस्य वि-
कारि-

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।

१५१	१९	णवि.
१५१	२२	-हितप
१५२	५	मन्त
१५२	७	ग्रा-
१५०	१३	-रूपे
१५२	१५	त्वघ-
१५२	२१	णो
१५३	५	योनोत्पत्तिः
१५३	१६	कल्या
१५३	९	एने नशतावा
१५४	१०	दापा
१५४	१२	-घो-
१५४	१५	पेऽपि
१५५	५	-त्ते । का-
१५५	७	-णास-
१५५	९	-अण-
१५५	९	स्य वि
१५५	१२	ति । स-
१५५	२४	घन्ता
१५६	६	र्यका-
१५७	१६	नो पू-
१५७	१६	वाद्दपे-
१५७	२८	ना
१५७	२१	-घान-
१५८	७	त्तिवि

शुद्धम् ।

-पामि-
-हिनाप-
-मनन्त
-भा-
-रूप
त्व, घ-
-णां
तेनोत्पत्तिः
काव्या
एनेन स्ता वा
देशा
-घो-
पेऽपि
-त्ते, का-
णस-
अणा, लक्षण
स्यावि-
ति स
-घस्थन्ता-
-र्यका
-नः पू
-वाप्रे-
-नां-
-घा-
-त्तिवि

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।		शुद्धम्।
१५८	१६ ङी	ङी
१५८	१६ गा-	ग-
१५८	२० -येन	-ये न
१५८	२१ -यस्त	-यविस्त-
१५९	१४ कस्य न	कस्य । न
१५९	२० इन्वि	इन्द्रिय
१६०	१ -नेह-	न हे-
१६०	१७ दौ प्र	दौ न प्र-
१६१	६ -व्यौ	व्यौ
१६१	९ दक-	दकक
१६२	२ -सोत-	-सन्नि-
१६४	७ -तावि-	-तवि-
१६४	१८ -चन-	-चान-
१६६	६ -चादिति	-नादिति
१६७	२५ -नेवे-	-नैवे-
१६९	२१ -नादि-	-नत्वादि-
१७०	१२ -क्षुसं-	क्षुस्सं-
१७४	८ -निर्ण-	कनिर्ण-
१७५	२३ -द्विधि-	-द्विधि-
१७७	१९ -नाथा-	-नेऽथा-
१७७	२३ लेने,	-ले ने-
१७८	१७ -मे नो	-मेनो-
१७९	७ -त्येने	-त्येन ने-
१७९	८ -पिन प्र	-पि प्र-
१७९	१० -का । अ-	-का म-

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम् ।
 १८० २५ पत्या
 १८१ ८ रमा
 १८१ १२ नेनो
 १८१ १४ घट घ्य
 १८२ ८ णट्ट
 १८२ २३ धिक
 १८० २५ त्तिमत्वात्
 १८३ ६ वद्य
 १८४ ९ ण
 १८४ १५ क्तवो
 १८४ १६ त्त्रम् ।
 १८६ ७ त्याप
 १८६ ८ -ञ । पि
 १८६ १४ मे तदेव न
 १८७ १५ मेऽप्यव्या
 १८८ ४ न । एव
 १९१ ८ झौ वा
 १९२ ३ पि
 १९३ १२ मेव
 १९६ २ मावान्
 १९६ १४ -यमा
 १९७ ४ यमा
 १९७ ९ मान
 १९९ २१ प्यता
 २०१ १० सिद्धेर्न

शुद्धम् ।

यस्या
 रामा
 ने नो
 घट्टव्य
 णाट्ट
 नधिक
 त्तिवात्
 वाद्य-
 ण
 क ह्वो
 त्व
 -त्यःदिकार्योपप
 व धि-
 मे, तदेव न,
 मय्यव्या-
 न एव
 -ञ्चै वा-
 पि
 •मेव
 मानात्
 -य मा
 -य भा
 मान
 •व्याऽप्यविषयता
 सिद्धेर्न

पृष्ठे पङ्की अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२०२ २३ क्तिप्र-	क्तिवृत्तिप्र
२०५ ८ द्वि-	-त्रद्वि-
२०८ १० प्र्या	प्रा-
२०८ १३ वात्	नात्
२१२ १४ मयुक्तम् ।	प्रयुक्त
२१३ ७ बोध्य	वध्य
२१५ २२ कः । स्व	कः स्व
२१६ ७ यम् । विशेष्यं	यं विशेष्यं
२१७ १५ इया-	ज्ञा-
२१७ २२ वाचस्पतिमिश्रैः	पञ्चघरमिश्रैः
२१८ २ प्य-	प्या-
२१९ ४ -बु विशिद्धं	बुद्धिविशिष्ट
२१९ ६ णम् ,	णं
२१९ ६ शिष्टं	-शिष्टे
२२० ४ एवै	एवै
२२० ११ -तदनु	तदु-
२२० १३ प्रकारता	कारणता
२२१ ११ म्य तादृशविषयताशा-	
लित्ये घाघकामाघेन	
नघाचक्षुमशक्नवात् । न	
च मघन्मनेऽपि तादृशप-	
रामर्श	०
२२२ १५ -तासा	नसा
२२५ १० -कोषा	-कोट्या-
२२५ ४ या । प-	याप
२२५ २२ त्यक-	-त्यक

पृष्ठे पङ्क्ति अशुद्धम् ।

शुद्धम् ।

२२८	२	कमस्ति	मस्ति
२२८	१५	चेन	नेन
२२९	६	सेदुं-	सिदुं-
२२९	१०	रोधि	रोध
२२९	२२	पत्या	यत्या
२३१	१५	च्यं, च्या	च्यम्, अच्य्या-
२३५	२०	नेऽनु	न उ-
२३८	२३	पट	घट-
२४०	७	फतुमश	क श-
२४१	१८	ममथ	मथ्या-
२४५	३	संसर्गतायाः ससर्ग	संसर्गतायाः संसर्गानिष्ठावच्छे- दकतारूपतया संसर्गावच्छि- न्नावस्य च संसर्ग-
२४५	१३	तात्रे	तावते
२४६	१०	इयैय	स्येय
२४७	४	रकत्या	रत्वा
२४८	१९	णसं-	णसं-
२४९	२०	"	"
२५१	१७	ऊम् । घट्यागवाकादिष्वेव च घट्यागवाकादि	
२५२	११	न सि	तु सि-
२५३	२	रि दु-	पि नदु-
२५३	१०	प्रेविष्यद्विषयनाया	विषयतात्रैविष्ये
२५४	६	नायाः	ना
२५४	१३	हेः । प्र-	हा प्र-
२५५	१	वि सा-	वि, सा-
२५५	२३	मां-	मां-

INDEX.

अप्याति ७६, ७८, ८९, ९२,	आलोकस्य लक्षणम् १००
अजसंयोग १२२	इत्यम्भूतलक्षणे २८५
अतिदेश २१-२३	ईश्वरानङ्गीकर्तृमीमांसकमतम् ५५
अतिरिक्ताभावाङ्गीकारे	उत्तरस्य लक्षणम् १४७
आपत्तिः १५५	उद्देश्यताएवविषयता २५३
अनिर्वचनीयाप्यातिः ७६, ९२, ९४	उपनीतभानम् ४८, २४०, २४८, २५०
अनुमानपरिच्छेद २३७	उपादानविषयता २५२
अन्यथाप्याति ७६, ९२, ९४	उपाध्यायमतम् ८०
अन्यथाप्यात्यङ्गीकर्तृभट्टमते ५८	ऊहसिद्धिः २०-२१
अपेक्षाबुद्धि ४८, १३८, १२२	कर्मजसंयोग १८५
अभावलक्षणम् १६०	प्यातिपञ्चकम् ७६-७७
अभावप्रत्यक्षे हेतुः १२५	गुरुमतम् ८२-९०
अभावसमाधायो. स्वरूप-	चतुष्टयसन्निकर्ष १३३
विचारः १२३	चरमलक्षणम् १४७
अभावस्यातिरिक्तव्यवस्था १५०	जल्प ५६
अभिघात १०८	ज्ञा ' प्रत्यक्षमिति मुरारिमिथाः ४१
अर्थाध्याहारवादिनो गुरोर्मतम् ४८	ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्ति १७१-७५,
अवयविनि पूर्वपक्षः १५०-५१	१८६, १८९
अलौकिकसन्निकर्षः १६६	ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्ववादिनो गु-
अश्वमेध २७	रोर्मतम् ४०-४१
असत्प्याति ७६	ज्ञानातीन्द्रियत्ववादिनो भट्टस्य
आचार्यमत २५	मतम् ४१
आचलक्षणम् १८२	जातना ५८, २०७
आत्मप्याति ७६	जातताखण्डनम् २०७
	तृणारणिमणिन्याय २६

त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनो मुख २०८	पाकविचार १३२
त्रुटि ९८, १०८	पुटपाकदशा १०२
त्रुटी विश्रान्ति १११	प्रत्यक्षप्रमाभेद. ९७
दर्शनीयमास १८-१९	प्रत्यक्षविभाग १९४
दर्शादि. ९	प्रत्यासत्तिविचार १६६
दाक्षायणी १	प्रमाणलक्षणम् ९५
द्विसप्तक्रिया १३८	प्रमात्वम् ७०, ७५-७६
धारायाहिकनुद्धि १४३	प्रमात्वविचार. ७०, ७४
ध्वंसविचार १५२-१५३	प्रमात्वसमत्वविचारः ७६
निणयलक्षणम् २२४	प्रमात्वविचारः-माध्यमिकमते ३२
निर्विकल्पम् ७६, ११४, १९०-१९१, १६४ २५, १९७, १९९, २०१-२३, २१५	प्रवृत्तिविषयता २५१, २५५
निर्विकल्पकविभागः २१५	प्रागभावविचार १३७-१३९
निर्विकल्पके प्रश्नाः १६३	प्रागभावसिद्धि. १८५
निर्विकल्पकलक्षणम् १२४	प्रागापत्तौ सरणि १७
निर्विकल्पकीयविषयता २५१-२४३	प्रागभावविचार २३
निपातस्वरूपविचारणम् १८९	सविष्यस्य लक्षणम् १४७
नोदतम् १०८	माह्वीसरणि २०
पञ्चान्यतमसम्बन्ध १३१-१३३	भेदाभेदविचारः १३१-३३
परतो प्राग्भवे संशय ६४	सम ७१, ७५-७८, ८०-८२, ८०, ९१-९२, ९४
परतो प्राग्भवाभिकानुमातम् ६६	सम' शुरुमते ७८
परम्परादः ३४	सम' लभ्यशुरुणा मते ०१
पक्षता प्राचीनमते *	सम' मध्यमैपाविषमते २२
पक्षधर्मिधर्म-पक्षधर्म्या ३	सम' वेदान्तमते २२
पक्षधर्मिधर्ममते ४	मद्वैतार्थं ज्ञानि ०
	मद्वैतस्य नानाविधायम् २

मङ्गलस्य समाप्तिहेतुत्वे किं मा
नम् ३

मङ्गलचोषकवेदानुमानम् ९

मङ्गलस्य विघ्नध्वंसद्वारासमाप्ति
जनकत्वम् २४

मणिकार १

मणिमन्त्रीपधिन्याय ६

मनसि आक्षेपः ११९

मनसि श्रुतिः प्रमाणम् १२२

मनसोऽणुत्वविचारः १२०

मनसा विभुत्वविचारः १२०

मनसो विभुत्वखण्डनम् १२०

मनसः सिद्धाद्यनुमानम् १२१

मनसः स्वरूपम् १२२

मन - एकशरीरे एकमेव १२०

महापलय १८२

माध्यमिकाः ३१-३४

मीमांसासिद्धान्त १४-१५

मुकुन्द १

योगज्ञधर्मसन्निकर्ष १९२

योग्यानुपलब्धिः का २६०-१६१

लौकिकसन्निकर्ष ९७-१००

लौकिकविषयता २४८, २५०, २५१

लौकिकविषयताहीकारणखण्डनम्

२४९

पञ्चमानलक्षणम् १४७

वाजपेय २७

वायुप्रत्यक्षे दीघितिकारानुयायि-
नो नव्याः १०७

वायुप्रत्यक्षे नव्याः १०७

विशिष्टबुद्धि १९९-२००, २१६,
२४२

विशेषणतासन्निकर्ष १३५

विषयताभेदः, २३८-२३६, २४३

वैभाषिकाः ७७

वैभाषिकमतप्रतिपादनम् ७७-७८

वैभाषिकमतखण्डनम् ७८

वैदिकवाक्यस्थले निरपेक्षसाध-
नत्वमेव तृतीयार्थः २८

शक्तिः २

शब्दमात्रना २१८

शितिकण्ठ १

शिष्टलक्षणम् १०-१३

सत्कार्यवाद २०८

सत्प्रतिपक्ष ५९

समवायः ६९, ७३

समवायलक्षणम् १२३, १३३

समवायसिद्धिः १२३-१२४

समवायस्य प्रत्यक्षत्वम् १०६

समवायस्यातीन्द्रियत्वम् १२६

समवायविचारः (नैयायिकमद-
मत) १३०

समवायस्येकरने धारति १२७	” ग्रन्थकारमते १०१
समार्ति प्रति कारगत्यम् २६	सधुतिकाल १२१
सम्प्रदाय ७३, १०७, १६९, १९३-९५	सौत्रान्तिकाः ७७
सविजल्पक १९७-१९६, १९६, २०५	सौत्रान्तिकमतप्रतिभादनम् ७७
सविकल्पकविभागः २३३	सौत्रान्तिकमतेनिरासः ७७
सविकल्पकमेवम् २३९	स्वतो प्राज्ञत्वान्नेयः (सुरादिमिश्र- मते) ६२
साध्यत्वाव्यविषयता २०२	स्वतस्त्वसमर्थनयुक्तिः (मोमांस कमते) ३७, ६९
सामान्यलक्षणा ३५, १७२-१७३, १८१, १८५-८६, १६०	स्वतस्त्वे दृष्टान्तम् (नैयायिकमते) ६२, ६९,
सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिः १०७	स्वप्रकाशवादी गुरुः ४०
सिद्धसाधनम्, ५५-५९, ६१ ६६ ६५	स्वप्रकाशवादिना गुरोर्मते (वा- नस्य) ६२
सिद्धत्वाव्यविषयता २६२	शुण्डलक्षणम् १८३
सुवर्णतेजसनावादः (मोमांस- कमते) १००	
” नय्यमते १००	
” नैयायिकमते १०१	

THE PRINCESS OF WALES SARASVATĪ BHAVANA TEXTS

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M A

- No 1—The Kiranavali Bhaskara, a Commentary on Udayana's
Kiranavali, Dravya section, by Padmanabha Miśra
Ed with Introduction and Index by Gopinath Kaviraj M A
Rs 1-12
- No 2—The Advaita Chintamani, by Rāṅgojī Bhatta,
Ed with Introduction etc by Narāyana Sastrī Kṛṣṭī
Sahityacharya Rs 1-12
- No 3—The Vedānta Kūlpalātika by Madhusudana Sarasvatī
Edited with Introduction etc by Ramajña Pandeya Vya
karānścharya Rs 1-12
- No 4—The Kusumanjali Bodhani, a Commentary on Udayana's
Theistic Tract, Nyaya Kusumanjali, by Varadaraja
Ed with Introduction etc by Gopinath Kaviraj M A, Rs 2-0
- No 5—The Rasasara, a Commentary on Udayana's Kiranavali, Guṇa
Section, by Bhatta Vādindra
Ed with Introduction etc by Gopinath Kaviraj, M A Rs 1-2
- No 6—(Part I)—The Bhavana Viveka by Mandana Miśra, with a Com
mentary by Bhatta Umbeka
Ed with Introduction etc by M M Ganganātha
Jha, M. A., D Litt Rs 0-12
- No 6—(Part II)—Ditto Ditto Rs 0-12
- No 7—(Part I)—The Yoginīhrdaya dipika, by Amṛtananda Natha,
being a Commentary on Yoginīhrdaya, a part of
Vamakesvara Tantra
Ed with Introduction etc by Gopinath Kaviraj, M A
Rs 1-8
- No 7—(Part II) Ditto Ditto Rs 1-4
- No 8—The Kavyadakinī, by Gangananda Kavindra
Ed with Introduction etc by Jagannātha Sastrī Hoshing
Sahityopādhyaya Rs 0-10

- No 9—(Part I)—The Bhakti Chandra, a Commentary on Śaṅkara's
Bhaktisūtras, by Narayana Tirtha
Ed with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj M A
Rs 0-15
- No 10—(Part I)—The Siddhāntaratna, by Baladeva Vidyabhūṣana
Ed with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj M A
Rs 1-2
- No 10 (Part II)—Do Do Rs 2-12
- No 11—The Sri Vidyā Ratna sūtras, by Gauḍapāda with a Com-
mentary by Śaṅkararāya
Ed with Introduction etc by Narayana Sastrī Kṛṣṇa
Sahityachārya Rs 0-8
- No 12—The Rasapradīpa by Prabhakara Bhaṭṭa
Ed with Introduction etc by Narayana Sastrī Kṛṣṇa
Sahityachārya Rs 1-2
- No 13—The Siddhasiddhānta Sūtrāḥ by Balabhadra
Ed, with Introduction by Gopinath Kaviraj M A Rs 0-14
- No 14—The Trivenikā by Āśadhara Bhaṭṭa
Ed with Introduction by Batakānatha Sarma Sahityo-
padhyaya, M A and Jagannātha Sastrī Hoshung Sahityo-
padhyaya Rs 0-14
- No 15—(Part I)—The Tripurārahasya (Jñāna Khanda)
Ed with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj M A
Rs 0-14
- No 15—(Part II)—Do Do Rs 2-4
- No 15 (Part III)—Do Do Rs 2-0
- No 16—The Kāvya Vilāsa by Chiraṅjīva Bhattachārya
Ed with Introduction etc by Batakānatha Sarma
Sahityopadhyaya, M A and Jagannātha Sastrī Hoshung
Sahityopadhyaya Rs 1-2
- No 17—The Nyāya Kalikā by Bhaṭṭa Jayanta
Ed with Introduction by M M Gangānātha Jhā, M A,
D Litt Rs 0-14

- No 18-(Part I)-The Goraksa Siddhanta Sangraha
Ed with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj
M A. Rs, 0-14
- No 19-(Part I)-The Prakrita Prakasa by Vararuchi with the
Prakrita Saṅgava-^{*} by Vasantaraja and the
Subodhini by Sadananda
Ed with Prefatory note etc by Batak Nath
Sarma, M A and Baladeva Upādhyaya, M A.
Rs 2-4
- No 19-(Part II) Ditto Ditto Rs 2-12
- No 19-(Part III) Introduction etc (In Preparation)
- No 20 The Mānsatattvavivēka by Viśvanatha Nyayapañchanana
Bhattacharya
Edited with Introduction etc by P Jagannātha
Sastri Hoshing Sahitropadhyaya, with a Foreword by Pandit
Gopi Nath Kaviraj M A, Principal Government Sanskrit
College, Benares Rs 0-12
- No 21-(Part I) The Nyāya Siddhanta Mālā by Jayarāna Nyāya
Pañchanana Bhattacharya,
Edited with Introduction etc by Mangal Deva
Sāstri M A, D Phil (Oxon), Librarian, Govt
Sanskrit Library, Saraswati Bhavana Benares
Rs 1-2
- No 21-(Part-II) Ditto Ditto Rs 2-0
- No 22-The Dharmānuhandi: Slokachaturdaśī by Sri Sesa Kṛṣṇa
with a Commentary by Rāma Pandit
Edited with Introduction etc by Nārāyaṇa Sāstri
Kṛṣṇa Sahityāchārya, Assistant Librarian, Government
Sanskrit Library, Saraswati Bhavana Benares
- No 23-Navaratnapradīpe by Nanda Pandit Dharmādhyakāri
Ed with Introduction etc by Vajjanātha Sāstri Varakale,
Dharmakāstra-Sāstri (Sādholi) Research Scholar, Sanskrit
College, Benares, with a Foreword by P Gopinath Kaviraj,
M A, Principal, Government Sanskrit College Benares
- No 24-The Sri Bāmatāpinī opaniṣad with the Commentary called Rā
ma Kāśikā in Parvatāpinī and Ānandanidhi in Uttarātāpinī
by Ānandavāna

- Ed with Introduction etc by Anantarama Sastri Vaidya
Sahityopadhyaya, Post-Ācharya Scholar, Govt Sanskrit
College Benares, with a Foreword by Pandit Gopi Natha
Kaviraja M A, Principal, Government Sanskrit College,
Benares Rs 3-12
- No 25-The Sapindyakalpalatika by Śaḍaśivadeva alias Āpadeva
with a commentary by Nārāyana Deva
Edited with Introduction etc by Jagannatha Sastri Hosurga,
Sahityopādhyaya, Sidhohai Research Scholar, Govt Sanskrit
College Benares Rs 1-4
- No 26-The Mṛgāṅkalekha Nāṭika by Viśvanātha Deva Kavī.
Edited with Introduction etc by Nārāyana Sastri Khiste
Sāhityācārya, Asst Librarian, Government Sanskrit
Library, Benares Rs 1-0
- No. 27-The Vidyaacharita Panchakam By Nārāyana Sastri Khiste,
Sahityacharya Assistant Librarian, Govt Sanskrit College,
Library Sarawati Bhavana, Benares With an Introduction
by Gopinath Kaviraja, M A, Principal Govt Sanskrit
College, Benares Rs 2-0
- No 28-The Vrata Kosa by Jagannātha Sastri Hosur Sahityo-
pādhyaya (to Sidhohai Research Scholar Sanskrit College,
Benares With a Foreword by Sri Gopinātha Kaviraja M A,
Principal, Govt Sanskrit College Benares Rs 4-0
- No 29-The Vratī dipika by Maunī Śrī Kṛṣṇa Bhatta
Edited with Introduction etc by Pt Gopādhara Sastri
Professor Govt Sanskrit College, Benares
- No 30-The Endartha Mandana by Śrī Śaṅkara
Edited with Introduction etc by Pandit Gopala Sastri
Senior Professor Govt Sanskrit College Benares
- No 31 (Part I) The Tantarana I, Partia Śaṅkara Mishra
Edited by M M Dr Ganganatha Jha, M A, D Litt,
Vice-Chancellor, Allahabad University, Allahabad.
- No 32-The Tattva Śra by Balaśivaya Nityaratna
Edited with Introduction etc by Harshara Sastri Benares
Hindu University
- No 33-The Nyaya Kaustubha (Part I) by Mahadeva Pantamkar,
Edited with Introduction etc by Umesh Mishra, M A,
Allahabad University, Allahabad

Vol. IV—

- (a) Studies in Hindu Law (4) Judicial Procedure by Ganga
natha Jha
- (b) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature
by Gopinath Kaviraj
- (c) Analysis of the Contents of the P'grveda-Pratīśakhyā by
Mangala Deva Sastri
- (d) Narayana's Ganita kaumudi by Padmakara Divyedi
- (e) Food and Drink in the Puranic Age, by Manmatha
natha Roy
- (f) Sātkāryavāda Causality in Sākhya, by Gopinath Kaviraj
- (g) Discipline by Consequences by G. L. Sinha
- (h) History of the origin and expansion of the Aryans
by A. C. Ganguly

(i) Punishments in Ancient Indian Schools by G. L. Sinha Rs 5
Vol V—

- (a) Ancient Home of the Aryans and their migration to India
by A. C. Ganguly
- (b) A Satrap Coin by Shyamala Mebr
- (c) An Estimate of the Civilisation of the Varanasī as depicted
in the Ramayana by Manmatha natha Roy
- (d) A Comparison of the Contents of the P'grveda, Vajrasūtra, Tait
tiriya & Atharvaveda Prātīśakhyas by Mangala Deva Sastri.
- (e) Formal Training and the Ancient Indian Thought by G. L.
Sinha.
- (f) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature
by Gopinath Kaviraj
- (g) A Descriptive Index of the names in the P'uravāna by
Manmatha natha Roy
- (h) Notes and Queries (I) Varṅga Worship by Gopinath
Kaviraj Rs 5

Vol VI—

- (a) Index to Śabara's Bhasya by the late Col. G. A. Jacob
- (b) Some Aspects of the History and Doctrines of the Nāthas
by Gopinath Kaviraj
- (c) An Index etc the Rāmāyaṇa by Manmatha natha Roy
- (d) Studies in Hindu Law by M. M. Gangsanatha Jha
- (e) The Mumukṣa manuscripts in the Govt Sanskrit Library
(Benares) by Gopinath Kaviraj
- (f) Notes and Queries by Gopinath Kaviraj

Vol VII

- (a) Bhamaha and his Kavyalankara by Batukamtha Sarma and Baladeva Upadhyaya
- (b) Some variants in the readings of the Vaiseshika Sutras by Gopinatha Kaviraj
- (c) History and Bibliography of Nāṭya Vaiseshika Literature by Gopinatha Kaviraj
- (d) An attempt to arrive at the Correct meaning of some obscure Vedic words, by Sitaram Joshi
- (e) A comparison of the contents of the Rig Veda, Vajasaneya, Taittiriya and Atharva Veda (Chaturadhyavika) Pratisakhya by Mangal Deva Shastri
- (f) An Index to the Ramayana by Manmatha Nath Roy
- (g) An Index to Sabara's Bhasya, by the late Col J. A. Jacob
- (h) Gleanings from the Tantras by Gopinatha Kaviraj
- (i) The date of Madhusudana Saraswati, by Gopinatha Kaviraj
- (j) Descriptive notes on Sanskrit Manuscripts, by Gopinatha Kaviraj
- (k) A note on the meaning of the term Parārdha, by Umesa Misra

Vol VIII (In progress)

- (a) Indian Philosophy, by Taraknath Sanyal
- (b) An Index to the Ranyana by Manmatha Nath Roy

In the kind of
The Superintendent
Government Press, U. P.,
Allahabad

